

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ

pūrva-vibhāgaḥ

This edition is entirely based on Haridas Das's edition. (Nabadwip : Haribol Kutir, 462 Gaurābda = 1951). I have supplemented some of the commentaries with the anvaya provided by Bhaktisiddhanta Saraswati in his edition of the Chaitanya Charitamrita. I have not done this for every available verse, though I may do so in the future. (Jan Brzezinski 2003-12-20)

--o)0(o--

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ

—o)0(o—

bhagavad-bhakti-bheda-nirūpakah

pūrva-vibhāgaḥ

—o)0(o—

prathama-laharī sāmānya-bhaktiḥ

śrī-śrī-rādhā-govinda-devau vijayete

|| 1.1.1 ||

akhila-rasāmṛta-mūrtiḥ prasṛmara-ruci-ruddha-tārakā-pāliḥ |
kalita-śyāmā-lalito rādhā-preyān vidhur jayati ||

śrī-jīvaḥ (durgama-saṅgaminī):

śrī-rādhā-dāmodarau jayataḥ |

sanātana-samo yasya jyāyān śrīmān sanātanaḥ |
śrī-vallabho'nujaḥ so'sau śrī-rūpo jīva-sad-gatiḥ ||

atha śrīmān so'yaṁ grantha-kāraḥ sakala-bhāgavata-loka-hitābhilāṣa-paravaśatayā prakāśitaiḥ
sva-hṛdaya-divya-kamala-koṣa-vilāsibhiḥ śrīmad-bhāgavata-rasair eva bhakti-rasāmṛta-
sindhu-nāmānaṁ grantham apūrva-racanam ācinvānas tad-varṇayitavyasyaiva ca
sarvottamatām niścinvānas tad-vyañjanayaiva niścinvānas tad-vyañjanayaiva maṅgalam
āsañjayati | evaṁ sarva eva grantho'yaṁ maṅgala-rūpa iti ca vijñāpayati—akhileti | vidhuḥ śrī-
kṛṣṇo jayati sarvotkarṣeṇa vartate | yadyapi vidhuḥ śrīvatsa-lāñchana iti sāmānya-bhagavad-
āvīrbhāva-paryāyas tathāpi vidhunoti khaṇḍayati sarva-duḥkham atikrāmati sarvaṁ ceti | yad
vā, vidadhāti karoti sarva-sukhaṁ sarvaṁ ceti nirukteḥ saryavasāne vicāryamāṇe tatraiva
viśrānteḥ | asurāṇām api mukti-pradatvena sva-vaibhavātikrānta-sarvatvena paramāpūrva-sva-
prema-mahā-sukha-paryanta-sukha-vistāratvena svayaṁ bhagavattvena svayaṁ
bhagavattvena ca tasyaiva prasiddheḥ | ata evāmareṇāpi tat-prādhānyenaiva tāni nāmāni
proktāni—[vasudevo'sya janakah](#) ity ādy ukteḥ | etad eva sarvaṁ jayaty arthena spaṣṭikṛtam |
sarvotkarṣeṇa vṛttir nāma tat tad eveti | ata eva prākatya-samaya-mātra-dṛṣṭyā yā

lokasyāpratītis tasyā nirāsako'yaṁ vartamāna-prayogaḥ | tathā ca pramāṇāni—vijaya-ratha-kuṭumba ity ādau yam iha nirīkṣya hatā gatāḥ sva-rūpaṁ [bhā.pu. 1.9.39] iti |

svayaṁ tv asāmyātīśayas tryadhīśaḥ
svārājya-lakṣmy-āpta-samasta-kāmaḥ |
balim haradbhiś cira-loka-pālaiḥ
kirīṭa-koṭy-eḍita-pāda-pīṭhaḥ || [bhā.pu.3.2.21] iti |

yasyānanam makara-kuṇḍala-cāru-karṇa-
bhrājat-kapola-subhagaṁ savilāsa-hāsam |
nityotsavaṁ na tatṛpur dṛśibhiḥ pibantyo
nāryo narās ca muditāḥ kupitā nimes ca || [bhā.pu. 9.24.65] iti |

kā sry aṅga te kala-padāyata-mūrcchitena
sammohitā 'ryapadaviṁ na calet trilokyāṁ |
trailokya-saubhagam idaṁ ca nirīkṣya rūpaṁ
yad go-dvija-druma-mṛgān pulakāny abibhrat || [bhā.pu. 10.29.40] iti |

yan martya-līlaupayikaṁ sva-yoga-
māyā-balaṁ darśayatā gṛhītam |
vismāpanaṁ svasya ca saubhagarddheḥ
paraṁ padaṁ bhūṣaṇa-bhūṣaṇāṅgam || [bhā.pu. 3.2.12] iti |

ete cāmśa-kalāḥ puṁsaḥ kṛṣṇas tu bhagavān svayam || [bhā.pu. 1.3.28] iti |

jayati jana-nivāso devakī-janma-vāda [bhā.pu. 10.90.48] ity ādīni śrī-bhāgavate |

atha tat-tad-utkarṣa-hetuṁ svarūpa-lakṣaṇam āha—akhilā rasā vakṣyamāṇāḥ śāntādyā
dvādaśa yasmin tādrṣam amṛtaṁ paramānanda eva mūrtir yasya saḥ | ānanda-mūrtim
upaguhya [bhā.pu. 10.41.28] iti, tvayy eva nitya-sukha-bodha-tanāv anante [bhā.pu.
10.14.22] iti, mallānām aśaniḥ [bhā.pu. 10.43.17] ity ādi śrī-bhāgavatāt | tasmāt kṛṣṇa eva
paro devas taṁ dhyāyet taṁ rasayet iti śrī-gopāla-tāpanibhyaś ca | tatrāpi rasa-viśeṣa-viśiṣṭa-
parikara-vaiśiṣṭyenāvirbhāva-vaiśiṣṭyaṁ dṛśyate | ata evādi-rasa-viśeṣa-viśiṣṭa-sambandhena
nitarāṁ | yathā—

gopyas tapaḥ kim acaran yad amuṣya rūpaṁ
lāvaṇya-sāram asamordhvam ananya-siddham |
dṛgbhiḥ pibanty anusavābhinavaṁ durāpam
ekānta-dhāma yaśasaḥ śriya aiśvarasya || [bhā.pu. 10.44.14]

trailokya-lakṣmy-eka-padaṁ vapur dadhat [bhā.pu. 10.32.14], tatrātīśuśubhe tābhiḥ [bhā.pu.
10.33.6] ity ādi śrī-bhāgavate | tāsu ca gopīṣu mukhyā daśa bhaviṣyottare śrūyante—

[gopālī pālīkā dhanyā viśākhā dhyāna-niṣṭhikā |](#)
[rādhānurādhā somābhā tārakā daśamī tathā || iti |](#)

viśākhā dhyāna-niṣṭhiketi pāṭhāntaram | tatheti daśamy api tārakā-nāmnny evety arthaḥ |
daśamīty apy ekam nāma vā | skānda-prahlāda-saṁhitā-dvāarakā-māhātmye ca—lalitovāca ity
ādau mukhyāsv aṣṭāsu pūrvoktābho'nyā lalitā-śyāmalā-śaivyā-padmā-bhadrās ca śrūyante |
pūrvoktās tu rādhā-dhanyā-viśākhās ca | tad etad abhipretya tatrāpi mukhya-mukhyābhir
uttarottara-vaiśiṣṭyam darśayitum avara-mukhye dve tārakā-pālī tāvan niṣkṛṣya tābhyām
vaiśiṣṭyam āha—prasmarābhiḥ prasaraṇa-śīlābhī rucibhiḥ kāntirbhī ruddhe vaśīkṛte tārakā-
pālī yena saḥ | pālīketi tu saṁjāyām kan-vidhānāt | pālīti dīrgānto'pi kvacid dr̥ṣyate |

atha madhyama-mukhyābhyām āha—kalite ātma-sātkṛte śyāmā śyāmalā lalitā ca yena saḥ |
atha parama-mukhyayāha rādhāyāḥ preyān atīśayena prīti-kartā—[igupadhajñāprikiraḥ kaḥ](#) iti
kartari ka-pratyaya-vidheḥ | ata evāsyā evāsādhāranyam ālokya pūrvavad yugmatvenāpi
neyam nirdiṣṭā | atas tasyā eva prādhānyam kārttika-māhātmye uttara-khaṇḍe tat-kuṇḍa-
prasaṅge—

[yathā rādhā priyā viṣṇos tasyāḥ kuṇḍam priyam tathā |](#)
[sarva-gopīṣu saivaikā viṣṇor atyanta-vallabhā || iti |](#)

ata eva mātsya-skāndādau śaktitva-sādhāranyenābhinnatayā gaṇanāyām api tasyā eva
vṛndāvane prādhānyābhiprāyeṇāha—[rukmiṇī dvāravatyām tu rādhā vṛndāvane vane](#) iti | tathā
ca [bṛhad-gautamīye](#) tasyā eva mantra-kathane—

devī kṛṣṇa-mayī proktā rādhikā para-devatā |
sarva-lakṣmī-mayī sarva-kāntiḥ saṁmohinī parā || iti |

[ṛk-pariśiṣṭa-śrutāv](#) api—[rādhayā mādhavo devo mādhavenaiva rādhikā, vibhrajante janeṣv ā](#)
iti | atevāhuḥ—[anayārādhito nūnam](#) [bhā.pu. 10.30.28] ity ādi |

atha ślokartha-vyākhyā—tatraika-śleṣeṇopamām sūcayāms tayārtha-viśeṣam puṣṇāti | sarva-
laukikātīte'pi tasmin laukikārtha-viśeṣopamā-dvārā lokānām buddhi-praveśaḥ syād iti kenāpy
amśeṇopameyam | sarva-tamas-tāpaja-duḥkha-śamakatvena sarva-sukhadatvena ca tatra
pūrvavan nirukti-paryavasāne vicāryamāṇe rākāpater eva vidhutvaṁ mukhyam paryavasyatīti
sarvataḥ prabhāvāt pūrṇatamāmśena ca | evam sūryādīnām tāpa-śamatvādi nāstīti nopamāna-
yogyatā, tato vidhuḥ sarvata utkarṣeṇa vartate iti labhyate | vartamāna-prayogāmsas tu praty-
ṛtu-rājam eva tat-tad-rūpatayānuvṛtteḥ | evam viśeṣye sāmīyam darśayitvā viśeṣaṇe'pi sāmīyam
darśayati—akhīley ādibhiḥ | akhilo'khaṇḍo rasa āsvādo yatra tādr̥śam amṛtam piyūṣam, tad-
ātmikaiva mūrtir maṇḍalam yasya | atra śabdena sāmīyam rasanīyatvāmśenārthenāpi yoḥyam |
tathā prasmarābhī rucibhiḥ kāntibhiḥ ruddhāvṛtā tārakāṇām pālīḥ śreṇī yeneṭi pūrvavan nija-
kānti-vaśīkṛta-kāntimatī-gaṇa-virājamānatvāmśenāpi jñeyam | tathā—[śyāmā tu vālgulau](#)
[aprasūtāṅganāyām ca tathā soma-latauśadhau | trivṛtā-śārivā-gundrā-niśā-kṛṣṇā-priyaṅguṣu](#) iti

viśva-prakāśāt | kalitam urikṛtam śyāmāyā rātrer lalitām vilāso yeneti rātri-vilāsitvenāpi
jñeyam | tathā rādhāyām viśākhā-nāmnnyām tārāyām preyān adhika-prītimān ṛturāja-
pūrṇimāyām tad-anugāmitvāt iti tad-anugati-mātra-sādhyā-śva-vaibhava-vijñatvāmśenāpi
jñeyam | upamānasya caitāni viśeṣāṅgāni utkarṣa-vācakāni—sūryādes tādr̥ṣa-mūrtitvābhāvāt
tārā-nāśana-kriyatvena tat-sāhitya-śobhitvābhāvāt sukha-viśeṣa-kara-rātri-vilāsābhāvāt tādr̥ṣa-
vijñatvānabhivyakteś ceti |

siddhānta-rasa-bhāvānām dhvany-alaṅkārayor api |
anantatvāt sphuṭatvāc ca vyajyate durgamam tv iha ||
likhanam sarvam evāsminn āśaṅkānāśagarbhitam |
vṛthātva-śaṅkayā tv atra nāvadhyeyam abuddhibhiḥ ||
grantha-kṛtām svāsyāt katicit pāthās tu ye mayā tyaktāḥ |
nātrāniṣṭham cintyam cintyam teṣām abhīṣtam hi ||1||

mukundaḥ (artha-ratnālpa-dīpikā):

lokaṁ gopyam sumadhura-rasam svādayan yo'vatīrṇo
dhanye gauḍe vraja-pati-sutaḥ kṛṣṇa-caitanya-nāmā |
ācāṅḍālāt sakala-jagati prema-bhakteḥ pradātā
kāruṇyābdhir vasatu ḥṛdi sa śrī-śacinandano me ||

śrī-rādhikā-mādhavikā-vasantaṁ vrajākṣi-padma-bandhum |
rasajña-bhaktaugha-cakora-candraṁ namāmy aham nanda-tanujam īśvaram ||

atha śrīmad-granthakārah śrī-śrī-caitanya-devasya kṛpayā prakāśita-śrī-kṛṣṇa-rasa-
varṇanātmakatayātyadbhutatamaṁ bhakti-rasāmṛta-sindhu-nāmānam grantham sarva-
bhāgavata-loka-hitābhilāṣa-paravaśatayā kurvan prathamam tāvat svābhīpsita-paripūrtyai
sveṣṭa-deva-saṅkīrtana-rūpaṁ maṅgalam ācarati | tenaiva ca granthārthaś ca saṅkṣepato
darśayati—akhileti | vidhuḥ śrī-kṛṣṇo jayati—māyā-śaktyānanta-koṭi-brahmāṅḍāni, cic-
chaktyākhyā-svarūpa-śaktyā vaikuṅṭhādi-mahā-lilāḥ svarūpeṇa prābhava-vaibhava-
mahāvasthākhyā-svāmśa-vilāsān, śva-śaktyāveśena pṛthvādi-śaktyāveśāvatārān vidadhāti
karoti prakāśayati vidhur iti vidhu-śabdasyāśaṅkoca-vṛttyā tatraiva paryavasānam |
tasyaivāvatārāvatārāvatārīnām aṁśitvāc ca | jayati iti padena—śva-śva-lokeṣu tat-tat-parikara-
sambandhato guṇān darśayadbhyas tat-tad-avatāri-nāyakebhyas utkarṣeṇa dvārakāḍau
mathurāḍau gokule pūrṇān pūrṇatarān pūrṇatamān guṇān krameṇa prakāśayan sadā virājata
ity uktam | namaskāraś cākṣiptas tam prati nato'smīti | tatra svayam bhagavat-tattva-
sarvāvatārādi-kāraṇatvayoh—

īśvaraḥ paramaḥ kṛṣṇaḥ saccidānanda-vigrahaḥ |
anādir ādir govindaḥ sarva-kāraṇa-kāraṇam || [bra.sam. 5.1]

ity ādi **brahma-samhitā**di-vacanāni pramāṇam | sva-sva-parikarair gokulādiṣu sadā virājamānatve—

aho alam ślāghyatamaṁ yadoḥ kulam
aho alam puṇyatamaṁ madhor vanam |
yad eṣa puṁsām ṛṣabhaḥ śriyaḥ patiḥ
sva-janmanā caṅkramaṇena cāñcati || [bhā.pu. 1.10.26] ity ādīni vacanāni |

nanu, gokula-mathurādiṣu bahu-vidha-bhaktair ekaḥ kahtaṁ sadā vartate | bālya-paugaṇḍa-bhāk-kiśora-svarūpeṣu katamo'yam prakāśas tatrāha—akhileti | akhilānām pañcavidhānām bhaktānām ye rasāḥ, śāntaḥ prītiḥ preyān vatsalo madhuraś ceti pañca mukhyāḥ | hāso'dbhuto vīraḥ karuṇo raduro bhayānako bibhatsa iti sapta gauṇāḥ—evaṁ dvādaśa-bhedās ta eva hlādinī-śakti-vṛtti-rūpatvād amṛtaḥ paramānandas tad-rūpā mūrtir yasya | sarva-rasānām viṣayatvād āśrayatvāc ca tan-mūrtitvaṁ tasya nānā-prakāśavattvena dharmī kiśora eva sarva-bhakta-sukha-hetur ity arthaḥ | dharmitve'py asyāsamordhva-prema-rūpa-guṇāyāḥ sukhārtham ceṣṭādīni bodhayitum—prasṛmarety ādi-pada-trayam | prasṛmarābhī rucibhī ruddhe vaśikṛe tārakā-pālī yena saḥ | tārakā-pālyoḥ kathanam śrī-rādhāyā anya-vipakṣa-taṭastha-vraja-devīnām upalakṣaṇam | rādhāyā saha svacchanda-vihārāya rasopakaraṇa-bhūtā vaśikṛtā ity arthaḥ | kalite pūrvoktābhyām parama-premāspadatayā grhīte śyāmā-lalite yena saḥ | śyāmāyāḥ kathanam śrī-rādhāyā anya-suhṛt-pakṣānām upalakṣaṇam | lalitāyās tu tad-anya-sakhīnām | tatrāpi suhṛt-pakṣānām sakhīnām kṛṣṇe premādhikyāl lalitāyā uttarotroktiḥ | preyān rādhāyām atīśayena prīti-kartā | ata evāsyā asādhāraṇyam ālokyā pūrvavad yugmatvena neyam nirdiṣṭā | asyāḥ sambandhe kṛṣṇasya saundaryādi-guṇānām paramotkarṣaś ca bodhitaḥ | pūrṇa-premṇaiva pūrṇa-prakāśaucityāt | śrī-rādhāyāḥ sarva-vraja-devībhyāḥ prema-rūpa-guṇair ādhikyam yathojjvala-nīlamanau—**mahā-bhāva-svarūpeyam guṇair atigarīyasī** [u.nī. 4.2] iti | **pādme** ca—

yathā rādhā priyā viṣṇos tasyāḥ kuṇḍam priyam tathā |
sarva-gopīṣu saivaikā viṣṇor atyanta-vallabhā || iti |

ata eva **mātsye**—rukmiṇī dvāravatyām tu rādhā vṛndāvane vane iti | tathā ca **bṛhad-gautamiye** tasyā eva mantra-kathane—

devī kṛṣṇa-mayī proktā rādhikā para-devatā |
sarva-lakṣmī-mayī sarva-kāntiḥ saṁmohinī parā || iti |

tat-sambandhe kṛṣṇa-guṇotkarṣo, yathā **ṛk-pariśiṣṭa-śrutau**—**rādhayā mādhave devo mādhavenaiva rādhikā, vibhrājante janeṣv ā** iti | atra candra-varṇana-rūpo dvitīyo'rtho'prakaraṇikatvād vyajyaḥ | tat-pakṣe vyākhyā—vidhunoti khaṇḍayati tāpaja-duḥkham iti nirukter asaṅkocena pūrṇa-candro labhyate | jayati tāpātmakatvāt sūryāder utkarṣeṇa vartate | pratipūrṇimāyām tat-tad-rūpatayā prakāśād vartamāna-prayogaḥ | akhilaraso madhurādyā yasmīms tad-amṛtamayī mūrtir maṇḍalam yasya saḥ | tamas-tāpaja-duḥkha-

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-lahari

śānti-pūrvaka-sarva-jana-sukha-hetur ity arthaḥ | tathā prasṁmarābhī rucibhir jyotsnābhī
ruddhā āvṛtā tārakāṇām pālir yena | tathā kalitam prakāṭitam śyāmāyā rātrer lalitam vilāso
yena | tathā rādhā-preyān rādhāyāḥ viśākhā-nāmnayām tārāyām preyān adhika-prītimān iti |
ṛturāja-pūrṇimāyām tad-anugāmitvāc candrasya paramotkarṣaś ca darśitaḥ |
atropamālaṅkāraḥ śabda-śakti-mūlānuraṇana-rūpa-dhvaniḥ |

yat-prasādam vinātratyā arthāḥ sarve sudurgamāḥ |
svayam sphorayatām prītaḥ śrīmad-rūpaḥ sa tām mayi ||1||

viśvanāthaḥ (bhakti-sāra-pradarśinī):

śrī-kṛṣṇāya namaḥ |
namas tasmai bhagavate kṛṣṇāyākunṭha-medhase |
yo dhatte sarva-bhūtānām abhavāyośatīḥ kalāḥ ||
śrī-caitanya-mukhodgīrṇā hare-kṛṣṇeti varṇakāḥ |
majjayanto jagat premṇi vijayantām tad-āhvayāḥ ||

atha so'yaṁ nikhila-sahṛdaya-hṛdaya-samudaya-hṛdayālaṅkāraḥ sakala-kavi-maṇḍalākhaṇḍalo
bhagavan-nirdeśa-parama-maṅgala-sudhā-dhārā-paramparayā nirmīyamāṇe pratyūha-
tāpānudgamake'py asmin granthe sadācāra-sammānanārtham avaśya-kartavya-
maṅgalācāraṇam apy anuśāñjayati—akhileti | vidhuḥ—śrī-kṛṣṇo jayati | sarvotkarṣeṇa vartate
| yadyapi vidhuḥ śrī-vatsa-lāñchana ity abhidhānāt vidhu-śabdaḥ sarva-bhagavat-para eva,
tathāpi rādhā-preyān ity ādy asādhāraṇa-viśeṣaṇaiḥ śrī-kṛṣṇam eva pratipādayatīti jñeyam |
tad-utkarṣa-hetum svarūpa-lakṣaṇam āha—akhilā rasā vakṣyamāṇāḥ śāntādyā dvādaśa
yasmin tādrśam amṛtam paramānanda eva mūrtir yasya saḥ | tatrāpi rasa-viśeṣa-viśiṣṭa-
parikara-vaiśiṣṭyenāvīrbhāva-vaiśiṣṭyam dṛśyate | ata evādi-rasa-viśeṣa-viśiṣṭa-parikara-
sambandhena nitarām | yathā **daśame**—

[gopyas tapaḥ kim acarān yad amuṣya rūpam](#)
[lāvaṇya-sāram asamordhvam ananya-siddham |](#)
[dṛgbhiḥ pibanty anusavābhinavam durāpam](#)
[ekānta-dhāma yaśasaḥ śrīya aiśvarasya || \[bhā.pu. 10.44.14\] iti |](#)

[trailokya-lakṣmyaika-padam vapur dadhat](#) [bhā.pu. 10.32.14] ity ādi |

[tatrātiśuśubhe tābhir bhagavān devakī-sutaḥ](#) [bhā.pu. 10.33.6] ity ādi |

tāsu gopīṣu mukhyā daśa bhavaiśyottare śrūyate—
[gopālī pālīkā dhanyā viśākhānyā dhaniṣṭhikā |](#)
[rādhānurādhā somābhā tārakā daśamī tathā || iti |](#)

tatheti daśamy api tārakā-nāmny evety arthaḥ | daśamīty ekam nāma vā | **skānde prahlāda-samhitāyām** dvārakā-māhātmye ca—lalitovāca ity ādau mukhyāsv aṣṭasu pūrvoktābhyo'nyā lalitā-śyāmalā-śaivyā-padmā-bhadraś ca śrūyante | pūrvoktās tu rādhā-dhanyā-viśākhās ca | tad etad abhipretya tatrāpi mukhyāmukhyābhir uttarottara-vaiśiṣṭyam darśayitum avara-mukhyātvam tāvan niṣkṛṣya tābhyām vaiśiṣṭyam āha—prasṛmarābhīḥ prasaraṇa-śilābhī rucibhiḥ kāntibhī ruddhe vaśīkrte tārakā-pālī-nāmnyau yūtheśvāryau yena saḥ |

atha madhyama-mukhyābhyām āha—kalite svīkrte śyāmā śyāmā-lalite yena saḥ |

atha parama-mukhyāyā vaiśiṣṭyam āha—rādhāyāḥ preyān atīśayena prīti-kartā | **igupadhajñāprikirah kaḥ** iti kartari ka-pratyaya-vidheḥ | ata evāsyā evāsādhāraṇyam ālokya pūrvavad yugmatvenāpi neyam nirdiṣṭā | atas tasyā eva prādhānyam **pādmottara-khaṇḍe kārṭtika-māhātmye** tat-kuṇḍa-prasaṅge—

yathā rādhā priyā viṣṇos tasyāḥ kuṇḍam priyam tathā |
sarva-gopīṣu saivaikā viṣṇor atyanta-vallabhā || iti |

ata eva **mātsya-purāṇe** śaktitva-sādhāraṇyenābhinnatayā gaṇanāyām api tasyā eva vṛndāvane prādhānyābhiprāyeṇāha—**rukmiṇī dvāravatyām tu rādhā vṛndāvane vane** iti | tathā ca **bṛhad-gautamīye** tasyā eva mantra-kathane—

devī kṛṣṇa-mayī proktā rādhikā para-devatā |
sarva-lakṣmī-mayī sarva-kāntiḥ sammohinī parā || iti |

ṛk-pariśiṣṭa-śrutāv api—rādhayā mādhave devo mādhavenaiva rādhikā, vibhrājante janeṣv ā iti | ataeva **daśame** gopya āhuḥ—**anayārādhito nūnam bhagavān harir īśvaraḥ** [bhā.pu. 10.30.28] iti | sarvalaukikālukikātīto'pi tasmin laukikārtha-viśeṣopamā-dvārā lokānām buddhi-praveśaḥ syād iti kenāpy amśenopamānam āha |

pakṣe, vidhuś candro jayati sarvotkarṣeṇa vartate | evam viśeṣye sāmnyam darśayitvā viśeṣaṇe'pi sāmnyam darśayati | akhilo'khaṇḍo rasa āsvādo yatra tādrśam amṛtam pīyūṣam, tad-ātmikaiva mūrtir yasya | tārakā-pālīḥ tārakā-śreṇī | atra śabda-sāmnyam rasanīyatvāmśenārthenāpi yojyam | tathā prasṛmarābhī rucibhiḥ kāntibhī ruddhāvṛtā tārakānām pālir yena sa iti pūrvavan nija-kāntimat-tārā-gaṇa-virājamānatvāmśenārthenāpi jñeyam | **viśva-prakāṣe** śyāmā-śabdo rātri-paryāyaḥ | kalitam urīkrtaṁ śyāmāyā rātrir lalitā vilāso yena saḥ | iti rātri-vilāsitvenāpi sāmnyam jñeyam | tathā rādhāyām viśākhā-nāmnyām tārayām preyān atiprītimān ||1||

siddhānta-sarasvatī : akhila-rasāmṛta-mūrṭiḥ akhilāḥ śāntādyāḥ pañca mukhya-rasāḥ hāsyādyāḥ sapta guṇa-rasās ca yasmin tad eva amṛtam paramānanda eva mūrṭiḥ yasya saḥ | prasṛmara-ruci-ruddha-tārakā-pālīḥ prasṛmarābhīḥ prasaraṇa-śilābhīḥ rucibhiḥ kāntibhiḥ ruddhe vaśīkrte tārakā-pālī yena saḥ | kalita-śyāma-lalitaḥ kalite ātma-sātkṛte śyāmā ca lalitā

ca yena saḥ | rādhā-preyān rādhāyāḥ preyān priyatamaḥ vidhuḥ kṛṣṇa-candro jayati
(anubhāṣya 2.8.141) ||1||

—o)0(o—

|| 1.1.2 ||

**hṛdi yasya preraṇayā pravartito'haṁ varāka-rūpo'pi |
tasya hareḥ pada-kamalaṁ vande caitanya-devasya ||**

śrī-jīvaḥ: atha nija-bhakti-pravartanena kali-yuga-pāvanāvātāraṁ viśeṣataḥ svāśraya-caraṇa-
kamalaṁ śrī-śrī-caitanya-devaṁ bhagavantaṁ namaskaroti—hṛdīti | hṛdi yasya preraṇayā
pravartito'smin sandarbha iti śeṣaḥ | varāketi svayaṁ dainyoktaṁ, sarasvatī tu tad-asahamānā
varam śreṣṭham ā samyak kāyati śabdāyata iti | tad-dvāreṇaiva taṁ stāvayati mat-kavitāyām
api tat-preraṇayaivātra pravṛtīḥ syān nāyathety aper arthaḥ ||2||

mukundaḥ: atidurbodha-bhakti-rasa-nirūpaṇe ayogyā-mānī śrī-kṛṣṇa-caitanyasya kṛpayā tat
sambhāvayan taṁ ca nanda-nandatavena bodhayan bhūyo'pi maṅgalaṁ ācarati—hṛdīti | tasya
hareḥ śrī-kṛṣṇasya pada-kamalaṁ vande | tasya kasya ? yasya hṛdi preraṇayātra rasa-varṇane
pravṛtīḥ | atrety arthād adhyāhāryam | kidṛg apy ahaṁ varāka-rūpo'pi varāka-svabhāve'pi—
rūpaṁ svabhāva-saundarye iti **viśvaḥ** | sādrśyārthe rūpa-pratyayaḥ—varāka-sadrśo'pi | pakṣe,
varākaś cāsau rūpo rūpākhyāḥ sa iti sva-nāmaṇaḥ sva-granthe prakāṣanam | varākasyāpi mama
brahma-śivādi-durgame'py arthe niyojakatveneśvarasyaivaitat-kartṛtvam | na tu mameti kaver
vinayena bhagavad-aīśvaryaṣya sūcikoktīḥ |

nanu jayatīty anena kṛṣṇas tvayā vandito'sti, punaḥ kimarthaṁ vandanam iti cet tatrāha—
caitanya devasya | yo'sau rādhā-preyān śrī-kṛṣṇa iha khalu trividha-tāpais tāpitān janān
bhajana-gandham apy ajānato mahā-kṛpālu-maulitvāt tāpa-śamana-pūrvakaṁ dāsyā-
sakhyādi-bhaktāu svayaṁ ācaraṇādinā pravartanecchus tatra pravṛttebhyas tat-tad-bhakti-
rasa-mahāmṛta-lahari-vitarāṇāya rādhādi-nija-madhura-rasa-parivāraṇām mahā-
bhāvādhyānām prema-snehādinā vivaśas teṣām mahā-bhāvādi-mādhuryam kidṛśam iti tad-
āśrayatvena tad āsvādayitum ca tat-tat-svabhāvika-bhāvāmṛtocchalita-svānta-sindhubhir
nitya-nija-parivāraiḥ saha svayaṁ śrī-kṛṣṇa-caitanya-rūpeṇa prakāṣitabhūva | tasyeti
bhagavat-pratipādaka-purāṇādi-sāroddhārātmako'yam sandarbha iti cāgatam |

nanu, śrī-kṛṣṇa-caitanyasya śrī-kṛṣṇatve kim pramāṇam iti cet, śrī-bhagavad-gītā-vacanam
tāvad avadhāryatām—**dharma-saṁsthāpanārthāya sambhavāmi yuge yuge** [gītā 4.8] iti |
dharmaś ca tat-pravartita-nāma-saṅkīrtana-rūpa eva mukhyaḥ kalau | yad uktaṁ **viṣṇu-**
purāṇe—

dhyāyan kṛte yajan yajñais tretāyām dvāpare'rcayan |

yad āpnoti tad āpnoti kalau saṅkīrtya keśavam || [vi.pu. 6.2.17] iti |

ekādaśe kali-yugopāśya-prasaṅge spaṣṭam eva tasya bhagavattvam nirūpitam | tad yathā—

kr̥ṣṇa-varṇam tviṣākr̥ṣṇam sāṅgopāṅgāstra-pārsadam |

yajñaiḥ saṅkīrtana-prāyair yajanti hi su-medhasaḥ || [bhā.pu. 11.5.32] iti |

asyārthaḥ—tviṣā kāntyā yo'kr̥ṣṇo gauras tam sumedhaso vivekinaḥ kalau yajanti upāsate | kair yajanti ? yajñaiḥ pūjā-sambhāraiḥ | kimbhūtair yajñaiḥ ? saṅkīrtana-prāyaiḥ | saṅkīrtanam bahubhir militvāty uccaiḥ śrī-kr̥ṣṇa-gānam, tat-pradhānaiḥ | kathambhūtam tam ? kr̥ṣṇa-varṇam, kr̥ṣṇam kr̥ṣṇeti nāma vā varṇayati parama-prema-vivaśatayā gāyati | parama-kāruṇikatayopadiśati ceti tathā tam | punaḥ kimbhūtam ? sāṅgopāṅgāstra-pārsadam | aṅgam śrī-nityānandaḥ | upāṅgam śrīmad-advaitācāryaḥ | aṅgam copāṅgam ca aṅopāṅgam | tad-astrāṅgā mahā-prabhāva-mayatvāt, sudarśanādy-astra-nigrāhya-daitya-tulya-bahirmukhānām tad-darśanād eva bhaktau pravṛtṭyā asura-svabhāva-parityāgāt | aṅgopāṅgāstrāṅi ca pārsadās ca śrī-gadādhara-paṇḍita-prabhṛtayo'ntaraṅga-śakti-rūpāḥ | śrīnivāsa-prabhṛtayo bhakta—rūpās cāṅgopāṅgāstra-pārsadās taiḥ saha vartamānam | aṅgopāṅgasyāstravan nirūpaṇam—pārsadānām darśanād bhakti-pravṛtṭi-pūrvakāsura-svabhāva-parityāge saty api tasyādhiyārtham | svayam bhagavattvam api sūcayaty etad-viśeṣaṇam |

asya gauratvam ca—

āsan varṇās trayo hy asya gr̥hṇato 'nuyugam tanūḥ |

śuklo raktas tathā pīta idānīm kr̥ṣṇatām gataḥ || [bhā.pu. 10.8.13]

iti garga-vacanepāriśeṣya-pramāṇa-labdham | tathā hi, idānīm kr̥ṣṇatām gataḥ ity atredānīm ity anena dvāparasyoktatvāt—dvāpare bhagavañ śyāmaḥ [bhā.pu. 11.5.27] vidhānāc ca kr̥ṣṇasya dvāparopāśyatvam uktam | śukla-raktayoḥ satya-tretopāśyatvenaikādaśa eva varṇitatvāc ca kalau śrī-gauraḥ pariśiṣyate | ato vaiśampāyanīya-sahasra-nāma-stotre—

suvarṇa-varṇo hemāṅgo varāṅgāś cāṅganāṅgadī |

tathā sannyaśa-kṛt samaḥ śānto niṣṭhā-śānti-parāyaṇaḥ || iti |

nanv āsann ity anena pītasyātītatva-nirdeśāt katham bhāvino gaurasya grahaṇam iti cet prācīna-gaurāpekṣayātītatva-nirdeśa ity brūmaḥ | nahy asminn eva kalau śrī-gaurāvatārah, kintu pratikalpe'ṣṭaviṃśac-caturyuga-dvāparānte śrī-kr̥ṣṇaāvatāravat-tat-pāścāt kalau śrī-gaurāvatārasya niścayāt |

nanv etair vacanair yugāvatāratvam asyāyātam | katham śrī-kr̥ṣṇaḥ svayam avatīrṇa ity cet, dvāparopāśyasya śyāmasya yaśodānandane'ntarbhāva iva kaly-upāśyasya kr̥ṣṇa-varṇa-yugāvatārasya śrī-śacīnandane'ntarbhāvo'ṅgopāṅgāstra-pārsadaiḥ sahāvatārāt |

jñānataḥ sulabhā muktir bhuktir yajñādi-puṇyataḥ |
seyam sādhana-sāhasrair hari-bhaktiḥ sudurlabhā || [bha.ra.si. 1.1.36]

bhuktim muktim harir dadyād arcito'nyatra sevinām |
bhaktim tu na dadāty eva yato vaśyakarī hareḥ || [bha.ra.si. 1.2.222]

ity ādi-vacanebhyo yasyāḥ sādhana-sāhasra-karaṇe'py aprāpti-śravaṇam tām, tasyāḥ sva-
vaśya-kārikāyā rati-lakṣaṇāyāḥ, tasyā api paramotkarṣa-rūpāyāḥ prema-lakṣaṇāyās ca bhakte
jagāi-mādhāi-prabhṛti-mahā-pātakebhyo vitaraṇāt | munīnām api manaso'py agocarasya śrī-
kṛṣṇāvatāra-rahasyasya prakāśanāt | vidvad-anubhava-siddhatvāc ca |

atha vidvad-anubhavaḥ | tatra grantha-kṛtām sa yathā—
apāram kasyāpi praṇayi-jana-vṛndasya kutukī
rasa-stomam hṛtvā madhuram upabhoktuṁ kam api yaḥ |
rucim svām āvavre dyutim iha tadīyām prakāṣayan
sa devaś caitanyākṛtir atitarām naḥ kṛpayatu ||

parama-vidvac-chiromaṇīnām śrī-sārvabhauma-bhaṭṭācāryāṇām—kālān naṣṭam bhakti yogam
ity ādi |

kṛṣṇo devaḥ kali-yuga-bhavam lokam ālokya sarvam
pāpāsaktam samajani kṛpā-sindhu-caitanya-mūrtiḥ |
tasmin yeṣām na bhavati sadā kṛṣṇa-buddhir narāṇām
dhik tām dhik tām dhig iti dhig iti vyāharet kim mṛdaṅgaḥ || iti ca teṣām eva |

śrī-raghunātha-dāsa-gosvāminām, yathā—
śaci-sūnuṁ nandīśvara-pati-sutatve guru-varam
mukunda-preṣṭhatve smara param ajasram nanu manaḥ || [manaḥ-śikṣā 2] iti |

śrī-jīva-gosvāminām, yathā—
antaḥ kṛṣṇam bahir gauram darśitānādi-vaibhavam |
kalau saṅkīrtanādyaiḥ smaḥ kṛṣṇa-caityam āśritāḥ || iti |

śrī-prabodhānanda-sarasvatīnām, yathā—
vande śrī-kṛṣṇa-caityam gauram kṛṣṇam api svayam |
yo rādhā-bhāva-samlubdhaḥ svabhāvam nitarām jahau || ity ādi sahasram |

nanu tasya śrī-kṛṣṇatve—
pratyakṣa-rūpa-dhṛg devo dṛśyate na kalau hariḥ |
kṛtādiṣv eva tenāsau triyugaḥ paripaṭhyate ||

kaler ante ca samprāpte kalkinam brahma-vādinam |
anupraviśya kurute vāsudevo jagat-sthitim ||

iti triyuga-nāma-vyākhyāṭṭṛ-viṣṇu-dharma-vacاناتas tasya kalau pratyakṣatā virudhyeteti cen,
na | yata idam eva pratyuta tasya sāksāt śrī-kṛṣṇatve liṅgam niratiśayaiśvareṇa maryādām
atikramya śrī-kṛṣṇasya kali-prathame vāsthānavad asyāpi tathātvenaiva kalāvatarāṇa-
sambhavād iti ||2||

viśvanāthaḥ: atha nija-bhakti-pravartanena kali-yuga-pāvanāvatāram viśeṣataḥ svāśraya-
caraṇa-kamalam śrī-śrī-caitanya-devam bhagavantam namaskaroti—hṛdīti | hṛdi viśaye yasya
preraṇayā pravartita ity asmin grantha iti śeṣaḥ | varāketi svayam dainyenoktam, vastutas tu
varam śreṣṭham ā samyak kāyate śabdāyata iti tam eva stāvayati ity arthaḥ | mat-kavitāyām api
tat-preraṇayaivātra pravṛtṭiḥ syān nāyathety aper arthaḥ ||2||

siddhānta-sarasvatī : nija-bhagavat-sevā-pravartakam svāśraya-caraṇa-kamalam bhagavantam
gaura-hariṁ namaskaroti—aham varāka-rūpaḥ kṣudra-dīna-rūpaḥ | svayam gosvāmi-kula-
cūdāmaṇer api atidainya-vaśād eveyam ukṭiḥ | api yasya karṭṛ-bhūtasya gaurasya hṛdi manasi
preraṇayā hṛd-viśayānujñayā pravartitaḥ preritaḥ | tasya caitanya-devasya hareḥ gaura-hareḥ
kṛṣṇa-caitanyasya pada-kamalam caraṇāravindam aham vande (anubhāṣya 2.19.134) ||

—o)0(o—

|| 1.1.3 ||

viśrāma-mandiratayā tasya sanātana-tanor mad-īśasya |
bhakti-rasāmṛta-sindhur bhavatu sadāyam pramodāya ||

śrī-jīvaḥ: atha niṣeṣṭa-devāvatāratvena nija-gurum stuvan prārthayate—viśrāmeti | bhakti-
rasa-rūpasyāmṛtasya sindhur iveti tan-nāmāyam granthasya śrī-kṛṣṇākhyasya mad-īśasya sadā
svenaiva rūpeṇa sthitasyaiva prakāśita-nānā-rūpa-tanor yā sanātana-nāmnī tanus tasyā
viśrāma-mandiratayā tat-tulyatayāṅgikāreṇety arthaḥ | anyasyā api nārāyaṇākhyāyāḥ sadā
prasiddha-samānārtha-sanātana-tanoḥ sindhur viśrāma-mandiram bhavatīti ||3||

mukundaḥ: athāsya granthasya śrī-kṛṣṇasya pramoda-hetutām śleṣeṇa sanātana-nāmno nija-
guroś ca tām arthāt tau prārthayate—viśrāmeti | bhakti-rasāmṛta-sindhus tan-nāmāyam
granthaḥ | tasya śrī-kṛṣṇākhyasya mad-īśasya viśrāma-mandiratayā pramodāya bhavatu, mad-
īśo mandiravad viśrāma-sukham atrāṅgikarotv ity arthaḥ | anyo'pi sindhur bhagavato
viśrāma-mandiram bhavatīti | kintu tasya sanātana-tanoḥ sanātani nityā tanuḥ śrī-vigrahau
yasya | śleṣa-pakṣe—sanātana-nāmā tanur yasya, tasya bhakti-vairāgyādi-guṇaiḥ prasiddhasya
mat-prabhoḥ ||3||

viśvanāthaḥ: atha niṣeṣṭa-devāvatāratvena nija-gurum stuvan prārthayate—viśrāmeti | ayam bhakti-rasāmṛta-sindhus tasya mad-īśasya śrī-kṛṣṇasya viśrāma-mandiratayā sadā pramodāya bhavatu | samudrasya tad-viśrāma-mandiratvena prasiddheḥ | kathambhūtasya nitya-tanoḥ ? pakṣe sanātana-nāmnī tanur yasya tasya mad-īśasya ||3||

—o)0(o—

|| 1.1.4 ||

bhakti-rasāmṛta-sindhau carataḥ paribhūta-kāla-jāla-bhiyaḥ | bhakta-makarān aślita-mukti-nadīkān namasāmi ||

śrī-jīvaḥ: tad evaṁ nāma-grāham taṁ vanditvā svābhīṣṭānanyān api sāmānyataḥ sad-bhaktān vandate—bhakt-raseti | bhaktā eva makarā mīna-rājākyā jala-carās tān namasyāmi | makaratvena rūpake sādṛśya-trayam āha—bhakti-rasa evāmṛta-sindhur nānā-vidha-mukti-nadī-nāmāśrayaḥ parama-paramānandas tasmin carato viharato'to na ślītā nādṛtā muktir eva nadī tad-rūpatayā nirūpitaṁ janma-maraṇādi-bandha-cchedakam apy anavacchinna-pravāham api brahma-kaivalyādi-sukham yais tān | anādṛtyety eva vā pāṭhaḥ | ata eva paribhūtaṁ janma-maraṇādi-bandha-duḥkha-paramparā-hetoḥ kāla-rūpāj jālād bhayaṁ yais tān | [naisām vyaṁ na ca vyaṁ prabhavāma danḍe](#) [bhā.pu. 6.3.27] ity ukteḥ | [sālokya-sārṣṭi-sārūpya](#) [bhā.pu. 3.29.11] ity ādeḥ [mat-sevayā pratītam te](#) [bhā.pu. 9.4.67] ity ādeś ca ||4||

mukundaḥ: atha—

[avijñātākhila-kleśāḥ sadā kṛṣṇāśrita-kriyāḥ |
siddhāḥ syuḥ santata-prema-saukhyāsvāda-parāyaṇāḥ ||](#) [bhā.pu. 1.2.280]

iti lakṣaṇān siddha-bhaktān namasyati—bhakti-raseti | bhaktā eva makarā mīna-rājākyāḥ sindhu-carās tān | makaratvena rūpakena sādṛśya-trayam āha—bhakti-rasa evāmṛta-sindhur nānā-vidha-mukti-nadīnām āśrayaḥ paramānandas tasmin carato viharataḥ | anena viśeṣaṇena santata-prema-saukhyāsvāda-parāyaṇatvam uktam | tatra viharāṇād eva paribhūta-kāla-rūpāj jālād bhīr bhayaṁ yais tān | anenāvijñātākhila-kleśatvam | pūrva-hetor eva na ślītā nādṛtā mukti-nadīs tān aślita-mukti-nadīkān śrī-kṛṣṇa-sevā-nirvṛtyā mukti-sprhā nāstīty arthaḥ | anena sadā kṛṣṇāśritatvam ||4||

viśvanāthaḥ: tad evaṁ nāma-grāham taṁ vanditvā svābhīṣṭānanyān api sāmānyataḥ sad-bhaktān vandate—bhakt-raseti | bhaktā eva makarā mīna-rājākyā jala-carās tān namasyāmi | makaratvena rūpakena sādṛśya-trayam āha—bhakti-rasa evāmṛta-sindhur nānā-vidha-mukti-nadīnām āśrayaḥ parama-paramānanda-svarūpas tasmin carato viharataḥ | ataeva na ślītā nādṛtā mukti-rūpā nadī yais tān | pūrva-hetor eva paribhūtaṁ tiraskṛtaṁ janma-maraṇādi-bandha-duḥkha-paramparā-hetu-bhūtāt kāla-rūpāj jālād bhīr bhayaṁ yais tān ||4||

—o)0(o—

|| 1.1.5 ||

**mīmāṃsaka-baḍavāgneḥ kaṭhinām api kuṅṭhayann asau |
sphuratu sanātana suciram tava bhakti-rasāmṛtāmbhodhiḥ ||**

śrī-jīvaḥ: atha nija-granthasya virodhi-kṛta-parābhavābhāvakarīm sadā sphūrṭim śrī-guru-caraṇān prārthayate—mīmāṃsaketi | mīmāṃsako dvividhaḥ—karma-jñāna-vicāra-bhedena | baḍavāgner jihvā jvālā tad-bhedenaivāgneḥ sapta-jihvatvena prasiddheḥ | tām yathā kuṅṭhayann ambhodhir vartate, tathāyam api mīmāṃsakānām vacana-śaktim ity arthaḥ | tat-kuṅṭhanātīśaya-vivakṣāyām eva tātparyāt | ubhayatrāpi tādīya-rasa-svābhāvīyād iti bhāvaḥ | athavānyābhodhito vilakṣaṇatvam atroktam | tad evam etat-padya-trayeṇa sindhu-rūpakatvam tridhāpi sthāpitam | sindhāv anyatra baḍavāgneḥ svābhāvīkī sthitiḥ | atra tu mīmāṃsakasya yathā kathamcid āgantukī syād ity āśankya tad eva prārthitam ||5||

mukundaḥ: atha nija-granthasya virodhi-kṛta-pratibandha-nāśa-pūrvikām bahu-kāla-sphūrṭim śrī-kṛṣṇa-gurū prārthayate—mīmāṃsaketi | pūrvottara-bhedena mīmāṃsako dvividhaḥ | yathāmbhodhir baḍavāgner jvālātmikām jihvām kaṭhinām amṛdvīm api svasya rasa-svabhāvena kuṅṭhayan suciram sphurati, tathāyam api mīmāṃsakānām tām kuṅṭhayan pūrva-pakṣasamarthām kurvan sphuratu virājatām—tat-kṛpayaiva bhavatu ity arthaḥ | guru-pakṣe tu rasya-bhāvatvena taveti sambandhaḥ ||5||

viśvanāthaḥ: atha nija-granthasya virodhi-kṛta-parābhavābhāva-karīm sadā sphūrṭim prārthayate—mīmāṃsaka iti | he sanātana ! tava bhakti-rasāmṛtāmbhodhiḥ suciram mayi sphuratu | kim kurvan ? mīmāṃsaka-rūpa-baḍavāgner jihvā jvālā tat-tad-bhedenaivāgneḥ sapta-jihvatvena prasiddheḥ | tām yathā kuṅṭhayann ambhodhir vartate, tathāyam api mīmāṃsakānām vacana-śaktim ity arthaḥ ||5||

—o)0(o—

|| 1.1.6 ||

**bhakti-rasasya prastutir akhila-jagaṇ-maṅgala-prasaṅgasya |
ajñenāpi mayāsya kriyate suhṛdām pramodāya ||**

śrī-jīvaḥ: mama punar anukūlanām pratikūlanām ca paṇḍitānām samādhāne na śaktiḥ | kintv etad-artham evedam kriyata ity āha bhakti-rasasyeti | ajñeneti pūrvavad dānye'pi na vidyate jño yasmāt teneti jñeyam | apir atra svataḥ-prayojanābhāvam vyañjayati ||6||

mukundaḥ: kim-artham etādṛṣa āgraha iti cet tatra bhakti-rasa-tatparāṇām nirupādhi-hita-kartṛṇām prītaye'syārambhaḥ kriyate | prasaṅgāt sarva-loka-maṅgalaṁ ca syād ity āha—bhakti-rasasyeti | nija-prauḍhim vārayitum—**hṛdi yasya prerāṇayā pravartito'ham varāka-rūpo'pi** iti smārayati—ajñenāpīti ||6||

viśvanāthaḥ: mama punar anukūla-pratikūlānām ca paṇḍitānām samādhāne na śaktiḥ | kintu suhrdām pramodārtham eva kriyate ity āha bhakti-rasasyeti | akhila-jagan-maṅgalasya śrī-kṛṣṇasya prasaṅgo yatra tathāvidhasya bhakti-rasasya prastutir mayā kriyate | ajñeneti pūrvavad dainye'pi na vidyate jñō yasmāt teneti ||6||

—o)0(o—

|| 1.1.7 ||

**etasya bhagavad-bhakti-rasāmṛta-payonidheḥ |
catvārah khalu vakṣyante bhāgāḥ pūrvādayaḥ kramāt ||**

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : atha grantham ārabdhum, tat-paripāṭim darśayati | etasyeti caturbhiḥ ||7||

mukundaḥ: granthasya sindhu-sadrśīm anukramaṇikām darśayati—etasyety ādi tribhiḥ ||7||

—o)0(o—

|| 1.1.8 ||

**tatra pūrve vibhāge'smin bhakti-bheda-nirūpake |
anukramaṇa vaktavyam laharīṇām catuṣṭayam ||**

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : *na vyākhyātam.*

mukundaḥ: tatra caturṣu vibhāgeṣu madhye pūrve prathame ||8||

—o)0(o—

|| 1.1.9 ||

**ādyā sāmānya-bhakty-ādhyā dvitīyā sādhanānvitā |
bhāvāśritā tṛtīyā ca turyā prema-nirūpikā ||**

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : na vyākhyātam.

mukundaḥ: anukramam āha—ādyā prathamā laharī sāmānyā sādhanādi-viśeṣaṇam aprāptā yā bhaktis tayādhyā | turyā caturthī ||9||

—o)0(o—

|| 1.1.10 ||

**tatrādau suṣṭhu vaiśiṣṭyam
asyāḥ kathayitum sphuṭam |
lakṣaṇam kriyate bhakter
uttamāyāḥ satām matam ||**

śrī-jīvaḥ: tatrādāv iti | tatra pūrva-vibhāga-gata-prathama-laharyām | ādau prathamata eva uttamāyā bhakter lakṣaṇam kriyate | pratipādyatvena vidhīyate | na tu sarvātmikāyāḥ | tatra hetuḥ—suṣṭhu vaiśiṣṭyam kathayitum iti | anyatrānyābhilāṣa-jñāna-karmādy-āvṛtatvenāpūrṇa-balatvāt | etad-amśata evāsyās tādrśatva-vyakteḥ | [yasyāsti bhaktir bhagavaty akimcana](#) [bhā.pu. 5.18.12] ity ādeś ca ||10||

mukundaḥ: atha granthārabhamāṇo bhakter lakṣaṇam pratijānīte—tatrādāv ity ekena | tatra pūrva-vibhāga-prathama-laharyām | ādau prathamataḥ vaiśiṣṭyam—sādhanam bhāva-premeti traividhyaṁ lakṣaṇam asādhāraṇo dharmāḥ | lakṣaṇam vinā vaiśiṣṭya-kathanāsambhavāt | kimbhūtam tat ? satām nāradādīnām sammatam, na sva-kapola-kalpitaḥ ||10||

viśvanāthaḥ: tatrādāv iti | tatra pūrva-vibhāga-gata-prathama-laharyām | ādau prathamata eva uttamāyā bhakter lakṣaṇam kriyate | pratipādyatayābhidhīyate | na tu sarvātmikāyāḥ | lakṣaṇa-karaṇe hetum āha—suṣṭhu vaiśiṣṭyam vilakṣaṇyam kathayitum iti | anyatrānyābhilāṣa-jñāna-karmādy-āvṛtatvenāpūrṇa-balavattvād etad-amśata evāsyāḥ śuddha-bhakter vilakṣaṇya-vyakteḥ | yathoktam [śrī-bhāgavate](#)—[yasyāsti bhaktir bhagavaty akimcana](#) [bhā.pu. 5.18.12] ity ādeś ca ||10||

—o)0(o—

|| 1.1.11 ||

**anyābhilāṣitā-sūnyam
jñāna-karmādy-anāvṛtam |
ānukūlyena kṛṣṇānu-**

śīlanam bhaktir uttamā ||

śrī-jīvaḥ : atha tasyā lakṣaṇam vadann eva grantham ārabhate anyeti | anuśīlanam atra kriyā-śabda-baddhātmartha-mātram ucyate | dhātv-arthaś ca dvividhaḥ | pravṛtti-nivṛtty-ātmakaḥ kāya-vān-mānasīyas tat-tat-ceṣṭā-rūpaḥ | prīti-viśādātmako mānasas tat-tad-bhāva-rūpaś ca | sattvāsattve tu parasparopamarditatvāc ceṣṭāntargate eva | tad evam sati kṛṣṇa-sambandhi kṛṣṇārtham vā anuśīlanam kṛṣṇānuśīlanam iti | tat-sambandha-mātrasya tādarthasya vā vivakṣitatvād guru-pādāśrayādau bhāva-rūpasyāpi kroḍīkṛtatvāt tat-sthāyini vyabhicāriṣu ca bhāveṣu nāvyaṅgīḥ | etac ca kṛṣṇa-tad-bhakta-kṛpayāika-labhyam, śrī-bhagavataḥ svarūpa-śakti-vṛtti-rūpam ato'prakṛtam api kāyādi-vṛtti-tādātmyenaiva tatra tatrāvīrbhūtam iti jñeyam | agre tu spaṣṭīkarīṣyate |

kṛṣṇa-śabdaś cātra svayambhagavataḥ śrī-kṛṣṇasya tad-rūpānām cānyeṣām api grāhakaḥ | tāratamyam cāgre vivecanīyam | tatra bhakti-mātratva-siddhy-artham viśeṣaṇam ānukūlyeneti | prātikūlye bhaktitvāprasiddheḥ | ānukūlyam cāsminn uddeśyāya śrī-kṛṣṇāya rocamānā pravṛttiḥ | prātikūlyam tu tad-viparītam jñeyam | ṛṭiyā ceyam viśeṣaṇa eva, na tūpalakṣaṇe | tataś ca yathā śāstriṇaḥ samānayet ukte śāstrāṇām api samānayanam prasajyate, tathānukūlyasyāpi bhaktitva-vidhānam | na tu śāstriṇo bhojayety atra śāstrāṇām abhojanavat tad-avidhānam |

nanv ānukūlyam bhaktir ity evāstām | tataś ca rājāyam gacchatīty atra rāja-padena tat-parikarānām grahaṇam syāt | satyam, tathāpi dhātv-artha-bhedānām spaṣṭā pratipattir na syād iti dhātv-artha-mātra-grahaṇāyānuśīlana-padam upādīyate | anv iti padam cānukūlye jāte muhur eva śīlanam syād ity abhiprāyeṇa kṛtam | tad etat svarūpa-lakṣaṇam | uttamātva-siddhy-artham tu taṭastha-lakṣaṇena viśeṣaṇa-dvayam | anyābhilāṣitā-śūnyam iti | atrānyeti bhakty-ekābhilāṣeṇa yuktam ity arthaḥ | jñānam atra nirbheda-brahmānusandhānam | na tu bhajānīya-tattvānusandhānam api | tasyāvaśyāpekṣaṇīyatvāt | karma cātra smṛtyādy-uktam nitya-naimittikādi, na tu bhajānīya-paricaryādi | tasya tad-anuśīlana-rūpatvāt | ādi-śabdena vairāgyayoga-sāṅkhyābhyāsādayaḥ | atra śrī-kṛṣṇānuśīlanam kṛṣṇa-bhaktir iti vaktavye bhagavac-chāstreṣu kevalasya ca bhakti-śabdasya tatraiva viśrāntir ity abhiprāyāt tathoktam, tathaiva hy agrima-vākyam iti ||11||

mukundaḥ : kṛṣṇānuśīlanam kṛṣṇasya dehendriyāntaḥkaraṇair abhyāsaḥ | śīla upadhāraṇa iti caurādiko dhātuḥ | kṛṣṇa-śabdaś cātra yatra granthe yasya bhagavataḥ pratipādanam tatra tasya nāma deyam iti nārāyaṇādīnām upalakṣaṇam | yasyānuśīlanam tasyārthata eva prāptiḥ syād ity abhipretya bhaktir ity evoktam | na tu kṛṣṇa-bhaktir iti | tatra bhakti-mātra-siddhy-artham viśeṣaṇam ānukūlyeneti | ānukūlyam kṛṣṇa-rocaka-pravṛttiḥ | ṛṭiyeyam viśeṣaṇe, na tūpalakṣaṇe | śāstriṇaḥ samānayetivad ānukūlyasyāpi bhaktitva-vidhānam uttamātva-siddhy-artham | taṭastha-lakṣaṇenānyetyādi-viśeṣaṇa-dvayam | jñānam ādhyātmikam | karma nitya-naimittika-dāna-vratādi-smṛtyādy-uktam | ādi-padenālasyaṁ grhītam | lakṣaṇam idam ā-sādhanam ā-mahā-bhāvam anveti ||11||

viśvanāthaḥ : atha tasyā lakṣaṇam vadann eva grantham ārabhate anyeti | yathā kriyā-śabdena dhātv-artha-mātram ucyate, tathātrānuśīlana-śabdenāpi dhātv-artha-mātram ucyate | dhātv-arthaś ca dvividhaḥ | pravṛtti-nivṛtty-ātmakaḥ | tatra pravṛtty-ātmaka-dhātv-arthas tu kāya-vān-mānasīya-tat-tat-ceṣṭā-rūpaḥ | nivṛtty-ātmaka-dhātv-arthaś ca pravṛtti-bhinnaḥ prīti-viśādātmako mānasas tat-tad-bhāva-rūpaś ca | sa ca vakṣyamāṇa-rati-premādi-sthāyi-bhāva-rūpaś ca | sevā-nāmāparādhānām udbhavābhāva-kāritety ādi-vacana-vyañjita-sevā-nāmāparādhādy-abhāva-rūpaś ca |

tad evam sati kṛṣṇa-sambandhi kṛṣṇārtham vānuśīlanam iti tat-sambandha-mātrasya tad-arthyasya vā vivakṣitatvād guru-pādāśrayādau bhāva-rūpasyāpi kroḍīkṛtatvāt raty-ādi-sthāyini vyabhicāri-bhāveṣu ca bhāveṣu nāvyaṅgītiḥ | etac ca kṛṣṇa-tad-bhaktā-kṛpayaiva labhyaṁ śrī-bhagavataḥ svarūpa-śakti-vṛtti-rūpam kāyādi-vṛtti-rūpeṇāvirbhūtam eva jñeyam | agre spaṣṭikariṣyate |

kṛṣṇa-śabdaś cātra svayam bhagavataḥ kṛṣṇasya tad-rūpāṇām cānyeṣāṁ avatārāṇām grāhakaḥ | tāratamyam agre vivecaṇīyam | tatra bhakti-svarūpatā-siddhy-artham viśeṣaṇam āha— ānukūlyeneti | prātikūlye bhaktitvāprasiddheḥ | ānukūlyam coddeśyāya śrī-kṛṣṇāya rocamānā pravṛttir ity ukte lakṣaṇe'tivyāptir avyāptiś ca | tad yathā— asura-kartṛka-prahāra-rūpānuśīlanam yuddha-rasa utsāha-ratiḥ śrī-kṛṣṇāya rocate, yathoktam **prathama-skandhe manasvinām iva san samprahārah** [bhā.pu. 1.13.40] iti | tathā śrī-kṛṣṇam vihāya dugdha-rakṣārtham gatāyā yaśodāyās tādrśānuśīlanam kṛṣṇāya na rocate, yathoktam **śrī-daśame-samjāta-kopa-sphuritāruṇādharah** [bhā.pu. 10.9.6] iti | tathā ca tatra tatrātivyaṅgīti-vyāpti-vāraṇāyānukūlyam nāma prātikūlyā-śūnyatvam eva vivakṣaṇīyam | evam saty asureṣu dveṣa-rūpa-prātikūlyā-sattvān nātivyaṅgītiḥ | evam yaśodāyāḥ prātikūlyābhāvān nāvyaṅgītiḥ iti bodhyam | etena viśeṣaṇasyānukūlyasyaiva bhaktitvam astu | bhakti-sāmānyasyaiva kṛṣṇāya rocamānatvād viśeṣyasyānuśīlana-padasya vaiyarthyam ity api śankā nirastā | tādrśa-prātikūlyasyābhāva-mātrasya ghaṭe'pi sattvāt | uttamātva-siddhy-artham viśeṣaṇa-dvayam āha anyābhilāṣitā-śūnyam ityādi |

katham-bhūtam anuśīlanam ? anyasmin bhakty-atiriktatve phalatvenābhilāṣa-śūnyam | **bhaktiyā sañjātayā bhaktiyā** [bhā.pu. 11.3.31] ity ekādaśokter bhakty-uddeśaka-bhakti-karaṇam ucitam evety ato'nyasmin khalu bhakty-atirikta iti | yathātrānyābhilāṣa-śūnyatvam vihāyānyābhilāṣa-svabhāvārthaka-tācchīlya-pratyayena kasyacid bhaktasya kadācid akasmāt maraṇa-saṅkate prāpte « he bhagavan bhaktam mām etad vipatteḥ sakāśād rakṣa » iti | kadācittkābhilāṣa-sattve'pi na kṣatiḥ | yatas tasya vaivaśya-hetuka-svabhāva-viparyayaṇaiva tādrḡg-abhilāṣo, na tu svābhāvika iti bodhyam |

punaḥ kīdrśam ? jñāna-karmādy-anāvṛtam | jñānam atra nirbheda-brahmānusandhānam | na tu bhajānīya-tattvānusandhānam api | tasyāvaśyāpeksaṇīyatvāt | karma smārta-nitya-naimittikādi, na tu bhajānīya-paricaryādi | tasya tad-anuśīlana-rūpatvāt | ādi-śabdena yajña-

vairāgya-yoga-sāṅkhyābhyāsādayas tair anāvṛtam | na tu pūrvavat tac-chūnyam ity arthaḥ | tena ca bhakty-āvarakāṇām eva jñāna-karmādīnām niśedho'bhipretaḥ | bhakty-āvarakatvaṁ nāma vidhi-śāsanān nitya-karmākarāṇe pratyavāyādi-bhayāc chraddhayā kriyamāṇatvaṁ | tathā bhakty-ādi-rūpeṣṭa-sādhanatvāc chraddhayā kriyamāṇatvaṁ ca | tena loka-saṁgrahārtham āsraddhayāpi pitrādi-śrāddham kurvatām mahānubhāvānām śuddha-bhaktau nāvyaṅgītiḥ | atra śrī-kṛṣṇānuśīlanam kṛṣṇa-bhaktir iti vaktavye bhagavac-chāstreṣu kevalasya ca bhakti-śabdasya tatraiva viśrāntir ity abhiprāyāt tathoktam ||11||

siddhānta-sarasvatī: prāg asya tatastha-lakṣaṇam āha anyābhilāṣitā-sūnyam anyābhilāṣitā kṛṣṇa-bhajana-sampādana-virodhi-yoṣit-saṅgādi-rūpā durnīti-mūlā vāñchā | tayā sūnyam vihīnam | jñāna-karmādy-anāvṛtam jñānam atra nirbheda-brahmānusandhānam, na tu bhajānīyatvānusandhānam api, tasyāvaśyāpekṣaṇīyatvāt | karma ca smṛty-ādy-uktaṁ nitya-naimittikādi, na tu bhajānīya-paricaryādi, tasya tad-anuśīlana-rūpatvāt | ādi-śabdena vairāgya-yoga-sāṅkhyābhyāsādayaḥ, tair anāvṛtam avyavahitam apratihataṁ | ānukūlyena ānukūlyam atra bhajanoddeśyāya śrī-kṛṣṇāya rocāmānā pravṛttiḥ, prātikūlyam tu tad-viparītam jñeyam | tasya bhajana-virodhāt, teneti viśeṣeṇa tṛtīyā na tu upalakṣaṇataḥ ānukūlyasyāpi bhaktitva-vidhānam jñeyam | kṛṣṇānuśīlanam | kṛṣṇa-śabdaś cātra svayam bhagavataḥ śrī-kṛṣṇasya, tad-rūpāṇām cānyeṣām api śrī-viṣṇu-tattvānām grāhakaś ceti bodhyam | tasya kṛṣṇasya sambandhi, kṛṣṇārtham vā anuśīlanam kāya-vān-mānasīyat-tac-ceṣṭā-rūpaṁ prīti-viśayātmakam śaithilya-parityāga-pūrvakam muhur eva tat-tat-karma-pravartanam eva uttamā bhaktiḥ | anena vaidha-rāgānuga-mārgayoḥ sādḥaka-siddha-daśayor ubhayatrāpy asyāḥ suṣṭhu vaiśiṣṭyam sphuṭam kathitam (anubhāṣya 2.9.167) ||11||

—o)0(o—

|| 1.1.12 ||

yathā śrī-nārada-pañcarātre—

**sarvopādhi-vinirmuktaṁ tat-paratvena nirmalam |
hr̥ṣīkeṇa hr̥ṣīkeśa-sevanam bhaktir ucyate ||12||**

śrī-jīvaḥ : tat-paratvena ānukūlena | sarvety anyābhilāṣitā-sūnyam | sevanam anuśīlanam | nirmalam jñāna-karmādy-anāvṛtam | ata uttamātvaṁ svata evoktam ||12||

mukundaḥ : hr̥ṣīkeṣeṇety etad dehāntaḥkaraṇayor upalakṣaṇam | sevana-śabdasya jñānādi-sūnyam anukūlatācaraṇam eva yadyapi mukhyārthas tathāpi bhakter viśadārtham dehādi-vyāpāra-rūpo gauṇārtha eva grhītaḥ | **bhaktiḥ sevā bhagavataḥ** ity ādiṣu sevety ādi-padam mukhyārtha-param | tat-paratvenānukūlyena nirmalam jñāna-karmādy-anāvṛtam | ata uttamātvaṁ svata eva vyaktam ||12||

viśvanāthaḥ : sarveti | hr̥ṣīkeṇa indriyeṇa tat-paratvenānukūlyam ca | sarvety anyābhilāṣitā-
śūnyam | sevanam anuśīlanam | nirmalam jñāna-karmādy-anāvṛtam | ata uttamātvam svata
eva vyaktam ||12||

siddhānta-sarasvatī : sarvopādhi-vinirmuktaṁ sakala-bhedāvaraṇa-pariśūnyam
kṛṣṇetarānyābhilāṣitā-varjitam tat-paratvena kṛṣṇa-sevaika-tātparyeṇa ānukūlyena nirmalam
karmāvaraṇa-jñāna-vimohanādi-upādhi-rūpa-mala-nirmuktaṁ hr̥ṣīkeṇa sevonmukhendriya-
dvārā hr̥ṣīkeśa-sevanam sarvendriyādhipasya viṣṇor anuśīlanam eva bhaktir ucyaate kathyate
(anubhāṣya 2.19.170) ||12||

—o)0(o—

|| 1.1.13-15 ||

śrī-bhāgavatasya tṛtīya-skandhe ca (3.29.11-13)—

ahaituky avyavahitā yā bhaktiḥ puruṣottame ||
sālokya-sārṣṭi-sāmīpya-sārūpyaikatvam apy uta |
dīyamānam na gr̥hṇanti vinā mat-sevanam janāḥ ||
sa eva bhakti-yogākhyā ātyantika udāhṛtaḥ || iti |

śrī-jīvaḥ: atrāhaitukīti | atrāhaitukīti anyābhilāṣitā-śūnyā, avyavahitā jñāna-karmādy-anāvṛtā,
bhaktir bhāva-rūpā, tathāpy etad avyabhicāriṇī kriyā-rūpo'pi lakṣyate ||13||

atrāhaitukatvam eva viśeṣeṇa darśayati sālokyeti | yasyām iti śeṣaḥ | ātyantikāḥ parama-
puruṣārthaḥ ity arthaḥ ||14-15||

mukundaḥ: atrāhaitukīti, puruṣottame bhaktiḥ | ānukūlyena kṛṣṇānuśīlanam ahaitukī
anyābhilāṣitā-śūnyā, avyavahitā jñāna-karmādy-anāvṛtā | atrāhaitukītvam eva viśeṣeṇa
darśayati—sālokyeti padyena | yā atrāhaituky-ādi-lakṣaṇā bhaktiḥ sa eva bhakti-yoga udāhṛta
ity anvayaḥ | ātyantikāḥ svato vīryavattamatayottamaḥ ||13-15||

viśvanāthaḥ: atrāhaitukīti | atrāhaitukīti anyābhilāṣitā-śūnyā, avyavahitā jñāna-karmādy-
anāvṛtā, atrāhaitukatvam eva viśeṣeṇa darśayati sālokya iti | yasyām bhaktau satyām iti śeṣaḥ |
sālokyam bhagavatā saha ekasmin loke vāsaḥ | sārṣṭim samānaiśvaryam | sārūpyam samāna-
rūpatvam | sāmīpyam nikaṭa-vartitvam | ekatvam sāyujyam | ātyantikāḥ parama-puruṣārthaḥ
ity arthaḥ |

nanu bhaktānām utkarṣa-nirūpakam sālokyety-ādi-padyam katham bhakti-lakṣaṇodāhṛtam |
tatrāha sālokyā iti | sālokyā ity ādi-padyam tu madhyastham api noddhṛtam | bhakta-
māhātmya-vācivāt nātra syād upayogi tat | yato'smin bhakte'nyābhilāṣitā-śūnyā śuddhā
bhaktir asty ato'yam sālokyādikam na gṛhṇāti | tasmād etat padyastham bhaktotkarṣa-
nirūpaṇam bhakter viśuddhatā-vyaktyā lakṣaṇe paryavasyati ||13-16||

siddhānta-sarasvatī : mad-guṇa-śruti-mātreṇa mama guṇa-śravaṇa-mātreṇa sarva-guhāsaye
sarvāntaḥ-karaṇa-vartitve mayi ambudhau samudre gaṅgāmbhasaḥ yathā tathā avicchinnā
apratiruddhā viṣayāntareṇa chettum aśakyā yā mano-gatiḥ puruṣottame yā ahaitukī
phalānusandhi-rahitā avyavahitā deha-draviṇa-janatā-lobha-pāṣaṇḍatvādi-vyavadhāna-
vivarjitā bhaktiḥ, sā nirguṇasya triguṇātītasya bhāgavataḥ bhakti-yogasya lakṣaṇam udāhṛtam
kathitam hi | janā harijanāḥ mat-sevanam vinā mad-bhajanam tyaktvā diyamānam sālokyam
mayā saha ekasmin loke vāsam, sārṣṭiḥ samānam aiśvaryam, sāmīpyam nikaṭa-vartitvam,
sārūpyam samāna-rūpatām, ekatvam uta sāyujyam api na gṛhṇanti nābhinandanti (anubhāṣya
1.4.205-207) ||

—o)0(o—

|| 1.1.16 ||

**sālokyetyādi-padyastha-bhaktotkarṣa-nirūpaṇam |
bhakter viśuddhatā-vyaktyā lakṣaṇe paryavasyati ||**

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.1.17 ||

**kleśa-ghnī śubhadā mokṣa-laghutā-kṛt sudurlabhā |
sāndrānanda-viśeṣātmā śrī-kṛṣṇākarṣiṇī ca sā ||**

śrī-jīvaḥ: atha vaiśiṣṭyam kathayitum iti yad uktam tad eva saṅkṣipyā darśayati—kleśaghnīti
||17||

mukundaḥ: asyā mahimānam darśayati—kleśaghnīty ādinā ||17||

viśvanāthaḥ: atra vaiśiṣṭyam kathayitum iti yad uktam tad eva saṅkṣipyā darśayati—
kleśaghnīti | tatra sādhana-bhaktiḥ kleśaghnī-rūpā śubhadārūpā ca | bhāva-bhaktir mokṣa-
laghutā-kṛd-rūpā sudurlabhā-rūpā ca | sādhyā-prema-bhaktiḥ sāndrānanda-viśeṣātmā-rūpā

śrī-kṛṣṇākarṣiṇī-rūpā cety agre vyaktikariṣyatīti | vāyu ādi bhūta-catuṣṭayavat tatra tatra tat-
tad-antarbhāva iti ||17||

—o)0(o—

|| 1.1.18-19 ||

tatrāsyaḥ kleśaghnatvam—

**kleśās tu pāpam tad-bijam
avidyā ceti te tridhā ||**

tatra pāpam—

**aprārabdham bhavet pāpam
prārabdham ceti tad dvidhā ||**

na katameṇāpi vyākhyātam ||18-19||

—o)0(o—

|| 1.1.20 ||

tatra aprārabdha-haratvam, yathā **ekadāśe** (11.14.19)—

**yathāgniḥ susamiddhārciḥ karoty edhāmsi bhasmasāt |
tathā mad-viṣayā-bhaktir uddhavaināmsi kṛtsnaśaḥ ||**

śrī-jīvaḥ: pākādy-artham prajvālito'gnir yathā kāṣṭhāni bhasmīkaroti, tathā mad-viṣayā
bhaktir yathā kathañcit śravaṇādi-lakṣaṇā samastāni pāpāni dahatīti ||20||

mukundaḥ: yathāgnir iti | susamiddhārcir iti viśeṣaṇam | svalpāpi bhaktiḥ susamiddhāgni-
sameti darśayati—**kṛṣṇāya no namati yac-chira ekadāpi** [bhā.pu. 6.3.29] ity ādeḥ ||20||

viśvanāthaḥ: kṛtsnaśaḥ enāmsi samasta-pāpāni ||20||

siddhānta-sarasvatī : he uddava ! yathā susamṛddhārciḥ susamṛddhārciḥ yasya saḥ agniḥ
edhāmsi kāṣṭhāni bhasmasāt karoti vināśayati, tathā mad-viṣayā bhaktiḥ kṛtsnaśaḥ sarvāni
enāmsi pāpāni prārabdhāprārabdhāni ca vidhunoti (anubhāṣya 2.24.57) ||20||

—o)0(o—

|| 1.1.21 ||

prārabdha-haratvam, yathā **ṛṭīye** (3.33.6)—

**yan-nāma-dheya-śravaṇānukīrtanād
yat-prahvaṇād yat-smaraṇād api kvacit |
śvādo'pi sadyaḥ savanāya kalpate
kutaḥ punas te bhagavan nu darśanāt ||**

śrī-jīvaḥ: yan-nāmeti | śvādatvam atra śva-bhakṣaka-jāti-viśeṣatvam eva | śvānam attīti nirukter vartamāna-prayogāt | kravyādavat tac-chīlatva-prāpteḥ | kādācitka-bhakṣaṇa-prāyaścitta-vivakṣyām tv atītaḥ prayogaḥ kriyeta | rūḍhir yogam apaharatīti nyāyena ca tad virudhyate | ataeva **śvapaca** iti taiḥ svāmi-caraṇair vyākhyātam | tataś cāsya bhagavan-nāma-śravaṇādy-ekatarāt sadya eva savana-yogyatāyāḥ pratikūla-durjātitva-prārambhaka-prārabdha-pāpa-nāśa-pūrvaka-savana-yogya-jātitva-janaka-puṇya-lābhaḥ pratipadyate | brāhmaṇānām śaukre janmani durjātittvābhāve'pi savanāya sujātitva-janaka-sāvitrīya-janmāpekṣāvāt | tasmād **bhaktiḥ punāti man-niṣṭhā śvapākān api sambhavāt** [bhā.pu. 11.14.21] iti tu kaimutyārtham eva proktam ity āyāti ||21||

mukunda-gosvāmi: yad iti | śvādo yato'nyo nīco nāsti so'pi kalpate samartho bhavati sadyas tasminn eva kṣaṇe vaidharmye brāhmaṇasya surāpāne sadyaḥ pātityavan nāticitram idam ||21||

viśvanāthaḥ: yan-nāmeti | yat-prahvaṇād yasya namaskārāt śvādo'pi savanāya kalpate yāga-yogyo bhavati ||21||

—o)0(o—

|| 1.1.22 ||

**durjātir eva savanāyogyatve kāraṇam matam |
durjāty-ārambhakaṁ pāpaṁ yat syāt prārabdham eva tat ||**

śrī-jīvaḥ: tasmād durjātir evety atra savanāyogyatve'pi kāraṇam iti tad-yogyatā pratikūla-pāpamayīty arthaḥ | na tu tad-yogyatvābhāva-mātra-mayīti | brāhmaṇānām śaukre janmani durjātittvābhāve'pi savana-yogyatvāya puṇya-viśeṣa-maya-sāvitrīya-janmāpekṣāvāt | tataś ca savana-yogyatva-pratikūla-durjāty-ārambhakaṁ prārabdham apii gatam eva, kintu śiṣṭācārābhāvāt sāvitrīya-janma nāstīti brāhmaṇa-kumārānām savana-yogyatvābhāvavacchedaka-puṇya-viśeṣa-maya-sāvitrīya-janmāpekṣāvād asya janmāntarāpekṣā

varata iti bhāvaḥ | ataḥ pramāṇa-vākye'pi **savanāya kalpate** sambhāvito bhavati, na tu tadaivādhikārī syādi ty abhipretam | vyākhyātām ca taiḥ sadyaḥ savanāya soma-yāgāya kalpate | anena pūjyatvaṁ lakṣyata iti | tad evaṁ durjāty-ārambhakasya pāpasya sadyo-nāśe yathoktam **viṣṇu-sahasra-nāma-stotre—**

**ma vāsudeva-bhaktānām aśubhaṁ vidyate kvacit |
janma-mṛtyu-jarā-vyādhir bhayaṁ vāpy upajāyate || iti |**

mukunda-gosvāmi: durjātir eveti | savanasya soma-yāgasyāyogyatve'sāmarthye | durjāter ārmambhakaṁ durjāty-ārambhakaṁ bhakti-sahāyakānām anya-karmaṇām sattvān na deha-pāta iti bhāvaḥ ||22||

viśvanāthaḥ: yogyatvam atra yāgādhikāritva-svarūpam eva | na ca tādrśa-śvapacasya yāgādhikāritve sa katham yāgaṁ na karotiīti vācyam | tasya śuddha-bhaktatvena karmaṇi śraddhā-rāhityāt | anye sat-kulotpanna-grhasthās tu śraddhā-rahitā api loka-saṅgrahārthaṁ karma kurvanti | tathā ca **gītāyām—loka-saṅgraham evāpi sampāśyan kartum arhasi** iti | asya tu karma-karaṇe praty uta bhakti-śāstrānabhiñña-jana-pravāda-bhayaṁ api pratibaddhakam astīti jñeyam | atra savanāya kalpate ity atra soma-yāga-kartṛvat pūjyo bhavatiīti vyākhyāne granthasya kaṣṭa-kalpanāpatteḥ | prakṛta-granthasyāsaṅgateś ca | yataḥ savanāyogyasyaiva prārabdha-nāśakatvaṁ, na tu pūjyatvasya | tathābhūta-durjātitva-prayojakī-bhūta-prārabdhavatām jñāninām pūjyatva-darśanāt | athātra bhaktānām prārabdha-sāmānya-nāśe'pi yat sukha-duḥkhaṁ dr̥ṣyate, tatra tu sukhaṁ bhakter ānusaṅgikaṁ phalam | yathā **nārada-pañcarātre—**

**hari-bhakti-mahā-devyāḥ sarvā mukty-ādi-siddhayaḥ |
bhuktayaś cādbhūtās tasyāś ceṭikāvad anudrutāḥ || iti |**

sukhaṁ tu kutracid bhagavad-dattam | yathā **śrī-daśame—**

**yasyāham anugrḥṇāmi hariṣye tad-dhanaṁ śanaiḥ |
tato 'dhanam tyajanty asya sva-janā duḥkha-duḥkhitam || [bhā.pu. 10.88.8] iti |**

kutracid vaiṣṇavāparādhādi-phalam iti vivecanīyam | durjātir eva savanāyogyatve kāraṇam matam ||22||

—o)0(o—

|| 1.1.23 ||

padma-purāne ca—

**aprārabdha-phalaṁ pāpaṁ kūṭaṁ bījaṁ phalonmukhaṁ |
krameṇaiva pralīyeta viṣṇu-bhakti-ratātmanām ||**

śrī-jīvaḥ : pūrvārtham eva spaṣṭayati—pādme ceti | pāpaṁ iti viśeṣyam | tatra phalonmukhaṁ prārabdham | bījaṁ vāsanā-mayaṁ prārabdhatvonmukhaṁ iti yāvat | kūṭaṁ bījatvonmukhaṁ | aprārabdha-phalaṁ na prārabdhaṁ kūṭatvādi-rūpa-kāryāvasthatvaṁ yena tat | tac cānādi-siddham anantam eva | kārikāyāṁ tu etad evāprārabdham ity uktam | bīja-prārabdhe tu pūrvaṁ gaṇite | yat tu kūṭam avaśiṣṭaṁ tad apy aprārabdha evāntarbhāvyam | krameṇa pūrva-pūrvānukrameṇa, tathāpi pūrvoktaṁ sadyaḥ savanāyetai kamala-patra-śata-vedha-nyāyena kiṁcit-kāla-vilambo jñeya ity ||23||

mukundaḥ : pādme ceti | pāpaṁ iti viśeṣyam | aprārabdha-phalaṁ prārabdhātiriktaṁ anantam | kūṭaṁ tasyaiva rāśitayāvasthānam | bījaṁ vāsanāmayam | phalonmukhaṁ prārabdhaṁ krameṇa pūrvaṁ pāpaṁ paścāt tad-bījaṁ iti krameṇa | na tu ślokoḥ pāpa-krameṇa ajāmilāder nāmābhāsenā bijasyāpi kṣayo nāmo'nargala-prabhāvāt ||23||

viśvanāthaḥ : bhakteḥ prārabdha-sāmānya-nāśakatve purāṇāntaram api pramāṇayati—pādme ceti | pāpaṁ iti viśeṣyam | tatra phalonmukhaṁ prārabdham | bījaṁ vāsanā-mayaṁ prārabdhatvonmukhaṁ | kūṭaṁ bījatvonmukhaṁ | aprārabdha-phalaṁ na prārabdhaṁ phalaṁ kūṭatvādi-rūpa-kāryāvasthatvaṁ yena tat | tac cānādi-siddham anantam eva | kārikāyāṁ tu etad evāprārabdham uktam | bīja-prārabdhe tu pūrvaṁ gaṇite | yat tu kūṭam avaśiṣṭaṁ tad apy aprārabdha evāntarbhāvyam | krameṇāprārabdhādi pūrva-pūrva-pāpa-nāśa-krameṇa | kramas tu kamala-patra-śata-vedha iva eka-kṣaṇa-madhya eva jñeyaḥ ||23||

—o)0(o—

|| 1.1.24 ||

bīja-haratvam, yathā **ṣaṣṭhe** (6.2.17)—

**tais tāny aghāni pūyante tapo-dāna-vratādibhiḥ |
nādharmajāṁ tad-hṛdayaṁ tad apīśānghri-sevayā ||**

śrī-jīvaḥ : bīja-haratvaṁ viśeṣato darśayaty āha ||24||

mukundaḥ : tair iti pūyante vinaśyanti—puṅ vināśe iti dhātoḥ | tad-dhṛdayaṁ—teṣāṁ pāpānāṁ tat-kartuḥ puruṣasya vā hṛdayaṁ pāpaṁ vāsanā-mayaṁ | adharmajāṁ adharom'vidyā taj-jam ||24||

viśvanāthaḥ : bīja-hetutvam viśeṣato dṛśyate ity āha—bijeti | tais tathā-vidher api pūyante naśyanti | puñ vināśe | adharmāj jātam aghānām hṛdayam mūlam sūkṣma-rūpaṁ tu na pūyate na naśyati | tad api īśānghri-sevayā hari-caraṇayor bhaktyā vāsanā-paryanta-pāpa-kṣayāt tad api śuddhyate ||24||

—o)0(o—

|| 1.1.25 ||

avidyā-haratvam, yathā **caturthe** (4.22.39)—

**yat-pāda-paṅkaja-palāśa-vilāsa-bhaktyā
karmāśayam grathitam udgrathayanti santaḥ |
tadvan na rikta-matayo yatayo'pi ruddha-
sroto-gaṇās tam araṇam bhaja vāsudevam ||**

śrī-jīvaḥ : naiṣṭhikyās tu avidyā-haratvam iti pratipādyā dvābhyām darśayati—yad-pāda iti | rikta-matayo bhagavad-dhyānādi-vinābhūta-matayaḥ | araṇam śaraṇam | kramaś cātra śrī-sutena śravaṇopalakṣaṇatayā proktaḥ |

śṛṅvatām sva-kathāḥ kṛṣṇaḥ puṅya-śravaṇa-kīrtanaḥ |
hṛdy antaḥstho hy abhadraṇi vidhunoti suhṛt-satām ||
naṣṭa-prāyeṣv abhadreṣu nityam bhāgavata-sevayā |
bhagavaty uttama-śloke bhaktir bhavati naiṣṭhikī ||
tadā rajas-tamo-bhāvāḥ kāma-lobhādayaś ca ye |
ceta etair anāviddham sthitam sattve prasīdati ||
evam prasanna-manaso bhagavad-bhakti-yogataḥ |
bhagavat-tattva-vijñānam mukta-saṅgasya jāyate ||
bhidyate hṛdaya-granthiś chidyante sarva-saṁśayāḥ |
kṣīyante cāsyā karmāṇi dṛṣṭa evātmaniśvare || [bhā.pu. 1.2.17-21] iti |

naiṣṭhikī niścalā iti ṭikā-kārāḥ ||25||

mukundaḥ : rikte avyakte brahmaṇi matir yeṣām evambhūtā api ||25||

viśvanāthaḥ : naiṣṭhikyās tu avidyā-haratvam iti pratipādyā dvābhyām darśayati—yad-pāda iti | yasya pāda-paṅkajayoḥ palāśāṅgulayas teṣām vilāsa-bhaktyā viśeṣeṇa lāsaḥ pratikṣaṇa-vardhamānā kāntir yasyām tayā sādhana-rūpayā bhaktyā sādhya-rūpayā ca karmāśayam karma-vāsanāmayam ahaṅkāraṁ grathitam | yenaiva sva-karmaṇā | tad-viparītena bhagavat-karmaṇā udgrathayanti | santo vaiṣṇavāḥ | tadvat yatayaḥ sannyāsino na | kutaḥ ? riktā nirviṣayā avidyamānā matir yeṣām te rikta-dhanā iva nirbuddhayo'santaś cety arthaḥ | santas tu bhagavad-viṣaya-matayaḥ subuddhaya eveti bhāvāḥ | niruddho nadyādeḥ srotasām

ivendriyāṇām gaṇo yaiḥ | na hi srotāmsi niroddhum śakyāni bhavantīti nirbuddhitva-cihnam
etad eveti bhāvaḥ | santas tu bhagavat-saundaryāmṛtādiṣu prasārita-cakṣur-ādīndriya-gaṇāḥ
sudhiyaḥ sukhinaś ceti bhāvaḥ | araṇam śaraṇam ||25||

—o)0(o—

|| 1.1.26 ||

pādme ca—

ḥṛtānuyātrā-vidyābhir hari-bhaktir anuttamā |
avidyām nirdahaty āśu dāva-jvāleva pannagīm ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : na vyākhyātam ||26||

viśvanāthaḥ : vidyābhiḥ ḥṛtā anu yātrā yasyāḥ sā | tathā ca bhaktasya vidyā-
viśayakecchābhāve'pi sā vidyā svayam eva bhakteḥ paścād gacchatīty arthaḥ | anuttamā
atyutkr̥ṣṭā | pannagīm sarpīm ||26||

—o)0(o—

|| 1.1.27-28 ||

śubhadatvam—

śubhāni prīṇanam sarva-jagatām anuraktatā |
sad-guṇāḥ sukham ity-ādīny ākhyātāni manīṣibhiḥ ||

tatra jagat-prīṇanādi-dvaya-pradatvam, yathā pādme—

yenārcito haris tena tarpitāni jaganty api |
rajyanti jantavas tatra jangamāḥ sthāvarā api ||

śrī-jīvaḥ : sarva-jagatām iti | sarva-jagat-karmakam prīṇanam tat-kartṛkānuraktatā ca | anayoḥ
sādguṇyāntarbhāve'pi pṛthag-uktiḥ sarvottamatāpekṣayā | kim vā te ete yadyapi sādguṇya-
kṛte api tatra sambhavataḥ, tathāpy anyatraiva tāvan-mātra-kṛte na syātām, kintu svarūpa-kṛte
apīti pṛthag-uktiḥ ḥṛtā | yathoktam caturthe dhruva-carite—

yasya prasanno bhagavān guṇair maitry-ādibhir hariḥ |

tasmai namanti bhūtāni nimnam āpa iva svayam || [bhā.pu. 4.9.47] iti |

ādi-grahaṇāt sarva-vaśīkṛitva-maṅgala-kṛitvādīni jñeyāni ||28||

mukundaḥ : śubhānīti prīṇanam bhakta-kartṛkaṁ jagat-kartṛkānuraktatā | sad-guṇādi-pradatvam ity atrādi-śabdenoktād devāder vaśīkārād anayoḥ pṛthag-uktir martya-lokāpekṣayā | sthāvarā apīty atra tad-dvārā bhagavatā kṛto'nurāgas teṣūpacaryata iti bhāvaḥ ||27-28||

viśvanāthaḥ : tatra jagat-prīṇanādi-dvaya-hetutvam yathā **pādme** yenārcita iti | jaganti jagad-varti-jīvā ity arthaḥ ||28||

—o)0(o—

|| 1.1.29 ||

sad-guṇādi-pradatvam (bhā.pu. 5.18.12)

**yasyāsti bhaktir bhagavaty akiñcanā
sarvair guṇais tatra samāsate surāḥ |
harāv abhaktasya kuto mahad-guṇā
mano-rathenāsati dhāvato bahiḥ ||**

śrī-jīvaḥ : sādguṇyādīty atrādi-śabda-grahaṇāt sarva-vaśīkāritvopalakṣaka-sura-vaśīkāritvam gṛhyate | sad-guṇādi-pradatvam ity atra sad-guṇādi-vaśīkārāyitṛtvam ity arthaḥ | surā bhagavad-ādayaḥ | sa ca tathā ca tat-parikarā devā munayaś cety arthaḥ | samāsate vaśībhūya tiṣṭhantīty arthaḥ ||29||

mukundaḥ : sad-guṇā jñāna-vairāgya-yama-niyamādayaḥ | ādi-śabdād devarṣy-ādi-vaśīkāritvam | ādi-śabdaḥ sukham ity ādinīty ata ākṛṣṭaḥ ||29||

viśvanāthaḥ : guṇair indriya-niṣṭha-guṇaiḥ saha, na tu doṣaiḥ saha | surā indriyādhiṣṭhār-devatās tatra bhakte samāsate | manorathenāsati viṣaye dhāvato'bhaktasya mahad-guṇā indriyāṇaṁ nirdūṣaṇa-guṇāḥ ||29||

—o)0(o—

||1.1.30-31||

sukhapradatvam—

sukham vaiṣayikaṁ brāhmam aiśvaram ceti tat tridhā ||

yathā **tanre**—

siddhayaḥ paramāścaryā bhuktir muktiś ca śāsvatī |

nityam ca paramānando bhaved govinda-bhaktitaḥ ||

śrī-jīvaḥ : na vyākhyātam ||30-31||

mukundaḥ : siddhayo bhuktiś ca vaiṣayikaṁ sukham | muktir brahma-sukham |
paramānandam aiśvaraṁ sukham | paramānandam iti napuṁsakatvam āṛṣam ||31||

viśvanāthaḥ : siddhayo'ṇimādayo bhuktiś ca viṣaya-sukham | muktir brahma-sukham |
pāriśeṣyān nityam paramānandam aiśvara-sukham ||31||

—o)0(o—

|| 1.1.32 ||

yathā **hari-bhakti-sudhodaye** ca—

bhūyo'pi yāce deveśa tvayi bhaktir dṛḍhāstu me |
yā mokṣānta-caturvarga phaladā sukhadā latā ||

śrī-jīvaḥ : na vyākhyātam ||32||

mukundaḥ : sukhadety aiśvaram ||32||

viśvanāthaḥ : bhūyo'pīti, yā latā-rūpā bhaktir mokṣānta-catur-varga-phala-dā | sukhadā
īśvarānubhavānanda-dātrī mokṣādi-laghutā-karī ||32||

—o)0(o—

|| 1.1.33-34 ||

mokṣa-laghutākṛt—

manāg eva prarūdhāyām hṛdaye bhagavād-ratau |
puruṣārthās tu catvārās tṛṇāyante samantataḥ ||

yathā **śrī-nārada-pañcarātre—**

hari-bhakti-mahā-devyāḥ sarvā mukty-ādi-siddhayaḥ |
bhuktyaś cādbhutās tasyāś ceṭikāvad anuvratāḥ || iti |

śrī-jīvaḥ : manāḡ eveti | alpam api prarūḍhāyām, na tu janitāyām, tasyāḥ svayam prakāśa-rūpatvāt | puruṣārtho dharmārtha-kāma-mokṣākhyās tṛṇāyante tatra gantum lajjante ity arthaḥ ||33|| hari-bhaktīti ceṭikāvad iti bhītā ity arthaḥ ||34||

mukundaḥ : na vyākhyātam ||33-34||

viśvanāthaḥ : adbhutā bhuktayo viṣaya-bhogāś ceṭikāvad dāsivat paścād-gāmīyaḥ ||33-34||

—o)0(o—

|| 1.1.35 ||

sudurlabhā—

**sādhanaughair anāsaṅgair alabhyā sucirād api |
hariṇā cāsvadeyete dvidhā sā syāt sudurlabhā ||**

śrī-jīvaḥ : hariṇā cāśva adeyete atrāsaṅgeḥ pīti gamyate | anyathā dvaividhyānupapatteḥ | dvidhā sudurlabhete prakāra-dvayenāpi sudurlabhatvaṁ tasyā ity arthaḥ ||35||

mukundaḥ : sādhaneti | anāsaṅgaiḥ āsaṅga āsaktī rucir apara-paryāyā | tad-rahitaiḥ | sādhanauḡhaiḥ śrī-mūrter aṅghri-sevane prītiḥ, śrī-bhāgavatāsvādaḥ, sajātīya-vāsanā-bhaktasaṅgo nāma-saṅkīrtanaṁ śrīman-mathurā-maṇḍale sthitiḥ iti pañcāṅgāni vinā nati-stuti-vandanādibhiḥ sarvair alabhyā labdhum ayogyā | sāsaṅgaiḥ sādhanair labhyāpi hariṇā cāśv adeyā svasminn āsaktau satyām eva deyete arthaḥ | tathā cāgre—

sādhanābhīniveśas tu tatra niṣpādayan rucim |

harāv āsaktim utpādyate ratim samjanayaty asau || [bha.ra.si. 1.3.8] iti ||35||

viśvanāthaḥ : anāsaṅgaiḥ śraddhādi-bhakti-bhūmikāntargatāsakti-rahitaiḥ sādhanasamūhaiḥ sarvathāivālabhyā | āsakti-uttaram eva raty-utpatteḥ śravaṇāt | hariṇā cāsakti-sahitair api sādhanasamūhair āśu śiḡhram adeyā | vilambena tu dīyate ity arthaḥ | dvidhā sudurlabhete prakāra-dvayenāpi sudurlabhatvaṁ tasyā ity arthaḥ ||35||

—o)0(o—

|| 1.1.36 ||

tatra ādyā, yathā tāntre—

jñānataḥ sulabhā muktir bhuktir yajñādi-puṇyataḥ |

seyam sādhana-sāhasrair hari-bhaktiḥ sudurlabhā ||

śrī-jīvaḥ : jñānata iti | tantra-matam tavad vicāryate | atra jñāna-yajñādi-puṇye sāsaṅge eva vācye, tayos tādṛśatvam vinā mukti-bhuktyoḥ siddhir api na syāt | astu tāvat sulabhatva-vārtā | ataḥ sādhana-sahasrāṅām api sāsaṅgatvam eva labhyate | vākyārtha-krama-bhaṅgasyāvaśya-parihāryatvāt sahasra-bāhulyāsiddheś ca | tatra yadi jñāna-yajñādi-puṇyayoḥ sāsaṅgatvam tad-eka-niṣṭhatva-mātram vācyam, tadā tādṛśābhyām api tābhyām tayoḥ sulabhatvam nopapadyate | **kleśo'dhikataras teṣām avyaktāsakta-cetasām** [gītā 12.5] ity ādeḥ, **ksudrāśā bhūri-karmāṇo bālīśā vṛddha-māninaḥ** [bhā.pu. 10.23.9] ity ādeś ca | tasmāt tayoḥ sāsaṅgatvam naipuṇyena vihitatvam ity eva vācyam | naipuṇyam ca bhakti-yoga-saṁyokṛtvam iti | **pureha bhūman bahavo'pi yoginaḥ** [bhā.pu. 10.14.5] ity ādeḥ, **svargāpavargayoḥ puṁsām** [bhā.pu. 10.81.19] ity ādeś ca |

atha hari-bhakti-śabdena sādhya-rūpo rati-paryāyas tad-bhāva evocyate—**bhaktyā sañjātayā bhaktyā** itivat | tatas ca sādhana-śabdena hari-sambandhi-sādhanam evocyate, tat-sambandhitvam vinā tad-bhāva-janmāyogāt | tathā ca sādhana-śabdena sāksāt-tad-bhajane vācye tatra pūrva-kramataḥ sāsaṅgatve labdhe sahasra-bahutva-nirdeśenāparyavasānāt su-śabdāc ca bhītasya kasyāpi tatra [bhāva-bhaktau] pravṛttir na syāt | tena tatra sulabhatvam tu—

śṛṅvataḥ śraddhayā nityam grṇataś ca sva-ceṣṭitam |
kālana nātidīrghena bhagavān viśate hṛdi || [bhā.pu. 2.8.4]

tatrānvaham kṛṣṇa-kathāḥ pragāyatām
anugraheṇāśṛṅavam manoharāḥ |
tāḥ śraddhayā me 'nupadam viśṛṅvataḥ
priyaśravasy aṅga mamābhavad ruciḥ || [bhā.pu. 1.5.26] ity ādau prasiddham |

tasmāt sādhana-śabdena **na sādhayati mām yoga** [bhā.pu. 11.14.20] ity ādivat tad-artha-viniyogāt pūrvavan naipuṇyena vihitatvam eva | tat-sāhasrair api sudurlabhety uktis tu sāksāt tad-bhajanam eva kartavyatvena pravartayati | tathāpi kārīkāyām anāsaṅgair iti yad uktam, tatra cāsaṅgena sādhana-naipuṇyam eva bodhyate, tan naipuṇyam ca sāksāt tad-bhajane pravṛttiḥ | tatas ca tasya tādṛśa-sāmarthyē'py anyatra svargādau pravṛtṭyā na vidyate āsaṅgo naipuṇyam yeṣu tādṛśair nānā-sādhanair ity arthaḥ | tādṛśa-nānā-sādhanatvam tu neṣtam |

tasmād ekena manasā bhagavān sātvatām patiḥ |
śrotavyaḥ kīrtitavyaś ca dhyeyaḥ pūjyaś ca nityadā || [bhā.pu. 1.2.14] ity ādau |

tasmād itara-miśritāpi na yukteti sādhu eva lakṣitam **jñāna-karmādy-anāvṛtam** iti ||36||

mukundaḥ, viśvanāthaḥ : na vyākhyātam ||36||

—o)0(o—

|| 1.1.37 ||

dvitīyā, yathā pañcama-skandhe (5.6.18)—

**rājān patīr gurur alam bhavatām yadūnām
daivam priyaḥ kula-patiḥ kva ca kiṅkaro vaḥ |
astv evam aṅga bhajatām bhagavān mukundo
muktim dadāti karhicit sma na bhakti-yogam ||**

śrī-jīvaḥ : karhicin na dadātīty ukte karhicid dadātīty āyāti | asākalye tu cic-canau | ata eva karhicid apīti noktam | tasmād āsaṅgenāpi kṛte sādhana-bhūte sākṣād bhakti-yoge sati yāvat phala-bhūte bhakti-yoge gādhāsaktir na jñāyate | tāvan na dadātīty arthaḥ | tathaiva ca lakṣitam—anyābhilāṣitā-sūnyam iti ||37||

mukundaḥ : rājann iti | astv evam yuṣmākaṁ yādavānām ca sneha-sambandhābhyām vaśavartī dūre tiṣṭhatv ity arthaḥ | bhakti-yogaṁ rati-rūpaṁ karhicin na dadātīty ukteḥ karhicid dadātīty āyāti—asākalye tu cic-canau | ata eva karhicid apīti noktam | tasmāt svasminn āskatyām satyām eva deyatvam ||37||

viśvanāthaḥ : he rājan ! bhavatām paṇḍavānām yadūnām ca patiḥ pālakaḥ | gurur upadeṣṭā daivam upāsyah | priyaḥ prītikṛt | kula-patir niyanteti | yaduṣv avatarato'pi kṛṣṇasya teṣu bhavatsu ca tulya eva vyavahāro dṛṣṭaḥ | kiṁ ca, kva ca kadācit vaḥ paṇḍavānām dūty-ādiṣu kiṅkaro, na ca tathā yadūnām iti yadubhyo'pi premavattve bhavatām ādhikyam eveti bhāvaḥ | bhavadbhyo hy abhajadbhyo'pi parama-premādhikya-dānasya vārtā kiyatī vaktavyā ? sā sarvopari virājatām | anyebhyo bhajadbho'pi na bhakti-yogaṁ bhāva-bhaktim api prāyo na dadāti | kiṁ ca tato'py atinikṛṣṭām muktim evety āha astv eveti | bhajatām bhajadbhyaḥ | atra karhicid apīty anukte muktim anicchadbhyaḥ śuddha-bhaktebhyas tu bhaktim eva dadātīty artho labhyate ||37||

—o)0(o—

|| 1.1.38 ||

sāndrānanda-viśeṣātmā—

**brahmānando bhaved eṣa cet parārddha-guṇīkṛtaḥ |
naiti bhakti-sukhāmbhodheḥ paramāṅgu-tulām api ||**

śrī-jīvaḥ : parārdheti—parārdha-kāla-samādhinā samuditam tat-sukham apīty arthaḥ ||38||

mukundaḥ : *na vyākhyātam* ||38||

viśvanāthaḥ : parārdheti—parārdham kālam vyāpya kriyamāṇena samādhinā siddham
brahma-sukham apīty arthaḥ | bhakti-rūpa-sukha-samudrasya yaḥ paramāṇus tasyāpi
tulanām naiti na prāpnoti ||38||

—o)0(o—

|| 1.1.39 ||

yathā, *hari-bhakti-sudhodaye*—

**tvat-sākṣāt-karaṇāhlāda-viśuddhābdhi-sthitasya me |
sukhāni goṣpadāyante brāhmāṇy api jagad-guro ||**

śrī-jīvaḥ : brāhmāṇīty atra pārameṣṭhyānīti tu na vyākhyeyam | para-brahmānandenaiva tasya
tāratamyam śrī-bhāgavatādiṣu prasiddham iti | *tasyāravinda-nayanasya padāravinda* [bhā.pu.
3.15.43] ity ādi ||39||

mukundaḥ : *na vyākhyātam* ||39||

viśvanāthaḥ : tvat-sākṣād iti tava sākṣāt-kārānanda-samudre sthitasya mama brāhmāṇi
brahma-svarūpāṇy api sukhāni goṣpadāyante goṣpadam ivācaranti | brāhmāṇīty atra
pārameṣṭhyānīti tu na vyākhyeyam | para-brahmānandenaiva tasya tāratamyam śrī-
bhāgavatādiṣu prasiddham iti | *tasyāravinda-nayanasya padāravinda* [bhā.pu. 3.15.43] ity
ādibhyaḥ ||39||

—o)0(o—

|| 1.1.40 ||

tathā *bhāvārtha-dīpikāyām* (10.88.11) ca—

**tvat-kathāmṛta-pāthodhau viharanto mahā-mudaḥ |
kurvanti kṛtinaḥ kecit catur-vargaṁ tṛṇopamam ||**

śrī-jīvaḥ : satsv api bahuṣu udāhariṣyamāneṣu śrī-bhāgavatādi-vākyeṣu bhāvārtha-dīpikodāraṇaṁ tu tat-kartus tat-tātparyajñatvena sarva-tat-tad-vākyārtha-saṅgraho'yam ity abhiprāyāt ||40||

mukundaḥ : *na vyākhyātam* ||40||

viśvanāthaḥ : bhāvārtha-dīpikāyām śrī-svāmi-caraṇaiḥ kṛtāyām śruty-adhyāya-ṭīkāyām | pāthodhau samudre | mahā-mudaḥ paramānanda-yuktāḥ ||40||

—o)0(o—

|| 1.1.41 ||

śrī-kṛṣṇākarṣiṇī—

**kṛtvā harim prema-bhājam priya-varga-samanvitam |
bhaktir vaśīkarotīti śrī-kṛṣṇākarṣiṇī matā ||**

śrī-jīvaḥ : prema-bhājam iti ākarṣaṇa-śabda-balāt | priya-varga-samanvitam iti śrī-śabda-balād vyākhyātam ||41||

mukundaḥ : kṛtveti | priya-varga-samanvitam iti rājāyam gacchatītivat sa-parivārasya prāptir iti vyākhyātam ||41||

viśvanāthaḥ : *na vyākhyātam* ||41||

—o)0(o—

|| 1.1.42 ||

yathā **ekādaśe** (11.14.20)—

**na sādhyati mām yogo na sāṅkhyam dharma uddhava |
na svādhyāyas tapas tyāgo yathā bhaktir mamorjitā ||**

śrī-jīvaḥ : na sādhyatīti—atra yadyapi yogādi-sādhana-pratispardhitvena sādhanatvam evāsyā āyāti—tataś cāgrata ity ādi vaksyamānānusāreṇa sādhyā-bhakti-mahima-prastāve'sminn udāharaṇaṁ na sambhavati, tathāpi sādhyām eva janayitvā vaśīkaroty asāv iti tathoktam ||42||

mukundaḥ : na sādhayatīti | ūrjitā prema-lakṣaṇā satī mām sa-priya-vargam | tatra yogādayo'pi paramotkarṣaṁ prāptā jñeyāḥ | ūrjita-bhakti-pratispardhitvāt ||42||

viśvanāthaḥ : na sādhayatīti—yadyapi yogādi-sādhana-pratispardhitvena sādhanatvam evāsyā āyāti—tataś cāgrata ity ādi vakṣyamāṇānusāreṇa sādhyā-bhakti-mahima-prastāve'sminn udāharaṇaṁ na sambhavati, tathāpi sādhyāṁ eva bhaktiṁ janayitvā vaśīkaroty aśāv iti tathoktam | na sādhayati na prāpti-sādhanaṁ bhavati | ūrjitā jñāna-karmādy-anāvṛtatvena prabalā tīvreyā arthaḥ ||42||

—o)0(o—

|| 1.1.43 ||

saptame (7.10.48) ca nāradoktau—

**yūyam nṛ-loke bata bhūri-bhāgā
lokaṁ punānā munayo'bhiyanti |
yeṣāṁ gr̥hān āvasatīti sāksād
gūḍhaṁ paraṁ brahma manuṣya-liṅgam ||**

śrī-jīvaḥ: ata eva tatrāparituṣyan priya-varga-samanvitatvodāharaṇaṁ ca kariṣyann aparam āha—yūyam iti ||43||

mukundaḥ: sāksād-vacana-gatam apy etad darśayati—yūyam iti gūḍhaṁ vedādi-rahasyatvāt asarva-bodha-svabhāvam ||43||

viśvanāthaḥ: aho prahlādasya bhāgyam—yena bhagavān dṛṣṭaḥ | vyaṁ tu manda-bhāgyā iti viśīdantaṁ rājānaṁ prati yūyam prahlādāt, prahlāda-guror matto'py anyebhyo'pi bhaktebhyaḥ | yadu-guru-prabhṛtibhyo'pi vaśīṣṭa-marīci-kaśyapādi-ṛṣibhyo'pi, brahma-rudrābhyāṁ api, bhūri-saubhāgyavanta ity āha nāradaḥ—yūyam iti | yūyam nṛṇāṁ jīvanāṁ loka-madhye bhūri-bhāgāḥ | yeṣāṁ yuṣmākaṁ gr̥hān lokaṁ sva-darśanādinā parikṛikurvantyo'pi munayo'bhi sarvatobhāvena svaṁ kṛtārthikartuṁ gacchanti | yato gūḍhaṁ sarvato'pi rahasyaṁ yan-manuṣya-liṅgaṁ narākṛti paraṁ brahma | tat samyak prakāreṇa yuṣmābhir anāhūtam apy āsakti-pūrvakaṁ yeṣāṁ gr̥heṣu sāksād vasati | na hi prahlādādīnāṁ gr̥heṣu narākṛti paraṁ brahma sāksād vasati | na ca tad-darśane kṛtārthi-bhavituṁ munayo gacchantīti bhāvaḥ ||43||

—o)0(o—

|| 1.1.44 ||

**agrato vakṣyamāṅyās tridhā bhakter anukramāt |
dviśaḥ ṣaḍbhiḥ padair etan mähātyam parikīrtitam ||**

śrī-jīvaḥ: dviśo dvābhyām dvābhyām ṣaḍbhiḥ padaiḥ kleśagnīty ādibhiḥ parikīrtitam iti | asādhāraṇatveneti pariśabdārthaḥ | tena sādhana-rūpāyā dvau guṇau | bhāva-rūpāyās catvāro guṇāḥ prema-rūpāyāḥ ṣaḍ api jñeyāḥ | tatra tat-tad-antarbhāvāt vāyv-ādi-bhūta-catuṣṭayavat ||44||

mukundaḥ: agrata iti | dviśo dvābhyām dvābhyām kṛtvā ṣaḍbhiḥ padaiḥ kleśagnīty ādibhiḥ asādhāraṇa-sādhāraṇatveneti pariśabdārthaḥ | tena sādhana-rūpāyā dvau | bhāva-rūpāyās catvāraḥ | prema-rūpāyāḥ ṣaḍ api jñeyāḥ | vāyv-ādi-bhūta-catuṣṭayavat tatra tatra tat-tad-antarbhāvāt ||44||

viśvanāthaḥ: agrata iti | sādhana-bhāva-prema-rūpāyās tridhā bhakter dviśo dvābhyām dvābhyām ṣaḍbhiḥ padaiḥ | tathā ca **kleśagnī śubhadā** ity anena pada-dvayena sādhanabhakter mähātmyam kathitam | evam **mokṣa-laghutākṛt sudurlabhā** ity anena bhāva-bhakteḥ | evam **sāndrānanda-viśeṣātmā śrī-kṛṣṇākarṣiṇī** iti prema-bhakter ity evam ṣaḍbhiḥ padair ity arthaḥ ||44||

—o)0(o—

|| 1.1.45 ||

kim ca -

**svalpāpi rucir eva syād bhakti-tattvāvabodhikā |
yuktis tu kevalā naiva yad asyā apratiṣṭhatā ||**

śrī-jīvaḥ: atra bahirmukhān praty anyad apy ucyate ity āha—kim ceti | rucir atra bhakti-tattva-pratipādaka-śabdeṣu śrīmad-bhāgavatādiṣu prācīna-saṃskāreṇottamatva-jñānam | saiva bhakti-tattvam evāvabodhayati | yathā-śabdaṃ śraddhāpayatīti | kevalā śuṣkā naiveti kintu tad-ruci-sahitā | ittham eva vakṣyate **śāstre yuktau ca nipuṇa** [bha.ra.si. 1.2.17] iti ||45||

mukundaḥ: he mahā-kṛpālo ! trividha-bhaktes tat-tan-mähātmyam śrutam apy atyapūrvatvāt samyaṅ nāvabudhyate, tato yuktiṃ ca darśayeti bubhutsūn prati satyam atyapūrvam evaitat, kintu sādhanābhiniveśād rucau svalpāyām api jātāyām mano-nairmalyāt svayam eva bhakti-tattvasyāvabodho, na tu kevalayā yuktyety āha—kim ceti | rucir eva svayam eva svalpa-rucāv api satyām tad-anukūlā yuktis ca svayam sphured ity arthaḥ | yuktis tu kevalā ruci-rahitā naiva | asyā yukteḥ ||45||

viśvanāthaḥ: atha bahirmukhān praty anyad apy ucyate ity āha—kiṁ ceti | rucir atra bhakti-tattva-pratipādaka-śabdeṣu śrī-bhāgavatādiṣu prācīna-saṁskāreṇottamatva-jñānam | saiva bhakti-tattvam avabodhayati | kevalā śuṣkā naiveti kintu tad-ruci-sahitā | ittham eva vakṣyate śāstre yuktāu ca nipuṇa [bha.ra.si. 1.2.17] iti ||45||

—o)0(o—

|| 1.1.46 ||

tatra **prācīnair** apy uktam—

**yatnenāpādito'py arthaḥ kuśalair anumāṭṛbhiḥ |
abhiyuktatarair anyair anyathaivopapādyate ||**

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ, viśvanāthaḥ: apratiṣṭhatām eva darśayati—tatheti | prācīnaiḥ tarko'pratiṣṭhānāt [bra.sū. 2.1.12] iti nyāyānusāribhir vārtika-kārādibhiḥ | abhiyuktatarās tārkiyeṣu pravīṇatarāḥ ||46||

—o)0(o—

iti śrī śrī bhakti-rasāmṛta-sindhau
pūrva-bhāge bhakti-sāmānya laharī prathamā

-o0o=-

|| 1.2 ||

bhakti-rasāmṛta-sindhau pūrva-vibhāge dvitīyā laharī

atha sādhana-bhaktiḥ

|| 1.2.1 ||

sā bhaktiḥ sādhanam bhāvaḥ premā ceti tridhositā ||

śrī-jīvaḥ: sā bhaktir āpātataḥ pratīty-artham evedam vivecanam, viśeṣatas tv idam jñeyam—
bhaktis tāvad dvividhā—sādhanā-rūpā, sādhyā-rūpā ca | tatra prathamāyā lakṣaṇam bhedās ca
vaksyante | dvitīyā tu hārda-rūpā, sāpi bhakti-śabdenocyate | yathaikādaśe—[bhaktyā sañjātayā](#)
[bhaktyā bibhraty utpulakam tanum](#) [bhā.pu. 11.3.11] iti | asyās ca bhāva-prema-praṇaya-
sneha-rāgākhyāḥ pañca bhedaḥ | tathā ujjvala-nīlamanāv asya pariśiṣṭa-granthe mātānūrāga-
mahābhāvās trayaś ca santi | tad evam aṣṭau | tathāpi bhāvaḥ premeti dvi-bhedatvenoktis
tūpalakṣaṇartham eva |

[premṇa eva vilāsatvād vairalyam sādhaḥkeṣv api |](#)
[atra snehādayo bheda vivicya na hi śamsitāḥ ||](#) [bha.ra.si. 1.4.19]

ity atraiva prema-lahary-ante vaksyamāṇatvāt ||1||

mukundaḥ: vaiśiṣṭyam kathayitum yad uktaṁ, tad eva vaiśiṣṭyam darśayati seti yāvad-
vibhāgam | sā ukta-lakṣaṇā sāmānya-bhaktiḥ ||1||

viśvanāthaḥ: sā bhaktir iti | athātra sādhanā-sādhyatva-rūpa-dvividhā-bheda evāstu |
bhāvasyāpi sādhyā-bhakty-antarbhāvo'stu | kim bheda-traya-karaṇena ? iti cet na, yato'gre
vaksyamāṇasya

[utpanna-ratayaḥ samyañ nairvighnyam anupāgatāḥ |](#)
[kṛṣṇa-sākṣāt-kṛtau yogyāḥ sādhaḥkāḥ parikīrtitāḥ ||](#) [bha.ra.si. 2.1.276]

iti sādhaḥka-bhakta-lakṣaṇasya madhye raty-apara-paryāyasya bhāvasyāvīrbhāve'pi samyañ-
nairvighnyam anupāgatāḥ iti viśeṣaṇena prabalatarasya kasyacin mahad-aparādhasya kaścana
bhāgo'vaśiṣṭo'stīti labhyate | evam sati kleśa-janakasyāparādhasya leśe'pi sādhyā-bhakter
āvīrbhāvo na sambhavati | ata eva tatraivoktasya sādhyā-bhakti-viśiṣṭa-siddhā-bhakta-
lakṣaṇasya madhye—[avijñātākhilā-kleśāḥ sadā kṛṣṇāśrita-kriyāḥ siddhāḥ syuḥ](#) [bha.ra.si.
2.1.280] ity anena tathāiva pratipāditam | tasmād bhāvasya sādhyā-bhakter antarbhāvo na
sambhavati | tathāiva sādhanā-bhakter antarbhāvas tu sutarām eva nāsti | yato'traiva
prakaraṇe sādhanā-bhakti-lakṣaṇe bhāva-sādhanatva-rūpa-viśeṣaṇena bhāvasya sādhanā-

bhaktitvaṁ parāstam | bhāvasya bhāva-sādhanatvābhāvāt | tasmāt sādhuḥktaṁ bhaktes
trividhatvam iti vivecanīyam ||1||

—o)0(o—

|| 1.2.2 ||

tatra sādhana-bhaktiḥ—

**ḥṛti-sādhyā bhavet sādhyā-bhāvā sā sādhanābhidhā |
nitya-siddhasya bhāvasya prākatyaṁ ḥṛdi sādhyatā ||**

śrī-jīvaḥ: ḥṛtīti | sāmānyato lakṣitā uttamā bhaktiḥ | ḥṛtyā indriya-preraṇayā sādhyā cet, sā
sādhanābhidhā bhavati | ḥṛtyās tad-antarbhāvaś ca pūrva-kriyāyā yajñāntarbhāvavāt | tatra
bhāvādy-anubhāva-rūpāyā vyavacchedārtham āha—sādhyeti | sādhyo bhāvaḥ | bhāva-
premādi-rūpo yayā sā, na tu bhāva-siddhā | sā hi tad-aṅgatvāt sādhyā-rūpaiveti | sādhyā-
bhāvety anena sā sādhyā-pumarthāntarā ca pariḥṛtā, uttamāyā evopakrāntatvāt | bhāvasya
sādhyatve ḥṛtrimatvāt parama-puruṣārthatvābhāvaḥ sādityāśaṅkyāha—nityeti | bhagavac-
chakti-viśeṣa-vṛtti-viśeṣatvenāgre sādhyaiṣyamāṇatvād iti bhāvaḥ ||2||

mukundaḥ: ḥṛtyā dehādi-vyāpāreṇa sādhyā | ḥṛtes tad-aṅgatvāt tad-antarbhāvaḥ | avyaṅgyo
dehādi-vyāpāraḥ sādhanābhidhā bhaved ity arthaḥ | asyāḥ phalam darśayann āha—sādhyo
niṣpādyo bhāvo ratir yayāvṛtti-rūpayā kutrāpi sakṛd-rūpayā ca sā sādhyā-bhāvā, bhāvāt pūrvā
sādhanā-bhaktir bhāvas tasyāḥ phalam ity arthaḥ | jāta-bhāve yā sā bhāvasya kāryatvāt
sādhyaiiva | bhāvasya sādhyatve ḥṛtrimatvāt parama-puruṣārthatām āśaṅkyāha nityeti | nitya-
siddha-bhakteṣu śuddha-sattva-viśeṣa-rūpatayā sadā vartamānasyātra svayaṁ sphuraṇān na
ḥṛtrimatva-śaṅkā | [ataḥ śrī-kṛṣṇa-nāmādi na bhaved grāhyam indriyaiḥ](#) [bha.ra.si. 1.2.234] iti
vakṣyamāṇatvāt | sādhanā-bhaktir eva na ḥṛtrimā, kim uta bhāvaḥ ||2||

viśvanāthaḥ: ḥṛtīti | sā sāmānyato lakṣitoktā bhaktir indriya-vyāpāreṇa sādhyā cet
sādhanābhidhā bhavati | atrendriya-vyāpārasya bhakty-antarbhāvaḥ | yāgasya pūrva-kriyāyā
yathā yāgasyāntarbhāvas tathaiiva jñeyaḥ | tena bhakti-bhinnasya na bhakti-janakatvam iti
siddhānto’pi saṅgacchate | atra bhāva-bhakter anubhāva-rūpasya śravaṇa-kīrtanādeḥ
sādhanatva-vyavahārābhāvāt tad-vāraṇāyāha—sādhyeti | sādhyo bhāvo yayā sā bhāva-janikety
arthaḥ | tena dharmārthādi-puruṣārthāntara-sādhanā-bhaktiś ca parākṛtā | uttamāyā eva
upakrāntatvād bhāvādīnām sādhyatve ḥṛtrimatvāt parama-puruṣārthatvābhāvaḥ syād ity
āśaṅkyāha nityeti | bhāvaseyty upalakṣaṇam śravaṇa-kīrtanādayo’pi grāhyāḥ | teṣāṁ api
kaṛṇa-jihvādau prākatya-mātram | yathā śrī-kṛṣṇo vasudeva-grḥe’vatatāra—bhaktīnām
bhagavac-chakti-vṛtti-viśeṣatvenāgre sādhyaiṣyamāṇatvād iti bhāvaḥ ||2||

siddhānta-sarasvatī: kṛti-sādhyā kṛtyā indīrya-preraṇayā sādhanīyā yā sādhyā-bhāvā
sadhaniyaḥ bhāvaḥ yasya sā sādhanābhīdhā sādhana-bhakti-nāmnī bhavet | hṛdi jīvātma-
hṛdaye nitya-siddhasya nitya-vartamānasya svataḥ-prakāśasya bhāvasya kṛṣṇa-prema-
bhāvasya prakātyam āviṣkaraṇam eva sādhyatā sādhana-yogyatā ||2|| (cc 2.22.102)

—o)0(o—

|| 1.2.3 ||

sā bhaktiḥ saptama-skandhe bhaṅgyā devarṣiṇoditā ||

śrī-jīvaḥ: seti | nanv atra—

tasmād vairānubandhena nirvairēṇa bhayena vā |
snehāt kāmena vā yuñjyāt kathañcin nekṣate pṛthak || [bhā.pu. 7.1.25]

iti bhaya-dveṣāv api vihitau | tarhi tāva pi bhaktī syātām tarhy ānukūlyeneti viśeṣaṇa-
virodhaḥ syāt tatrāha—bhaṅgyeti | yaḥ khalu bhaya-dveṣayor api maṅgalaṁ vidadhīta |
tasminn api ko vā parama-pāmaro bhaktiṁ na kurvīta, pratyuta tau vidadhīteti paripātyety
arthaḥ | yuñjyād iti tu sambhāvanāyām eva liṅ-vidhānāt | na tu vidhau | bhaya-dveṣayor
vidhātum aśakyatvāt | yadyapi śrī-kṛṣṇa-param evedam vākyam, tathāpi tad-amśādu ca
tāratamyena jñeyam ||3||

mukundaḥ: na vyākhyātam ||3||

viśvanāthaḥ: seti | nanv atra—

tasmād vairānubandhena nirvairēṇa bhayena vā |
snehāt kāmena vā yuñjyāt kathañcin nekṣate pṛthak || [bhā.pu. 7.1.25]

iti padye bhaya-dveṣāv api vihitau | tarhi tāva pi bhaktī syātām ? tayor bhaktitva-svikāre tu
ānukūlyeneti viśeṣaṇa-virodhaḥ syāt | tat-kartary asure'pi bhakta-vyavahārāpattēś cety āha—
bhaṅgyeti | yaḥ khalu bhaya-dveṣa-kartṛṇām api maṅgalaṁ karoti | tasminn īsvare ko vā
parama-pāmaro bhaktiṁ na kurvīta ? pratyuta bhaya-dveṣau vidadhīteti bhaṅgyā paripātyā
devarṣiṇoktam ||3||

—o)0(o—

|| 1.2.4 ||

yathā **saptame** (7.1.31)—

tasmāt kenāpy upāyena manaḥ kṛṣṇe niveśayet || iti |

śrī-jīvaḥ: tasmād iti | upāyena kāmādinā nirvaira-śabda-pratipādayitavyena vidhinā ca dvārā, mano-niveśopalakṣaṇatvena tat-tad-indriya-ceṣṭā ca bhaktir ity arthaḥ | tathāpi kenāpi yogyena bhaya-dveṣātiriktena sva-mano'nukūlenaikatarenaivety arthaḥ ||4||

mukundaḥ: tasmād ity asya pūrvārdheḥ— **katamo'pi na veṇaḥ syāt pañcānām puruṣaṁ prati** [bhā.pu. 7.1.31] iti | asyārthaḥ—pūrva-śatru-rūpaṁ mām ghātako'vatirṇa iti dveṣa-mūlatvāt kaṁsa-bhayasya dveṣāntarbhāvāt pañcānām ity uktam | katamo'pi na veṇa ity asya bhaya-dveṣayor niṣiddhatvāt kaṁsādinām pāpa-jātam abhiviveśottannaṣṭam | te ca tad-ātmatām prāptāḥ | abhiniveśābhāvād asya tu pāpam ity abhiprāyaḥ | yasmān niṣiddha-kartā veṇavan narakam gacchet tasmād dhetoḥ kenāpy upāyena kāma-snehādi-catustayānuvartinā manobhirucinaikatamena dehendriyāntaḥkaraṇa-vyāpārātmakena sādhanena manaḥ kṛṣṇe niveśayed āsaktam kuryād iti cāturyeṇa preraṇam | śravaṇa-kīrtana-smaraṇādikā bhāvotpatteḥ prak śrī-kṛṣṇāsakti-paryantā kriyā sādhana-bhaktir ity arthaḥ | **tasmād vairānubhandhena** ity ādi padye bhaya-dveṣāv api manobhiniveśātmakāv eva gṛhītau | kathañcin nekṣate pṛthag ity uktatvāt ||4||

viśvanāthaḥ: paścāt śloke devarsir abhiprāyaṁ spaṣṭīkaroti—tasmād iti | teṣāṁ madhye kenāpy utkrṣṭena nirvaira-śabda-pratipāditena kāmādy-upāyenety arthaḥ ||4||

—o)0(o—

|| 1.2.5-6 ||

vaidhī rāgānugā ceti sā dvidhā sādhanābhidhā ||

tatra vaidhī—

**yatra rāgānavāptatvāt pravṛttir upajāyate |
śāsanenaiva śāstrasya sā vaidhī bhaktir ucyate ||**

śrī-jīvaḥ: yatra bhaktau pravṛttiḥ puṁso rāgānavāptatvāt rāgeṇanavāpteti hetoḥ śāstrasya śāsanenaiva upajāyate | sā bhaktir vaidhī ucyate | rāgo'trānurāgas tad-ruciś ca | agre rāgātmikā-rāgānugayor bhedasya vaksyamāṇatvāt | śāsanenaivety eva-kārāt rāga-prāptatvam api cet tarhi amśenaiva vaidhītvam jñeyam ||6||

mukundaḥ: yatra bhaktau pravṛttiḥ rāgānavāptatvāt rāgeṇa lobhenānavāpti-hetoḥ śāstrasya śāsanenaiva, na tu sva-kalpanādinā ||6||

viśvanāthaḥ: vaidhīti | rāgo'tra rāgas tad-ruciś ca | agre rāgātmikā-rāgānugayor
vakṣyamāṇatvāt | athātra sādhanādaḥ pravṛtti-sāmānye kutracil lobhasya kāraṇatvam |
kutracic chāstra-śāsanasya | tatra ca yasyām bhaktau lobhasya kāraṇatvam nāsti, kintu śāstra-
śāsanasyaiva sā vaidhīty āha—yatreti | rāgo'tra śrī-mūrter darśanād daśama-skandhīya-tat-tal-
lilā-śravaṇāc ca bhajana-lobhas tad-anāptatvād anadhīnatvād dhetoḥ śāstrasya śāsanenaiva yā
pravṛttir upajāyate, sā bhaktir vaidhy ucyate ||6||

—o)0(o—

|| 1.2.7 ||

yatha, **dvitīye** (2.1.6)—

tasmād bhārata sarvātmā bhagavān īśvaro hariḥ |
śrotavyaḥ kīrtitavyaś ca smartavyaś cechatābhayam ||

śrī-jīvaḥ: na vyākhyātam |

mukundaḥ: tasmād bhārata ity atra hari-śabdād bhaktāś ca prāptāḥ |

arcayitvā tu govindam tadyān nārcayanti ye |
na te viṣṇoḥ prasādasya bhājanam dāmbhikā janāḥ || ity ādaḥ doṣa-śravaṇāt |

kr̥ṣṇam smaran janam cāsyā [bha.ra.si. 1.2.294] ity ādaḥ te sāksād eva grahīsyante—teśām
tatraivātyupādeyatvāt | ataḥ kr̥ṣṇānuśīlanam ity atrāpi sa-parikara eva kr̥ṣṇo jñeyaḥ ||7||

viśvanāthaḥ: abhayaṁ nāsti saṁsārādi-janya-bhayaṁ yasmāt bhagavatas tam icchatā
puruṣeṇa bhagavān śrotavyaḥ | tena saṁsārādi-bhaya-nivṛtti-pratipādaka-śāstra-śāsanād eva
pravṛttiḥ, na tu lobhād iti bhāvaḥ ||7||

—o)0(o—

|| 1.2.8 ||

pādme ca—

smartavyaḥ satatam viṣṇur vismartavyo na jātucit |
sarva-vidhi-niṣedhāḥ syur etayor eva kiṅkarāḥ ||

śrī-jīvaḥ: sarva iti aharaḥ sandhyām upāsīta brāhmaṇo na hantavya ity ādi-rūpāḥ | etayoḥ
smartavya-vismartavya-rūpayor vidhi-niṣedhayor eva kiṅkarāḥ adhīnāḥ | viparīte tu viparīta-

phalā bhavantīti bhāvaḥ | cic-chabdas tv atra jātu-śabdasyārtha-dyotaka eva, na tu vācakaḥ ||8||

mukundaḥ: etayoḥ smaraṇa-vismaraṇa-vidhyoḥ ||8||

viśvanāthaḥ: sarva iti | sarveṣāṃ vidhīnām śrī-viṣṇu-smaraṇa-kiṅkaratvāt śrī-viṣṇu-smaraṇe kriyamāṇa eva sarveṣāṃ vidhi-bodhitānām karaṇānarvāhaḥ | evam ananta-go- brāhmaṇādi-hatyānām niṣedhānām viṣṇu-smaraṇasya kiṅkaratvād viṣṇu-vismaraṇe jāte vismartuḥ puruṣasya sarva-niṣedha-pratipāditānanta-pāpavattva-prasaṅga ity arthaḥ | satataṃ pratyahaṃ, na tu pratikṣaṇaṃ, tasyāsādhyatvena vidher anuṣṭhāna-lakṣaṇāpramāṇyāpatteḥ ||8||

—o)0(o—

|| 1.2.9 ||

**ity asau syād vidhir nityaḥ sarva-varṇāśramādiṣu |
nityatve'py asya nirṇītam ekādaśy-ādivat-phalam ||**

śrī-jīvaḥ: ity asāv iti kārīkā tu [evam kriyā-yoga-pathaiḥ pumān](#) ity anantaram paṭhanīyā | iti-śabdena pūrva-prakaraṇasya hetutāyām yogyena kṛta-mukhāyā etasyāḥ kārīkāyā upasamhāra-vākyatā-prāptes tat-prakaraṇānta eva yogyatvāt ||9||

mukundaḥ: ity asāv iti | sarva-varṇāśramādiṣu—ādi-śabdāt tad-urvāritāḥ sarvajanaś ca grhītāḥ | ekādaśyādivad iti | ekādaśyā bhaktitve'pi dṛṣṭāntaḥ | idaṃ viśvaṃ naśvaraṃ ghaṭa-kuṇḍalādivad ity eka-deśe'pi tad-darśanāt ||9||

viśvanāthaḥ: ity asāv iti | akaraṇe pāpa-śravaṇena bhajanasya nityatva-niścaye'py ekādaśy-ādivat phalam asti ||9||

—o)0(o—

|| 1.2.10-11 ||

yathā, [ekādāśe](#) (11.5.2-3) tu vyaktam evoktam—

**mukha bāhūru-pādebhyaḥ puruṣasyāśramaiḥ saha |
catvāro jajñire varṇā guṇair viprādayaḥ pṛthak ||
ya eṣāṃ puruṣaṃ sākṣād ātma-prabhavam īśvaram |
na bhajanty avajānanti sthānād bhraṣṭāḥ patanty adhaḥ ||**

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ: na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ: tathātra bhajānīyasya bhagavato'bhajanād durgatir eveti vaktum prathamam bhajānīyatve yuktim āha mukheti | guṇaiḥ sattvādibhiḥ karaṇair āśramaiḥ saha viprādayaś catvāro jajñire | eṣām madhye ye viprādayaḥ sāksād ātmanaḥ prabhava utpattir yasmād evambhūtam īśvaram na bhajanty ata evāvajānanty abhajanād evāvajñām kurvanti | yathā paramādarānīyasya puruṣasyādarākaraṇam evānādaras tathā parama-bhajānīyasya bhagavato'bhajanam evāvajñety arthaḥ | sthānād varṇāśramād bhraṣṭāḥ santo'dhaḥ patanti ||10-11||

—o)0(o—

|| 1.2.12 ||

tat phalam ca, tatraiva (11.27.49)—

**evam kriyā-yoga-pathaiḥ pumān vaidika-tāntrikaiḥ |
arcann ubhayataḥ siddhim matto vindaty abhīpsitām ||**

śrī-jīvaḥ : tat-phalam udāharann arcanam upalakṣyāha—evam iti | tad uktam—

akāmaḥ sarva-kāmo vā mokṣa-kāma udāra-dhīḥ |
tivreṇa bhakti-yogena yajeta puruṣam param || [bhā.pu. 2.3.10] ity ādeḥ ||12||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : tasyā bhakteḥ phalam udāharann arcanam upalakṣyāha—evam iti | ubhayataḥ aihikīm pāralaukikīm ca siddhim ||12||

—o)0(o—

|| 1.2.13 ||

pañcarātre ca—

**surarṣe vihitā śāstre harim uddīśya yā kriyā |
saiva bhaktir iti proktā tayā bhaktiḥ parā bhavet ||**

śrī-jīvaḥ : sāmastyena darśayan parama-phalam āha—pañceti | saiva bhaktir ity atra vaidhīti gamyam | tat-prakaraṇa-paṭhitatvāt ||13||

mukundaḥ : surarṣe iti vihitā vidheyatvena kathitā śāstra-vidheya-dṛṣṭir eva pravṛtti-hetur ato vaidhy eva, na rāgānugā | tatra lobhasyaiva pravṛtti-hetutvāt ||13||

viśvanāthaḥ : sāmastyena darśayan parama-phalam āha—pañcarātra iti | saiva bhaktir ity atra vaidhiti gamyā | tat-prakaraṇa-paṭhitatvāt | tayā prema-lakṣaṇā bhaktir bhaved iti ||13||

—o)0(o—

|| 1.2.14-15 ||

tatra adhikārī—

**yaḥ kenāpy atibhāgyena jāta-śraddho'sya sevane |
nātisakto na vairāgya-bhāg asyām adhikāry asau ||**

yathaikādaśe (11.20.8)—

**yadṛcchayā mat-kathātau jāta-śraddho'stu yaḥ pumān |
na nirviṇṇo nātisakto bhakti-yogo'sya siddhidah ||**

śrī-jīvaḥ : atibhāgyena mahat-saṅgādi-jāta-saṃskāra-viśeṣeṇa ||14|| yadṛcchayeti | tad etac ca vivṛtaṃ svayaṃ bhagavatā—

**jāta-śraddho mat-kathāsu nirviṇṇaḥ sarva-karmasu |
veda duḥkhātmakam kāmān parityāge'py anīsvaraḥ ||
tato bhajeta mām prītaḥ śraddhālur dṛṭha-nīscayaḥ |
juṣamāṇas ca tān kāmān duḥkhodarkāmīs ca garhayan || [bhā.pu. 11.20.27-8]
iti |**

atra tata iti tām avasthām ārabhyety arthaḥ | bhaktir hi svataḥ prabalaṭvād anya-nirapekṣā | na tu jñānādivat samyag vairāgyādi-sāpekṣā | karma-nirvedāpekṣā tv ananyatā-siddhy-arthaiveti, tasyām evāvasthāyām pravṛttir yuktā | kintu **ātmārāmās ca munaya** ity āder na tu tatraiva tasyāḥ samāptir iti bhāvaḥ ||15||

mukundaḥ : ya atibhāgyenātisāya-sukṛtena kenāpi bhaktau viśvāsa-hetutvādy-anirvacanīyena | tasya śrī-kṛṣṇasya sevane bhaktau jāta-śraddhas tan-māhātmyaṃ yathā śrūyate tat tathaiva śraddhayā yuktaḥ | nātisaktaḥ bhagavat-sammukhatā-mātrārthaṃ deha-daihikeṣv iṣad vimukhaḥ ||14-15||

viśvanāthaḥ : ya iti atibhāgyena mahat-saṅgādi-jāta-saṃskāra-viśeṣeṇa, vairāgyam atra bhajana-pratikula-phalgu-vairāgyam ity arthaḥ | tena viṣaya-vāsanātau vairāgyārthaṃ yatiṣyaty eva ||14||

yādṛcchayā prathama-skandha-vyākhyāta-yuktyā yādṛcchika-mahat-saṅgena sat-saṅgena mat-kathādau jāta-śraddha iti | ata eva [śraddhāmṛta-kathāyām me](#) [bhā.pu. 11.19.20] iti, [śraddhālur me kathām śṛṇvan](#) [bhā.pu. 11.11.23] iti, tatra tatra bhakti-yoge kathā-śraddhālur evādhikārī darśitaḥ | nātisakto deha-geha-kalatṛādiṣu atyāsakti-rahitaḥ | ata eva na nirviṇṇa iti teṣu nirviṇṇatve jñāne'dhikāraḥ, atyāsaktatve karmaṇy adhikāraḥ | atyāsakti-rāhitye bhaktāv adhikāra ity adhikāra-traya-vivekaḥ | nirvedasya kāraṇam niṣkāma-karma-hetukāntaḥ-kāraṇa-śuddhir eva | atyāsakteḥ kāraṇam anādy-avidyaiva | atyāsakti-rāhityasya kāraṇam yādṛcchika-mahat-saṅga eveti tatra tatra kāraṇam dṛśyam | kim caitad utkrṣṭādhikāriṇa eva lakṣaṇam kintu [ko nu rājann indriyavān mukunda-caraṇāmbujam na bhajet sarvato-mṛtyuḥ](#) [bhā.pu. 11.2.2] ity ukter yādṛcchika-bhakta-saṅge satīndriyavān eva bhaktāvadhikārī jñeyaḥ ||15||

—o)0(o—

|| 1.2.16-17 ||

uttamo madhyamaś ca syāt kaniṣṭhaś ceti sa tridhā ||

tatra uttamaḥ—

**śāstre yuktau ca nipuṇaḥ sarvathā dṛḍha-niścayaḥ |
prauḍha-śraddho'dhikārī yaḥ sa bhaktāv uttamo mataḥ ||**

śrī-jīvaḥ : pūrvaṁ śāstrasya śāsanenaiva pravṛttir ity uktatvāc chāstrasārtha-viśvāsa eva ādi-kāraṇam labdham | ataḥ śraddhā-śabdāḥ tatra prayuktaḥ | tasmāc chāstrārtha-viśvāsa eva śraddheti labdhe śraddhā-tāratamyena śraddhāvatām tāratamyam āha—śāstra iti dvābhyām | nipuṇaḥ pravīṇaḥ | śarvatheti tattva-vicāreṇa sādhana-vicāreṇa puruṣārtha-vicāreṇa ca dṛḍha-niścaya ity arthaḥ | yuktiś cātra śāstrānugataiva jñeyā | [yuktiś ca kevalā naiva](#) [bha.ra.si. 1.1.45] yukteḥ svāntarya-niṣedhāt | [śrutes tu śabda-mūlatvāt](#) iti nyāyāt |

[pūrvāparānurodhena ko nv artho'bhimato bhavet |
ity ādyam ūhanaṁ tarkaḥ śuṣka-tarkaṁ tu varjayet ||](#) iti [vaiṣṇava-tantrāc](#) ca |

evambhūto yaḥ prauḍha-śraddhaḥ sa evottamo'dhikārīty arthaḥ ||17||

mukundaḥ : śāstra iti | śāstroktārtha-pratipādanāya yuktau ca nipuṇa ūhāpoha-samarthaḥ | sarvathopāsyā-vicāreṇa sādhana-vicāreṇa puruṣārtha-vicāreṇa ca—

[yo dustyajān kṣiti-suta-svajanārtha-dārān
prārthyām śriyaṁ sura-varaiḥ sadayāvalokām |
naicchan nṛpaṁ tad-ucitaṁ mahatām madhudviṭ-](#)

sevānurakta-manasām abhavo'pi phalguḥ || [bhā.pu. 5.14.44]

ity ādi-kaimutyena sukhādhikya-mananāt prauḍha-śraddhaḥ ||17||

viśvanāthaḥ : pūrvaṁ śāstrasya śāsanenaiva pravṛttir ity uktatvāc chāstrasrārtha-viśvāsa evādi-kāraṇaṁ labdham | tasmāc chāstrārtha-viśvāsa eva śraddheti labdhe śraddhā-tāratamyena śraddhāvatām tāratamyam āha—śāstra iti dvābhyām | śarvatheti tattva-vicāreṇa sādhana-vicāreṇa puruṣārtha-vicāreṇa ca dṛḍha-niścaya ity arthaḥ | yuktiś cātra śāstrānugataiva jñeyā | **yuktiś ca kevalā naiva** [bha.ra.si. 1.1.45] iti yukteḥ svātantrya-niṣedhāt | evambhūto yaḥ prauḍha-śraddhaḥ sa evottamo'dhikārīty arthaḥ ||17||

—o)0(o—

|| 1.2.18 ||

tatra madhyamaḥ—

yaḥ śāstrādiṣv anipuṇaḥ śraddhāvān sa tu madhyamaḥ ||

śrī-jīvaḥ: anipuṇa iti nipuṇa-sadrśaḥ | balavad-bādhe datte sati samādhātum asamartha ity arthaḥ | tathāpi śraddhāvān manasi dṛḍha-niścaya evety arthaḥ ||18||

mukundaḥ: ya iti śraddhāvān asya sevane ||18||

viśvanāthaḥ: anipuṇo balavad-bādhe datte sati samādhātum asamarthaḥ, tathāpi śraddhāvān gurūpadiṣṭa-bhagavat-tattvādaḥ manasi dṛḍha-niścaya evety arthaḥ ||18||

—o)0(o—

|| 1.2.19 ||

tatra kaniṣṭhaḥ—

yo bhavet komala-śraddhaḥ sa kaniṣṭho nigadyate ||

śrī-jīvaḥ: yo bhaved ity atrāpi śāstrādiṣv anipuṇa ity anuvartaniyam śraddhā-mātrasya śāstrārtha-viśvāsa-rūpatvāt | tataś cātrānipuṇa iti yat kiñcin nipuṇa ity arthaḥ | komala-śraddhaḥ śāstra-yukty-antareṇa bhettum śakyāḥ ||19||

mukundaḥ: komala-śraddho bhakti-mārga-viśvāsān mārgāntara-viśvāse praveṣṭum śakyāḥ | anirvacaniyasya bhāgyasya tāratamyāc chraddhāvatām tāratamyam iti bhāvaḥ ||19||

viśvanāthaḥ: komala-śraddhaḥ śāstra-yukty-antareṇa bhettuṃ śakyo, na tu sarvathā bhinnah |
tathātve bhaktatvānupapatteḥ | bahirmukha-kṛta-balavad-bādhe sati kṣaṇa-mātram cittasya
dolāyamānatvam eva komalatvam | paścāt svakṛta-vivekena gurūpaḍiṣṭārtham eva niścinoti
||19||

—o)0(o—

|| 1.2.20-1 ||

tatra gītādiṣūktānām caturṇām adhikāriṇām |
madhye yasmin bhagavataḥ kṛpā syāt tat-priyasya vā ||
sa kṣīṇa-tat-tad-bhāvaḥ syāc chuddha-bhakty-adhikāravān |
yathebhaḥ śaunakādiś ca dhruvaḥ sa ca catuḥsanaḥ ||

śrī-jīvaḥ: śrī-bhagavad-gītāsu ye caturvidhā adhikāriṇa uktās te’pi śuddha-bhaktiḥ
pūrvāvasthā evety āha—tatreti | tatra ca yasminn iti sa iti ca sāmānyenoktiḥ | yasmin yasmin
sa sa ity arthaḥ | śaunakādi-gaṇaḥ catuḥsanaḥ sanakādiḥ | śrī-gītā-vākyaṃ cedam—

catur-vidhā bhajante mām janāḥ sukṛtino’rjuna |
ārto jijñāsuraḥ arthārthī jñānī ca bharatarṣabha ||
teṣāṃ jñānī nitya-yukta eka-bhaktir viśiṣyate |
priyo hi jñānino’tyartham ahaṃ sa ca mama priyaḥ ||
udārāḥ sarva evaite jñānī tv ātmaiva me matam |
āsthitaḥ sa hi yuktātmā mām evānuttamām gatim ||
bahūnām janmanām ante jñānavān mām prapadyate |
vāsudevaḥ sarvam iti sa mahātmā sudurlabhaḥ ||
kāmais tais tair hṛta-jñānāḥ prapadyante’nya-devatāḥ [gītā 7.16-20] ity ādi |

tatra jñānī ātmavid iti ūkā-kārāḥ | tatrottamatvasya kāraṇam ca vyākhyātavantāḥ | jñānino
dehādy-abhimānābhāvena citta-vikṣepābhāvān nitya-yuktatvam ekānta-bhaktitvaṃ ca
sambhavati | nānyasya iti | atra cedam pratipadyate—tādṛśatvaṃ tasya tattvaṃ padārtha-
jñāne’pi sambhavatīty āstām taj-jñānī | tattvaṃ-padārtha-jñānānantara-bhāvayaika-jñāni-
gurūṇām api śrī-bhagavat-prasādāc chuddha-bhakti-praveśo dṛśyate | yathā ṛṭīye—

tasyāravinda-nayanasya padāravinda-
kiñjalka-miśra-tulasī-makaranda-vāyuḥ |
antar-gataḥ sva-vivareṇa cakāra teṣāṃ
saṅkṣobham akṣara-juṣām api citta-tanvoḥ || [bhā.pu. 3.15.43] iti |

tad etad abhiprety āha sa ca catuḥsana iti | tad evaṁ śuddha-bhakter utkarṣa-vyañjanārtham evaiṣa udāhṛtaḥ, na tu vaidhy-amṣe'pi rāga-prāptatvāt | tac cānubhava-jñānitvāt | ata eva śāstra-śāsanātītātvaḥ ca | vaidhy-udāharaṇam tu tādr̥śa-śābda-jñāniṣu jñeyam | tathārambhata eva śuddha-bhakty-utthāne pañcamam apy udāharaṇam draṣṭavyam, yathā pūrva-janmani śrī-nārada eva | śrī-gītādiṣv api rāja-vidyā-rāja-guhyādhyāyādāv īdr̥śa evādhikārī darśitaḥ | tad etad gītodāharaṇam ca tan-matānūsāreṇāpi śuddha-bhajanee paryasyatīti granthakṛdbhir api darśitam | śrī-vaiṣṇavānām mate tu sutarām eveti tan noṭṭaṅkitam, vastutas tu tatra hi jñāni-śābdena bhagavaj-jñāny evocyate | pūrvaṁ hi—[jñānam te'ham sa-vijñānam idam vakṣyāmy aśeṣataḥ](#) [gītā 7.2] ity uktvā tasya ca jñānasya [manuṣyāṇām sahasreṣu](#) [gītā 7.3] ity ādinā ātma-jñāna-siddher api durlabhatvam uktvā svasya ca [bhūmir āpa](#) [gītā 7.4] ity ādinā pradhānākhyā-jīvākhyā-śakti-dvaya-kāraṇake svasmin parama-kāraṇatvam uktvā tata eva sarva-śreṣṭhatvam sarvāśrayatvam coktam, sarvāśrayatve'pi— [punyo gandhaḥ](#) [gītā 7.9] ity ādau puṇyādi-śābdānām yathāyogaṁ sarvatra yojanayā prāptā doṣāspr̥ṣṭvā ye sarve guṇās teṣāṁ atitucchānām api svābheda-nirdeśena sva-guṇa-cchavimayatvam darśayitvā sāḅṣāt sva-guṇānām tu kaimutyam evānītam ānantiyam ca | tatra ca—

[ye caiva sāttvikā bhāvā rājasās tāmasās ca ye |
matta eveti tān viddhi na tv ahaṁ teṣu te mayi ||](#) [gītā 7.12]

ity anena māyā-guṇāspr̥ṣṭa-guṇatvam darśitam | tad evaṁ bhede'pi labdhe yad uttaratra [bahūnām janmanām](#) ity ādau [vāsudevaḥ sarvam iti jñānavān mām prapadyate](#) ity atra pratipādye yad abheda iva śrūyate | tat khalu sūrya-tad-raśmy-ādivat vāsudevāt sarvaṁ na bhinnam sarvasmāt tu vāsudevo bhinna tiy eva saṅgacchate | yathoktam [śrī-bhāgavate](#) brahmaṇā—

[so'yaṁ te'bhihitas tāta bhagavān viśva-bhāvanaḥ |
samāsenā harer nānyad anyasmāt sad-asac ca yat ||](#) [bhā.pu. 2.7.50] iti |

tatraiva śrī-bhagavatā proktaṁ— [ye caiva sāttvikā bhāvā](#) ity ādi | śrīmad-arjunena tu [sarvaṁ samāpnoṣi tato'si sarvaḥ](#) [gītā 11.40] ity eva vakṣyate | yasmād eva caivambhūta-jñānavān yaḥ sa mām prapadyata iti prapattir eva proktā | yato vāsudevaḥ sarvam iti māyā-guṇātīta-bāhyābhyanantarānanta-mahā-guṇa-gaṇālaṅkṛtaḥ so'ham iti sva-jñānam eva nirdiśan svasya bhajanam eva niścikāya | atha caturvidhā ity ādi-padyānām cāyam evārthaḥ—ārto duḥkha-hānecchuḥ | arthārthī sukha-prāpticchuḥ | sa ca sa ca dvividhaḥ paricchinna-paricchinna-tva-dr̥ṣṭiḥ-bhedena | aparicchinna-dr̥ṣṭiś cet tat-tad-arthaṁ kaścit tattva-jijñāsur api bhavati | vyatikrameṇoktir ārti-hānecchānantaram eva ca jijñāsā jñāyata iti | jñāni pūrvokta-prakāraka-śābda-jñānavān | sa ca trividhaḥ | tādr̥śaiśvarya-mādhurya-tat-tan-miśra-jñāna-bhedena | sukṛtaṁ bhakti-vāsanā-hetu-mahat-saṅgādi-mayaṁ vidyate yeṣāṁ te | tatrādyeṣu triṣu sukṛtasya sandeha iti yadi sukṛtinas te tadā bhajanta ity arthaḥ | caturthe tu niścayaḥ, yato'sau sukṛtitvāj jāta-jñānas tato bhajata evety arthaḥ | teṣāṁ madhye sa eva pūrvokta-maj-jñāny evānyābhilāṣitāyā matāntara-prasiddha-tattvaṁ-padārthaikya-bhāvanā-

rūpa-jñānasya smṛti-prasiddha-varṇāśrama-dharmasya copekṣayā kevalam mām bhajann
uttama-bhaktatvān mamātynta-priyas tasya cāham atyanta-priya iti sa-hetukam āha—teṣām
ity ādi-dvayena |

nanv ārtādi-trayasyānte kā niṣṭhā syāt tatrāha—bahūnām iti | sukṛtina ity atra jñāpitaṁ
sukṛta-viśeṣam vinā tv anye saṁsarantīty āha—kāmair ity ādi | tasmāc caturvidhatvam eva
bhaktānām iti bhagavat-pratijñāiva nirṇeyā ||20-21||

mukundaḥ: [ārto jijñāsur arthārthī jñānī ca](#) iti caturṇām tat-tad-bhāvaḥ ārtatvādiḥ kṣīṇa-tat-
tad-bhāvaḥ san śuddha-bhakti-adhikāravān śuddha-sevā-śraddhāvān syāt | kṣīṇa-tat-tad-
bhāva ity atra tat-tad-bhāva ity atra tat tad iti vīpsā yasminn ity atra yasmin yasmin sa sa ity
artham bodhayati śarair ekaika-śāstribhir itivat ||20-21||

viśvanāthaḥ: [caturvidhā bhajante mām janāḥ sukṛtino`rjuna |](#)
[ārto jijñāsur arthārthī jñānī ca bharataṣabha ||](#)

iti [bhagavad-gītāsu](#) [gītā 7.16] ye catur-vidhā adhikāriṇa uktās te`pi śuddha-bhaktiḥ
pūrvāvasthā evety āha—tatreti ito gajendro bhagavato mādhuryam prāpya lubdhaḥ sann ārti-
nāśecchām vihāya paścāc chuddha-bhakti babhūva | evam śaunakādi-muni-gaṇaḥ sūta-saṅgāt
svargecchādikaṁ vihāya śuddho bhakti`bhūt | dhruvo`pi bhagavat-kṛpayā rājyecchām vihāya |
evam catuḥsanaḥ sanakādir api bhagavat-kṛpayā mokṣecchām vihāya ||20-21||

—o)0(o—

|| 1.2.22 ||

bhukti-mukti-spr̥hā yāvat piśācī hṛdi vartate |
tāvad bhakti-sukhasyātra katham abhyudayo bhavet ||

śrī-jīvaḥ : atha mūlam anusarāmaḥ | pūrvatra hetum vyatirekeṇāha—bhuktīti | mukti-
spr̥hāyām api piśācītvam, bhāvāntareṇa bhakti-spr̥hāvarakatvāt pūrvā, parā ca svaṇmukha-
tātparyavatīti | atra yadyapi bhaktā api saṁsārato muktā bhavanty eva, tathāpi tad-amśe tu
teṣām tātparyam na bhavaty eva, kintu bhakteḥ prabhāveṇaiva sā syād iti | [vyāpnoti hṛdayam](#)
[yāvad bhakti-mukti-spr̥hāgrahaḥ](#) iti pāṭhāntaram tu suśliṣṭam, tad evam anayā kārikayā
sādhakānām api bhukti-mukti-spr̥hā na yuktety uktam, tataḥ sutarām eva siddhānām nāstīty
abhiprāyas tu paratrobhaya-vidha-tat-tad-udāharaṇeṣu jñeyāḥ ||22||

mukundaḥ : nanu bhaktim kurvatām ārtādīnām tat-tad-icchā bhakti-sukhodayāt svata eva
nivartate | kim atra kṛpayā ? tatrāha—bhuktīti | yathā, piśācī-sthāne sajjanasya sthītir, na lata
ibhādīnām tat-tyāgaḥ kṛpayai vety uktam | ata ārtādayo na śuddha-bhaktāv adhikāriṇaḥ, kintu
tad-icchā-rahitā eva ||22||

viśvanāthaḥ : bhuktīti—śrī-bhāgavate’pi **svargāpavarga-narakeṣv api tulyārtha-darśinaḥ** [bhā.pu. 6.17.28] ity anena mokṣasya marava-tulyatayā darśana-kathanād ato’tra mokṣa-sprhāyāḥ piśācīva-kathanam api nāsaṅgatam iti jñeyam ||22||

—o)0(o—

|| 1.2.23 ||

**tatrāpi ca viśeṣeṇa gatim aṅvīm anicchataḥ |
bhaktir hr̥ta-manaḥ-prāṇān premṇā tān kurute janān ||**

śrī-jīvaḥ : muktīcchā-rahitāyā bhakter vaiśiṣṭyam āha—tatrāpīti | anvīm mokṣa-lakṣaṇām | bhaktiḥ śravaṇādi-lakṣaṇā | hr̥tam ātma-sāt-kṛtaṁ manaḥ prāṇās cendriyāṇi yeṣāṁ tathā-bhūtān prema-dvārā kurute ||23||

mukundaḥ : bhukti-mukti-sprhā-rahiteṣv api muktīcchā-rahitānām vaiśiṣṭyam āha—tatrāpīti | anvīm mokṣa-lakṣaṇām | prāṇān indriyāṇi | bhaktiḥ śravaṇādi-lakṣaṇā premṇā prema-dvārā ||23||

viśvanāthaḥ : tayor madhye muktīcchā-rahitāyā bhakter vaiśiṣṭyam āha—tatrāpīti | tathā ca viśaya-bhogeccā na bhakter ātyantikaṁ virodhinīti bhāvaḥ | anvīm mokṣa-lakṣaṇām gatim anicchato janān bhaktiḥ śravaṇa-kīrtanādi-lakṣaṇā hr̥ta-manaḥ-prāṇānātma-sāt-kṛta-manaḥ-prāṇān prema-dvārā kurute | prāṇā indriyāṇi ||23||

—o)0(o—

|| 1.2.24 ||

tathā ca, **ṛtīye** (3.25.36)—

**tair darśanīyāvayavair udāra-
vilāsa-hāsekṣita-vāma-sūktaiḥ |
hr̥tātmano hr̥ta-prāṇāṁś ca bhaktir
anicchato me gatim aṅvīm prayuṅkte ||**

śrī-jīvaḥ : etat pramāṇayati tair iti | darśanīyāvayavyādy-anubhava-jāta-prema-dvārair ity arthaḥ | prayuṅkte kurute | tad evam akleśa-prāptatvād vyākhyātam | vyākhyāntare’pi anvīm sūkṣmām durjñeyām pārśada-lakṣaṇām ity evārthaḥ | prakaraṇa-prāptatvāt | **śriyam**

bhāgavatīm vāspr̥hayanti bhadṛām parasya me te 'śnuvate tu loke [bhā.pu. 3.25.37] iti
vakṣyamāṇāt | tasyā apy anicchā dainyenaiveti bhāvaḥ ||24||

mukundaḥ : tair ity ādy-anubhāvena prema darśitam | premṇaiva sāksād bhagavad-
anubhāvāt | prayuṅkte kurute ||24||

viśvanāthaḥ : mad-darśanādi-mādhuryeṇaiva sa-camatkāram anubhūyamāṇena brahma-
sāyujyasyārocakatvam utpadyetā ity āha—tair iti | darśanīyā atimanoharā ye avayavāḥ śrī-
kṛṣṇa-rāmādy-aṅgāni tais tathā udārā abhīṣṭa-pradātāro vilāsa-hāseksita-manohara-
vākyādayas tais tathā ca bhaktir anvīm gatim anicchato janān vilāsa-hāsādibhir hṛta-manaḥ-
prāṇān prayuṅkte kurute | caturṣu dharmārtha-kāma-mokṣeṣu madhye ko durlabhaḥ ||24||

—o)0(o—

|| 1.2.25 ||

śrī kṛṣṇa-caraṇāmbhoja-sevā-nirvṛta-cetasām |
eṣām mokṣāya bhaktānām na kadācit spr̥hā bhavet ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : *na vyākhyātam* |

mukundaḥ : jāta-bhakti-sukhānām tu mokṣa-sukhānām mokṣa-spr̥hā svata eva nāstīty āha—
śrī-kṛṣṇeti | kadāpi bhagavatā tad-dānādi-kāle'pi ||25||

—o)0(o—

|| 1.2.26 ||

yathā tatraiva, **śrīmad-uddhavoktau** (3.4.15)—

ko nv īsa te pāda-saroja-bhājām
sudurlabho'rtheṣu caturṣv apīha |
tathāpi nāham pravṛṇomi bhūman
bhavat-padāmbhoja-niṣevaṇotsukaḥ ||

jīva-mukundayor vyākhyā nāsti |

viśvanāthaḥ : caturṣu dharmārtha-kāma-mokṣeṣu madhye ko durlabhaḥ ||26||

—o)0(o—

|| 1.2.27 ||

tatraiva, śrī-kapila-devoktau (3.25.35)—

naikātmatām me spr̥hayanti kecin
mat-pāda-sevābhiratā mad-ihāḥ |
ye'nyonyato bhāgavatāḥ prasajya
sabhājayante mama pauraṣāṇi ||

śrī-jīvaḥ : ekātmatām brahma-sāyujyam bhagavat-sāyujyam api ||27||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : tatraiva śrī-kapila-devoktau—naikātmatām iti brahmaikya-rūpāyai muktyai na spr̥hayantīty arthaḥ | nanu kena sukkena pūrṇās te brahma-sukhaṁ na rocayanti | tatrāha—mama pādayoḥ sarvendriyair yā sevā tasyām eva, na tu jñānādiṣu | abhi śāstrābhimukhyena ratā atyāsaktimantaḥ | anena bhakter bhagavad-viṣayatvaṁ sarvendriya-vṛtti-rūpatvaṁ karma-jñānādi-rāhityaṁ śāstrānusāritvaṁ svābhāvikatvaṁ coktam | mayy eva mat-saundarya-mādhuryādy-āsvādana eva ihā vāñchā yeṣāṁ te ity anyābhilāṣa-sūnyatvaṁ prasajyāsajya pauraṣāṇi govardhanoddharaṇādi-līlāmṛtāni sabhājayante sa-stutikam āsvādayanti | tena caraṇa-sevānandābhāvāt saundarya-saurabhyādy-anubhavābhāvāl līlāmṛtāsvādanābhāvāc ca brahma-sukhaṁ na rocayatīti muktāv aspr̥hāyāṁ hetu-trayam uktam ||27||

—o)0(o—

|| 1.2.28 ||

tatraiva (3.29.13)—

sālokya-sārṣṭi-sāmīpya- sārūpyaikatvam apy uta |
dīyamānam na gr̥hṇanti vinā mat-sevanam janāḥ ||

śrī-jīvaḥ : sārṣṭiḥ samānaiśvaram ||28||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : sālokyaṁ mayā sahaika-loke vāsaḥ | sārṣṭiḥ samānaiśvaram | sāmīpyaṁ nikāṭa-vartitvam | sārūpyaṁ samāna-rūpatvam | ekatvaṁ sāyujyam | uta api dīyamānam api na

gr̥hṇanti kutas tat-kāmaneti bhāvaḥ | mat-sevanam vineti kecid gr̥hṇanti cen mat-sevārtham
eva gr̥hṇantīty arthaḥ ||28||

—o)0(o—

|| 1.2.29 ||

caturthe śrī-dhruvoktau (4.9.10)—

**yā nirvṛtis tanu-bhṛtām tava pāda-padma-
dhyānād bhavaj-jana-kathā-śravaṇena vā syāt |
sā brahmaṇi sva-mahimany api nātha mā bhūt
kim tv antakāsi-lulitāt patatām vimānāt ||**

śrī-jīvaḥ: tad api kaivalyam api, yatra bhavat-padāmbhoja-makarando yaśaḥ-śravaṇādi-
sukham nāsti | tarhi kim kāmayaḥ ? tatrāha—yaśaḥ-śravaṇāya karṇānām ayutam vidhatsva |
eṣa me varaḥ ||30||

viśvanāthaḥ : yeti dhyānād ity upalakṣaṇam śravaṇāder api, śravaṇenety upalakṣaṇam
dhyānādināpi | sā nirvṛtiḥ | sva-mahima-rūpe brahmaṇi brahmānande'pi mābhūt na bhavati |
mahato bhāvo mahimā—tvaṁ mahān, tat tu mahattvaṁ sarva-vyāpakatva-lakṣaṇo dharmo
eveti tvan-niṣṭhā yāvati nirvṛtis tāvatī tatra katham vartatām iti bhāvaḥ | **madiyam
mahimānam ca para brahmeti śabdītam** [bhā.pu. 8.24.38] ity aṣṭame matsya-devoktyāpi
brahmaṇo bhagavan-mahimatvam avagatam | tataś ca antakāsinā kālena lulitāt khaṇḍitāt
vimānāt svargīyāt patatām nāstīti kim u vaktavyam | tataś ca svargāpavargābhyām
adhikasyānyasya kasyāpi phala-śravaṇāt | tvad-bhakter vāstavaṁ phalam tvad-bhaktir eveti
bhakteḥ svataḥ phalatvaṁ bhaktānām ca niṣkāmatvam upapāditam ||29||

—o)0(o—

|| 1.2.30 ||

tatraiva śrīmad-ādirājoktau (4.20.24)—

**na kāmaya nātha tad apy aham kvacin
na yatra yuṣmac-caraṇāmbujāsavaḥ |
mahattamāntar-hṛdayān mukha-cyuto
vidhatsva karṇāyutam eṣa me varaḥ ||**

śrī-jīvaḥ: tad api kaivalyam api, yatra bhavat-padāmbhoja-makarando yaśaḥ-śravaṇādi-sukhaṁ nāsti | tarhi kiṁ kāmāyase ? tatrāha—yaśaḥ-śravaṇāya kaṇṇānām ayutaṁ vidhatsva | eṣa me varaḥ ||30||

mukundaḥ : tad api kaivalyam api ||30||

viśvanāthaḥ : na kāmāye iti | tad api kaivalyam api kvacit kadācid api duḥkha-daśāyām api na kāmāye | kutaḥ ? yatra kaivalye yuṣmac-caraṇāmbujasyāsavo makarandas tadīya-guṇa-kathā-mādhurya-bharo nāsti | kīdrśaḥ ? mahattamāntar-hṛdayāt mukha-dvārā cyuto'ntar-hṛdaye nāsvādyānandodrekāt kīrtiyamāna ity arthaḥ | [śuka-mukhād amṛta-drava-samyutam](#) [bhā.pu. 1.1.3] itivan mad-āsvādyatve sati tasyātimādhuryam udayate iti bhāvaḥ | madhuram api jalam kṣāra-bhūmi-praviṣṭam yathā virasībhavati, tathāivāvaiṣṇava-mukha-nirgato bhagavad-guṇo'pi nātirocaka iti vyatirekaś ca gamyaḥ | tarhi kiṁ kāmāyase ? tatrāha—vidhatsveti | mahatām guṇa-kathānām cānāntyād yair yair yatra yatra yā yā guṇa-kathāḥ kīrtiyamānāḥ syus tāsām ekām ahaṁ tyaktum na śaknomīty atilobhāt kaṇṇatya-sprhā | nanu ko'py evam na vṛñīte ? satyam | mama tv eṣa eva varo nānya iti ||30||

—o)0(o—

|| 1.2.31 ||

pañcame śrī-śukoktau (5.14.44)—

**yo dustyajān kṣiti-suta-svajanārtha-dārān
prārthyām śriyam sura-varaiḥ sadayāvalokām |
naicchan nṛpas tad-ucitam mahatām madhudviṭ-
sevānurakta-manasām abhavo'pi phalguḥ ||**

śrī-jīvaḥ : ya āryabheyo bharataḥ ||31||

mukundaḥ : yo bharataḥ ||31||

viśvanāthaḥ : ya iti bharataḥ | vairāgyottam śārīra-kaṣṭhaṁ mā svīkarotu | mayā lālyamāno gṛha eva tiṣṭhatv iti sadayo'valoky yasyās tām | abhavo mokṣo'pi phalgus tucchaḥ | tatrāpi te virajyanti ity arthaḥ ||31||

—o)0(o—

|| 1.2.32 ||

ṣaṣṭhe śrī-vṛtroktau (6.11.25)—

na nāka-prṣṭham na ca pārameṣṭhyam
na sārva-bhaumam na rasādhipatyam |
na yoga-siddhīr apunar-bhavam vā
samañjasa tvā virahayya kāṅkṣe ||

śrī-jīvaḥ : nāka-prṣṭham dhruva-padam | sārvabhaumam śrī-priyavratādīnām iva
mahārājyam | rasādhipatyam pātālādi-sāmrājyam | apunarbhavam mokṣam api tvā tvām
virahayya tyaktvā | atra nākapṛṣṭhādi-catuṣṭayasyānukramaś ca nyūnatva-vivakṣayā tataś
cottarottara-kaimutyam api | dhruvapadasya śraiṣṭhyam viṣṇupada-sannihitavāt | yoga-
siddhādikam tu sarvatraiteṣām paścād vinyastam | anayos tūttaratra śraiṣṭhyam ||32||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : na neti nākapṛṣṭham svarga-padam | he samañjasa ! tvā tvām virahayya
tyaktvā ||32||

—o)0(o—

|| 1.2.33 ||

tatraiva śrī-rudroktau (6.17.28)—

nārāyaṇa-parāḥ sarve na kutaścana bibhyati |
svargāpavarga-narakeṣv api tulyārtha-darśinaḥ ||

śrī-jīvaḥ : śrī-nārāyaṇam vināyatra hānopadāna-drṣṭi-rāhityāt | apavarga iva svarge narake'pi
tulyam ekam evārtham draṣṭum anubhavitum śīlam yeṣām te | tulya-śabdasyaika-vācivitvam—
rasābhyaṁ no ṇaḥ samāna-pade itivat ||33||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : nārāyaṇeti | nanv evam sarvottama-māhātmyavattve bhaktānām ko hetus
tatrāha—nārāyaṇa-niṣṭhatvam eva nānya ity āha nārāyaṇeti | na kevalam ete citraketu-
prabhṛtaya eva, api tu sarva eva | svargeti trayāṇām eva bhakti-sukha-
rāhityenārocakatvāviśeṣād iti bhāvaḥ ||33||

—o)0(o—

|| 1.2.34 ||

tatraiva indroktau (6.18.74)—

**ārādhanaṁ bhagavata ihamānā nirāśiṣaḥ |
ye tu necchanty api paraṁ te svārtha-kuśalāḥ smṛtāḥ ||**

śrī-jīvaḥ : paraṁ mokṣam api ||34||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : ārādhanaṁ iti | paraṁ mokṣam api | svārtha-kuśalā iti tena ye harer ārādhaneṇa mokṣam icchanti, te vartamāna-mahā-nidhi-vinimayena tṛṇārthinaḥ svārthānabhijñāḥ | kintu viśaya-sādguṇyāt te'pi kṛtārthā evety arthaḥ | **satyam diśaty arthitam arthito nṛṇām** [bhā.pu. 5.19.26] ||34||

—o)0(o—

|| 1.2.35 ||

saptame prahlādoktau (7.6.25)—

**tuṣṭe ca tatra kim alabhyam ananta ādye
kim tair guṇa-vyatikarād iha ye sva-siddhāḥ |
dharmādayaḥ kim aguṇena ca kāṅkṣitena
sāraṁ juṣāṁ caraṇayor upagāyatām naḥ ||**

śrī-jīvaḥ : aguṇena mokṣeṇa | sāraṁ juṣāṁ tan-mādhuryāsvādinām satyam ||35||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : tuṣṭa iti | ādye bhagavati tuṣṭe sati guṇa-vyatikarād rajo-guṇa-kṣobhāt svayam eva siddhā ye dharmādayas taiḥ kim ? ākāṅkṣitenāguṇena mokṣeṇa kim ? caraṇayor sāraṁ juṣāṁ no'smākam etaḥ kim ? ||35||

—o)0(o—

|| 1.2.36 ||

tatraiva śakroktau (7.8.42)—

pratyānītāḥ parama bhavatā trāyatā naḥ sva-bhāgā
daityākrāntam hṛdaya-kamalam tad-gṛham pratyabodhi |
kāla-grastam kiyad idam aho nātha śuśrūṣatām te
muktis teṣām na hi bahumatā nārasimhāparaiḥ kim ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : pratyeti | he parama ! no'smāims trāyatā rakṣatā bhavatā svīyā eva bhāgā daityāt pratyānītāḥ pratyāhṛtāḥ | indrādīnām tad-dāsādīnām asmākam vastuṣu vastutaḥ prabhos tavaiva svatvaucityāt | kim cāsmākam hṛdayam khalu kamalam, tatra śaśvat tavaiva dhyātatvāt tad-gṛham, kamalam yathā niḥśrīkam rātrau tam asākrāntam malinam nidritam bhavet tathaiva daitya-janmārabhyaitāvad-dina-paryantam bhayād daityasyaiva dhyātatvād daityākrāntam | samprati tava nṛsimha-sūryodaye sati pratyabodhi, tac-caraṇākrāntam sad vyakasad ity arthaḥ | kāla-grastam idam indra-padam kiyat ? aparair yogaiśvaryādibhiḥ ||36||

—o)0(o—

|| 1.2.37 ||

aṣṭame śrī-gajendroktau (8.3.20)—

ekāntino yasya na kañcanārtham
vāñchanti ye vai bhagavat-prapannāḥ |
aty-adbhutam tac-caritam sumaṅgalam
gāyanta ānanda-samudra-magnāḥ ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : ekāntina iti | ekāntino yasya bhatkā na kañcanārtham vāñchanti tam īda ity uttarenānvayah | kuto na vāñchanti, yato bhagavat-prapannā bhagavat-prapatti-mahā-sampattyaiva paripūrṇā ity arthaḥ | teṣām sukham sarvato'py adhikam ity āha—atyadbhutam ity ādi ||37||

—o)0(o—

|| 1.2.38 ||

navame śrī-vaikuṇṭhanāthoktau (9.4.67)—

**mat-sevayā pratītaṁ te sālokyādi-catuṣṭayam |
necchanti sevayā pūrṇaḥ kuto'nyat kāla-viplutam ||**

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : *na vyākhyātam |*

viśvanāthaḥ : pratītaṁ prāptaṁ kālena viplutaṁ naṣṭam | anyat svargādikaṁ kuta
icchanti ||38||

—o)0(o—

|| 1.2.39 ||

śrī-daśame nāgapatnī-stutau (10.16.37)—

**na nāka-prṣṭham na ca sārva-bhaumaṁ
na pārameṣṭhyam na rasādhipatyam |
na yoga-siddhīr apunar-bhavaṁ vā
vāñchanti yat-pāda-rajah-prapannāḥ ||**

śrī-jīvaḥ : atra nāka-prṣṭham api na vāñchanti, kim uta sārva-bhaumaṁ, pārameṣṭhyam api na
vāñchanti | kim uta rasādhipatyam iti | pūrvārdhe vojyam | uttarārdhe vā-śabdo'py-arthe |
pāda-rajah-śabdena bhakti-viśeṣa-jñāpanayā gāḍha-pratipattir jñāpyate ||39||

mukundaḥ, viśvanāthaḥ : *na vyākhyātam |*

—o)0(o—

|| 1.2.40 ||

tatraiva śrī-veda-stutau (10.87.21)—

**duravagamātma-tattva-nigamāya tavātta-tanoś
carita-mahāmṛtābdhi-parivarta-parīśramaṇāḥ |
na parilaṣanti kecid apavargam apīśvara te
caraṇa-saroja-hamsa-kula-saṅga-visṣṭa-grhāḥ ||**

śrī-jīvaḥ : he īśvara ! duravagamaṁ yad ātmanaḥ svasya bhagavatas tattvaṁ
brahmānandācchādaka-rūpa-guṇa-līlā-yāthārthyam | tasya nigamāya nigamanāya jñāpanāya
āttā prapañca ānītā tanuḥ śrī-vigraho yena tasya, tava caritam eva mahāmṛtābdhis tatra yaḥ
parivarto muhuḥ parivṛtṭya plavanaṁ, tena pariśramaṇā varjita-saṁsāra-śramās te kecid
virala-pracārā apavargam api necchanti | kīdṛśās te ? tatrāhuḥ—te caraṇa-sarojayor
haṁsānām bhāgavata-paramahaṁsākhyānām yāni kulāni śiṣyopaśiṣya-paramparās teṣām
saṅgena viśṛṣṭa-grhāḥ, tan-mate prathamata eva pravartās te'pi | āsatām tāvat te haṁsāḥ, tat-
kulāni cety arthaḥ ||40||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : he īśvara ! duravagamaṁ yad ātmanaḥ svasya bhagavat-tattvaṁ
brahmānandācchādaka-rūpa-guṇa-līlā-yāthārthyam | tasya nigamāya jñāpanāyāttā prapañca
ānītā tanuḥ śrī-vigraho yena tasya tava caritam eva mahāmṛtābdhis tatra yaḥ parivarto muhuḥ
parivṛtṭya plavanaṁ tena pariśramaṇā varjita-saṁsāra-śramās te kecid virala-pracārā
apavargam api necchanti | kīdṛśās te ? tatrāhuḥ—te tava caraṇa-sarojayor haṁsānām
bhāgavata-paramahaṁsānām yāni kulāni śiṣyopaśiṣya-paramparās teṣām saṅgena viśṛṣṭa-
grhāḥ ||40||

—o)0(o—

|| 1.2.41 ||

ekādaśe śrī-bhagavad-uktau (11.20.34)—

**na kiñcit sādhave dhīrā bhaktā hy ekāntino mama |
vāñchanty api mayā dattaṁ kaivalyam apunar-bhavam ||**

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ, viśvanāthaḥ : na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.42 ||

tathā (11.14.14)—

**na pārameṣṭhyam na mahendra-dhiṣṇyam
na sārvabhaumam na rasādhipatyam |
na yoga-siddhīr apunar-bhavam vā
mayy arpitātmeccati mad vinānyat ||42||**

śrī-jīvaḥ : atra pārameṣṭhyādi-catuṣṭayasyānukramaś cādho'dho-vivakṣayā nyūnatva-vivakṣayā ca | tataś ca pūrvavat kaimutyam api yogādi-dvayam tu pūrvavat, kim bahunā, yat kiñcid anyad api sādhya-jātam tat sarvaṁ necchanty api, kintu mat mām vinā tādrśa-bhakti-sādhyam mām eva sarva-puruṣārthādhikyam icchantīty arthaḥ | mayy arpitātmā kṛtātma-nivedanaḥ ||42||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : kim bahunā, yat kiñcid anyad api sādhya-jātam, tat sarvaṁ necchanty eva, kintu mat mām vinā tādrśa-bhakti-sādhyam mām eva sarva-puruṣārthādhikyam icchantīti bhāvaḥ | mayy arpitātmā kṛtātma-nivedanaḥ ||42||

—o)0(o—

|| 1.2.43 ||

dvādaśe śrī-rudroktau (12.10.6)—

**naivecchaty āśiṣaḥ kvāpi brahmarsir mokṣam apy uta |
bhaktim parām bhagavati labdhavān puruṣe'vyaye ||**

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ, viśvanāthaḥ : na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.44 ||

padma-purāṇe ca kārttika-māhātmye (dāmodarāṣṭake)—

**varam deva mokṣam na mokṣāvadhim vā
na cānyam vṛṇe'ham vareśād apīha |
idaṁ te vapur nātha gopāla-bālam
sadā me manasy avirāstām kim anyaiḥ ||**

śrī-jīvaḥ : mokṣāvadhim mokṣam ceti, narakādi-mokṣas tu tatra ke varākā iti bhāvaḥ ||44||

mukundaḥ : varam iti | mokṣam na vṛṇe mokṣāvadhim dharmārtha-kāma-rūpaṁ vānyam varam ca ||44||

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

viśvanāthaḥ : mokṣam eva mokṣa evāvadhīr yeṣāṃ tān dharmārtha-kāmān apy ahaṃ na
vṛṇe ||44||

—o)0(o—

|| 1.2.45 ||

kuverātmajau baddha-mūrtyaiva yadvat
tvayā mocitau bhakti-baddhau kṛtau ca |
tathā prema-bhaktiṃ svakām me prayaccha
na mokṣe graho me'sti dāmodareha ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : kuvarātmajau nalakūvara-maṇigrīvau ||45||

—o)0(o—

|| 1.2.46-48 ||

hayaśirṣya-śrī-nārāyaṇa-vyūha-stave ca—

na dharmāṃ kāmāṃ arthāṃ vā mokṣāṃ vā varadeśvara |
prārthaye tava pādābje dāsyāṃ evābhikāmāye ||

tatraiva—

punaḥ punar varān ditsur viṣṇur muktiṃ na yācitaḥ |
bhaktir eva vṛtā yena prahlādaṃ taṃ namāmy ahaṃ ||
yadṛcchayā labdham api viṣṇor dāsarathes tu yaḥ |
naicchan mokṣāṃ vinā dāsyāṃ tasmai hanumate namaḥ ||

śrī-jīvaḥ : viṣṇur na yācita iti duḥ-ādaḥ gaṇa-karmaṇa eva viṣṇor vācyatvāt prathamā
vibhaktir eva, vṛtety atra vṛṇoter api tad-āditve mukhya-karmaṇo bhakter uktatvam āṣam
||47||

mukundaḥ : viṣṇur na yācita iti yācater duḥ-āditvād gaṇa-karmaṇa eva viṣṇoḥ
pratrayenoktatvāt prathamā | bhaktir eva vṛtā yācitā | atra prathamārṣi dvikarmakasya
vivakṣābhāvāt | viṣṇor bhaktir vṛteti vā yojyam ||47||

viśvanāthaḥ : : viṣṇur na yācita iti duḥ-āder gaṇa-karmaṇa eva viṣṇor uktatvāt prathamā |
bhaktir eva, vṛtety atra dvitīya-karmaṇo'vivakṣitatvād eva mukhya-karmaṇo bhakter
uktatvam ||46-48||

—o)0(o—

|| 1.2.49 ||

ataeva prasiddham śrī-hanumad-vākyam—

bhava-bandha-cchide tasyai sṛḥayāmi na muktaye |
bhavān prabhur ahaṁ dāsa iti yatra vilupyate ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : bhava-bandha-cchedikāyai tasyai muktyai ahaṁ na sṛḥayāmi | yatra
muktau ||49||

—o)0(o—

|| 1.2.50-51 ||

śrī-nārada pañcarātre ca jitante-stotre—

dharmārtha-kāma-mokṣeṣu necchā mama kadācana |
tvat-pāda-pañkajasyādho jīvitam dīyatham mama ||
mokṣa-sālokya-sārūpyān prārthaye na dharādhara |
icchāmi hi mahābhāga kārūṇyam tava suvrata ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : jīvitam jīvanam—tathā ca tam vinā mama jīvanam eva māstu ity arthaḥ ||50||

—o)0(o—

|| 1.2.52 ||

ataeva śrī-bhāgavate ṣaṣṭhe (6.14.5)—

muktānām api siddhānām nārāyaṇa-parāyaṇaḥ |

sudurlabhaḥ praśāntātmā koṭiṣv api mahā-mune ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : muktānām prākṛta-śarīra-sthatve'pi tad-abhimāna-sūnyānām |
siddhānām prāpta-sālokyādīnām ca, koṭiṣv api madhye nārāyaṇa-sevā-mātra-kāṅkṣī
sudurlabhaḥ ||52||

mukundaḥ : yatra eṣām mokṣecchā kadāpi nāsty ata evaite pañcavidha-mukteṣu sudurlabhā
ity āha ata eva śrī-bhāgavate ṣaṣṭha ity ādi śloka-trayyā muktānām dehasthatva eva prāpta-
brahma-bhāvānām prāpta-sālokyādi-caturdhā-muktīnām api koṭiṣu madhye ||52||

—o)0(o—

|| 1.2.53 ||

prathame ca śrī-dharmarāja-mātuḥ stutau (1.8.20)—

tathā paramahamsānām munīnām amalātmanām | bhakti-yoga-vidhānārtham katham paśyema hi striyaḥ ||

śrī-jīvaḥ : tad evam śrī-kṛṣṇa-caraṇāmbhoja-sevā-nirvṛta-cetasām [bha.ra.si. 1.2.25] tat-sevā-
sukhaika-spr̥hiṇām yan mokṣa-spr̥hā nāstīty uktam tatra pramāṇāni vivṛtāni | atha tādṛṣeṣu
tasya ca sva-sevā-dāna eva prayatna ity āha—prathame ity anantaram tathā paramety anena |
paramahamsānām bhakti-yoga-vidhānārtham artho yasya tam tvām iti śeṣaḥ ||53||

mukundaḥ : paramahamsānām jīva-muktānām bhakti-yoga-vidhānārtham artho yasya tam
tvām iti śeṣaḥ ||53||

viśvanāthaḥ : tad evam śrī-kṛṣṇa-caraṇāmbhoja-sevā-nirvṛta-cetasām [bha.ra.si. 1.2.25] tat-
sevā-sukhaika-spr̥hiṇām yan mokṣa-spr̥hā nāstīty uktam tatra pramāṇāni vivṛtāni | idānīm
tādṛṣa-bhakteṣu bhagavataś ca sva-sevā-dāna evābhiprāya ity āha—prathame ity ādy
anantaram tathā paramety anena | paramahamsānām bhakti-yoga-vidhānam evārthaḥ
prayojanam yasya tam tvām iti śeṣaḥ ||53||

—o)0(o—

|| 1.2.54 ||

tatraiva śrī-sūtoktau (1.7.10)—

ātmārāmās ca munayo nirgranthā apy urukrame |

kurvanty ahaitukīm bhaktim ittham-bhūta-guṇo hariḥ ||

śrī-jīvaḥ : nirgranthā vidhi-niṣedhātmaka-granthebhyo nirgatā api ||54||

mukundaḥ : ātmārāmā brahmānubhavino nirgranthā vidhi-niṣedhātmaka-granthebhyo nirgatā api | tatra hetum āha—*itthambhūta-guṇa itthambhūta ātmārāmādi-karṣakā guṇā yasya na tathā | ātmārāmāḥ svato bhakti-karaṇāyogyā bhagavān tān api kṛpayā guṇair ākr̥ṣya bhaktim kārayitum eva tarati sma | aho bhaktānām daurlabhyam iti bhāvaḥ ||54||*

viśvanāthaḥ : nirgranthā vidhi-niṣedhātmaka-granthebhyo nirgatā api | itthambhūta ātmārāmākarṣaka-guṇo yasya saḥ ||54||

—o)0(o—

|| 1.2.55 ||

**atra tyājyatayaivoktā muktiḥ pañca-vidhāpi cet |
sālokyādis tathāpy atra bhaktyā nātivirudhyate ||55||**

śrī-jīvaḥ : atra tyājyetai | api ced yadyapi tathāpi sālokyādiḥ sālokya-sārṣṭi-sāmīpya-sārūpya-rūpā nātiśayena virudhyate, kintu kenāpy amśena virudhyante, pratikulatayā bhāvayata iti tatra tatra bhakti-śravaṇāt ||55||

mukundaḥ : atreti | api ced yadyapi sālokyādiś caturvidhā nātivirudhyate, kenāpy amśena pratikulā bhavati kenāpi nety arthaḥ | aikya-rūpā tu sarvāmśenaiva ||55||

viśvanāthaḥ : atra tyājyetai | api ced yadyapi tathāpi sālokyādiḥ sālokya-sārṣṭi-sāmīpya-sārūpya-rūpā nātiśayena virudhyate tatra tatra bhakti-śravaṇān nātyanta-virodhaś ca ||55||

—o)0(o—

|| 1.2.56 ||

**sukhaiśvaryottarā seyaṁ prema-sevottarety api |
sālokyādir dvidhā tatra nādyā sevā-juṣaṁ matā ||56||**

śrī-jīvaḥ : tatrāti-śabda-pratipādyam āha—*sukheti | tal-lokādi-svabhāvajaṁ sukham aiśvaryaṁ ca uttaraṁ prādhānyena vāñchanīyaṁ yasyām sā | premṇā prema-svābhāvyaena sevaiva uttarā yasyām sā, tatra nādyā sevā-juṣaṁ mateti sālokyā-sārṣṭi-sāmīpya- ity ādy uktatvāt | tatra sālokyādi-catuṣṭayaṁ sevanaṁ vinābhūtaṁ cet tarhi na gṛhṇanty evety arthaḥ*

| ekatvaṁ tu nityaṁ tad-vinābhūtatvāt na grhṇanty evety arthaḥ | tac ceśvare brahmaṇi ca sāyujyaṁ jñeyam ||56||

mukundaḥ : nātivirudhyate iti vivicya darśayati—sukheti | aiśvarya-pradhāna-guṇa-prakāśi śrī-para-vyomanāthādīnām aiśvarya-pradhāneṣu lokeṣu teṣāṁ sevāṁ upasarjanīkṛtya sukhaiśvarya-pradhānatayā sālokyādīnām sthitiḥ sukhaiśvaryottarā muktiḥ | sukhaiśvarye upasarjanīkṛtya tat-sevā-pradhānatayā tatra sthitiḥ prema-sevottarā sā | sevā-juṣāṁ sevāyām prītimatām ||56||

viśvanāthaḥ : tatrāti-śabda-pratipādyam āha—sukheti | tal-lokādi-svabhāvajam sukham aiśvaryaṁ cottaraṁ prādhānyena vāñchanīyaṁ yasyām sā | premṇah svābhāvyaena sevottarā prādhānyena vāñchanīyā yasyām sā | tatra nādyā sevā-juṣāṁ mateti bhagavat-sukha-tātparyeṇa sevā-juṣāṁ bhaktānām svasya sukhaiśvaryottarā muktir na matā—na sammatā | tatra sālokyādi-catustayaṁ sevanaṁ vinābhūtaṁ cet tarhi na grhṇanti | ekatvaṁ tu sarvathā tad-vinābhūtatvāt na grhṇanty evety arthaḥ | ekatvaṁ tv īśvare brahmaṇi ca sāyujya-rūpaṁ jñeyam ||56||

—o)0(o—

|| 1.2.57 ||

**kintu premaika-mādhurya-juṣa ekāntino harau |
naivāṅgīkurvate jātu muktīm pañca-vidhām api ||**

śrī-jīvaḥ : naivāṅgīkurvata iti prema-sevottaretya uttara-śabdopādānād anyāṁśasyāpi sad-bhāvāpatteḥ | tatrānyāṁśaṁ necchantīty arthaḥ | **mat-sevayā pratītam te** ity ādau tu prathamā sevā sādhana-rūpā, dvitīyā tu tayā siddha-rūpā, pratītam ānuṣaṅgikatayā prāptam api sālokyādi-catustayaṁ tad-gata-sukhaiśvarādikam tu necchantīty arthaḥ | tataḥ sāksāt tadīya-sevayaiva pūrṇā labdha-paramānandāḥ | sevy hy eṣā sālokyādikam apekṣata eva | etac ca na vāñchanti cet, kaimutyenaikyam sālokyādibhyo yad anyat tu kāla-viplutam eva | tad vā katham vāñcantv ity arthaḥ ||57||

mukundaḥ : kintu harau ekāntinas tad-eka-niṣṭhāḥ śrīmad-uddhava-pāṇḍava-hanumad-ādayaḥ | kim-rūpās te ? tatrāha premaiketi | dāsādi-sambandhi-prema-sevā-mātrāsvādakāḥ ||57||

viśvanāthaḥ : naivāṅgīkurvata iti | ekāntino bhaktāḥ prema-sevottarām api naivāṅgīkurvate | prema-sevottaretya uttara-śabdopādānena sva-sukha-tātparyasyāpi gauṇatayā sad-bhāvāpatteḥ | tathā ca kevala-prema-sevārtham eva sālokyam aṅgīkurvanti, na tu prema-sevottarārtham api ||57||

—o)0(o—

|| 1.2.58 ||

**tatrāpy ekāntinām śreṣṭhā govinda-hṛta-mānasāḥ |
yeṣām śrīśa-prasādo'pi mano hartuṁ na śaknuyāt ||**

śrī-jīvaḥ : govindaḥ śrī-gokulendraḥ | upalakṣaṇatvena śrī-dvārakānātho'pi | śrīśaḥ para-
vyomādhipatiḥ ||58||

mukundaḥ : govindo nanda-nandanaḥ | śrīśaḥ śrī-para-vyomeśvaraḥ ||58||

viśvanāthaḥ : tatrāpy ekāntinām nānāvātāra-bhaktānām madhye govindaḥ śrī-gokulendraḥ
tena hṛta-mānasāḥ śreṣṭhāḥ | śrīśaḥ para-vyomeśo mahā-nārāyaṇas tasyāpi prasādo'nugrahaḥ
||58||

—o)0(o—

|| 1.2.59 ||

**siddhāntatas tv abhede'pi śrīśa-kṛṣṇa-svarūpayoḥ |
rasenotkṛṣyate kṛṣṇa-rūpam eṣā rasa-sthitiḥ ||**

śrī-jīvaḥ: raseneti | sarvotkṛṣṭa-prema-maya-rasenety arthaḥ | utkṛṣyate antarbhūta-ṅy-
arthatvāt utkṛṣṭatayā prakāśyate ity arthaḥ | yatas tasya rasasya eṣaiva sthitiḥ svabhāvaḥ | yat
kṛṣṇa-rūpam evotkṛṣṭatvena darśayatīty arthaḥ | yathoktaṁ kurukṣetra-yātrāyām aṣṭa-paṭṭa-
mahiṣītara-mahiṣībhiḥ |

na vayam sādhi sāmrajyam svārjyam bhaujyam apy uta |
vairajyam pārameṣṭhyam ca ānantyam vā hareḥ padam ||
kāmayāmaha etasya śrīmat-pāda-rajah śriyaḥ |
kuca-kuṅkuma-gandhāthyam mūrdhnā voṭhuṁ gadā-bhṛtaḥ ||
vraja-striyo yad vāñchanti pulindyas ṛṇa-vīrudhaḥ |
gāvaś cārayato gopāḥ pāda-sparsam mahātmanaḥ || [bhā.pu. 10.83.41-43] iti |

atra sāmrajyam sārvaabhaumam padam svārjyam indra-padam | bhojyam tad-ubhaya-bhoga-
bhāktvam | vairajyam aṇimādi-siddhyā virājamānatvam | pārameṣṭhyam prajāpatyam |
ānantyam te **ye te śatam** [taitta.u. 2.8.2] ity ādi-śruti-rītyā manuṣyānandam ārabhya śata-śata-

guṇitatvena prājāpatyasya gaṇanāyāḥ parām kāṣṭhām darśayitvā para-brahmaṇi tu [yato vāco nivartante](#) [taitta.u. 2.4.1] ity anena yadānandasyānantyaṁ darśitaṁ tad apīty arthaḥ | kiṁ bahunā, hareḥ śrī-pateḥ padaṁ sāmīpyādikaṁ api yat tad etat sarvam api na kāmāyāmahe, nādhīnaṁ kartum icchāma ity arthaḥ |

nanu, śrīpater eva padaṁ śrī-kuca-kuṅkuma-gandhāḍhyaṁ tat-sāmīpyādi-tyāgāt tat tu bhavatyas tyaktavatya eva | yadi śrīr atra rukumny abhipreyate tarhi tat tu bhavatīnām prāptam eva | tasmāt tat-tad-vilakṣaṇāyā eva śriyaḥ kuca-kuṅkuma-gandhāḍhyaṁ tat syād iti gamyate | tatas tad-avabodhanāya punar viśiṣyatām | tatrāhuḥ—[vraja-striya](#) iti |

[pūrṇāḥ pulindya urugāya-padābja-rāga-śrī-kuṅkumena dayitā-stana-maṇḍitena | tad-darśana-smara-rujas ṛṇa-rūṣitena limpantya ānana-kuceṣu juhus tad-ādhim ||](#) [bhā.pu. 10.21.17]

iti sva-vākyādy-anusāreṇa vraja-stry-ādayo yad vāñchanti vavāñchur ity arthaḥ | vartamāna-prayogeṇa tat-tad-aviccheda utprekṣyate | atra pulindy-ādi-nirdeśas tu sveṣām api tat-prāpti-yogyatā-vivakṣayā | ṛṇa-vīrudho dūrvādyāḥ | āsām tāḍṛg-anubhavaś ca tat-kuṅkuma-saurabha-vāsitatvāvicchinna-tat-pāda-prabhāvād eveti bhāvaḥ | āsām vāñchā—[kevalena hi bhāvena gopyo gāvo nagā mṛgāḥ](#) [bhā.pu. 11.12.7] iti drṣṭeḥ | gāvo gāś cārayanto gopā ity antena nirdeśas tu teṣām keṣāmcit priya-narma-sakhādīnām tad-anumodana-kāritve'pi puruṣatvāt tatrāyogyatva-vivakṣayā |

ayam bhāvaḥ—strītvena prasiddhāyāḥ śriyas tatra kāmānaiva śrūyate, na tu saṅgatiḥ |

[kasyānugraho'sya na deva vidmahe tavānghri-reṇu-sparśādhikārah | yad-vāñchayā śrīr lalanācarat tapo vihāya kāmān suciram dhṛta-vrataḥ ||](#) [bhā.pu. 10.16.36]

iti nāga-patnīnām ukteḥ | [yā vai śriyārcitam](#) [bhā.pu. 10.47.62] ity uddhavyāpy ukteḥ |

na ca rukmiṇītvena prasiddhāyāḥ śriyas tatra saṅgatiḥ | kāla-deśayor anyatamatvāt | na ca vraja-strīṇām śrī-sambandha-lālasā yuktā— [nāyam śriyo'nga u nitānta-rateḥ prasādaḥ](#) [bhā.pu. 10.47.60] ity-ādinā tato'pi paramādhikya-śravaṇāt | tasmād [rukmiṇī dvāravatyām tu rādhā vṛndāvane vane](#) iti [mātsya](#)-skāndādi-nirṇītyā rukmiṇyā saha paṭhitā śaktitva-sādhāraṇyenaiva [śāstra-drṣṭyā tūpadeśo vāma-devavat](#) [Vs. 1.1.30] iti nyāya-rītyā mahendreṇa parameśvara iva durgayāpy ahaṁgrahopāsanā-śāstra-drṣṭyā svābhedenopadiṣṭā | śrī-rādhā tu sarvataḥ pūrṇā tal-lakṣmīḥ |

tathā,

devī kṛṣṇamayī proktā rādhikā para-devatā |
sarva-lakṣmī-mayī sarva-kāntiḥ sammohinī parā ||

ity ādi **brhad-**gautamīya-dṛṣṭyā ca | tathā yā tāsū rādhātvena prasiddhā sarvato vilakṣaṇā śrīr
virājate tām uddiśyaiva tāsām tad idam vākyam | yathā,

anayārādhito nūnam bhagavān harir īśvaraḥ |
yan no vihāya govindaḥ prīto yām anayad rahaḥ || [bhā.pu. 10.30.28] iti |

apy eṇapatny-upagata [bhā.pu. 10.30.11] ity-ādi-dvayam ca | tataś ca tāsām yathā tatra
sprhāspandatā tathāsmākaṁ ceti |

tad evam tādrśa-prema-sphūrtimaya-tad-gandhādhyatāyāḥ sampraty asmāsu prakāśaḥ syād iti
darśitam | na kevalam tādrśam tad-raja eva vāñchanti, api tu tādrśa-pāda-sparśam ca
vāñchanti | tato vayam api ca kāmāyāmaha ity arthaḥ | yad vā, tad-rajasa eva viśeṣanam pāda-
sparśam iti | tad-avyabhicāri-phalattvād abhinnam evety arthaḥ | etasya tatra kīdrśasya ?
mahān sarvatratyād api svabhāvād uttama ātmā saundaryādi-prakāśa-mayaḥ svabhāvo yasya
tādrśasya | **tatrātiśuśubhe tābhir bhagavān** [bhā.pu. 10.33.6] iti śrī-śukokteḥ |¹

tasmāt sādḥuktaṁ **tatrāpy ekāntinām śreṣṭhā govinda-hṛta-mānasāḥ** [bha.ra.sin. 1.2.58] ity
ādinā | kṛṣṇa-rūpam ity anena ca tādrśam tat-saundaryam evopalakṣitam iti | yady apy etat
prakaraṇam siddha-bhakta-gaṇāśritam, tathāpy anye tathā-dṛṣṭyā syur ity atrānukīrtitam ||59-
60||

mukundaḥ : tatra hetum āha—siddhantata iti | śrīśa-kṛṣṇayor ye svarūpe saccidānanda-
niviḍau śrī-vigrahou tayoḥ siddhāntato’bhede aikye’pi kṛṣṇa-rūpam kṛṣṇa-vigrahas tu rasena
vakṣyamāṇādbhuta-catuḥṣaṣṭhi-guṇajāsvāda-viśeṣeṇa karaṇenotkṛṣyate, tad-yogyeṣu
bhakteṣu śrīśād utkarṣatayā prakāśyate | karma-kartari pratyayaḥ | eṣā rasa-sthitir eṣaivarasa-
maryādā—

yan martya-līlāpayikaṁ sva-yoga-
māyā-balam darśayatā gṛhitam |
vismāpanam svasya ca saubhagarddheḥ
param padaṁ bhūṣaṇa-bhūṣaṇāṅgam || [bhā.pu. 3.2.12]

gopyas tapaḥ kim acaran yad amuṣya rūpam
lāvaṇya-sāram asamordhvam ananya-siddham |
dṛgbhiḥ pibanty anusavābhinavam durāpam
ekānta-dhāma yaśasaḥ śriya aiśvarasya || [bhā.pu. 10.44.14]

¹ prīti-sandarbha 108.

yad-vāñchayā śrīr lalanācarat tapo
vihāya kāmān suciram dhṛta-vrataḥ || [bhā.pu. 10.16.36]

ity ādi śrī-bhāgavata-purānādiṣu śrī-jayadeva-bilvamaṅgala-lilāsuka-śrī-caitanya-deva-
pārśadādy-anubhaveṣu ca dr̥śyate ity arthaḥ ||59||

viśvanāthaḥ : raseneti | sarvotkṛṣṭa-prema-maya-rasenety arthaḥ | utkṛṣyate'ntarbhūta-ṅy-
arthatvād utkṛṣṭatayā prakāśyate ity arthaḥ | yatas tasya rasasya eṣaiva sthitiḥ svabhāvaḥ | yat
kṛṣṇa-svarūpam evotkṛṣṭatvena darśayatīty arthaḥ | tathā ca nānā-vidha-prema-rasasya mahā-
bhāva-rūpa-rase utkarṣasya parama-kāṣṭhā tādr̥śa-rasasyālbanaḥ kevalaḥ
vrajendranandanāḥ śrī-kṛṣṇa eva, na tv avatārāntaro mahā-nārāyaṇo vā | ata eva mahā-
nārāyaṇasya vākṣaḥ-sthala-sthitāpi lakṣmīḥ tādr̥śa-rasotkarṣa-viśiṣṭasya prāpty-arthaṁ tapas
cakāra | tatra pramāṇam śrī-daśame nāga-patnī-stutau—

kasyānugraho'sya na deva vidmahe
tavāṅghri-reṇu-sparśādhikāraḥ |
yad-vāñchayā śrīr lalanācarat tapo
vihāya kāmān suciram dhṛta-vrataḥ || [bhā.pu. 10.16.36] iti |

tatraivoddhavoktau—nāyam śriyo'ṅga u nitānta-rateḥ prasādaḥ [bhā.pu. 10.47.60] iti | mahā-
bhāvasya pramāṇam tatraiva daśame—kṛṣṇe kva caiṣa paramātmani rūḍha-bhāvaḥ [bhā.pu.
10.47.59] iti rūḍha-bhāvasyāpara-paryāyo mahā-bhāvaḥ | evaṁ sati sādḥuktaṁ rasenotkṛṣyate
kṛṣṇa-rūpam iti bhāvaḥ ||59||

—o)0(o—

|| 1.2.60 ||

śāstrataḥ śrūyate bhaktau nṛ-mātrasyādhikāritā |
sarvādhikāritām māgha-snānasya bruvatā yataḥ |
dr̥ṣṭāntitā vaśiṣṭhena hari-bhaktir nṛpam prati ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ, viśvanāthaḥ : nanv evaṁ bhukti-mukti-spr̥hā-rahitaḥ śraddhālavaḥ
śuddha-bhakti-adhikāriṇa ity āyātam | tatra te traivarṇikā eva, kim vā sarve ? tatrāha—kim
ceti ||60||

—o)0(o—

|| 1.2.61-62 ||

yathā pādme—

sarve'dhikāriṇo hy atra hari-bhaktau yathā nrpa ||

kāśī-khaṇḍe ca tathā—

antyajā api tad-rāṣṭre śaṅkha-cakrāṅka-dhāriṇaḥ |
samprāpya vaiṣṇavīm dīkṣām dīkṣitā iva sambabhuḥ ||

śrī-jīvaḥ : kāśī-khaṇḍe ca bhaktau nṛmātrasyādhikāritā śrūyate, ity etan-mātrāmśenānvayaḥ |
dīkṣitā yājñikāḥ ||60||

mukundaḥ : māgha-snānasya sarvādhikāritām bruvatā vaśiṣṭena nṛpam prati hari-bhaktir
dṛṣṭāntitā | vaśiṣṭa-vākyaṃ evāha—yatheti | atra māgha-snāne ||60||

viśvanāthaḥ : tasya rājño rāṣṭre deśe | dīkṣitā yājñikā iva sambabhur dīptim cakruḥ ||60||

—o)0(o—

|| 1.2.63-64 ||

api ca—

ananuṣṭhānato doṣo bhakty-aṅgānām prajāyate |
na karmaṇām akaraṇād eṣa bhakty-adhikāriṇām ||63||
niṣiddhācārato daivāt prāyaścittam tu nocitam |
iti vaiṣṇava-śāstrāṇām rahasyam tad-vidām matam ||64||

śrī-jīvaḥ : tad evam anyābhilāṣitā-sūnyatvam iti sthāpitam | tat-prasaṅga-saṅgatyā sarveṣāṃ
apy adhikāritvam darśitam | tatra śaṅkate—nanu, bhavantu sarva evādhikāriṇaḥ, kintu sva-
sva-dharma-yuktā eveti yujyate | tam vinā pratyavāya-śravaṇāt | tathā sarveṣāṃ prāyo
niṣiddha-karma āpataty eva | sati ca tena duṣṭatve katham śuddhatvam syāt ? kṛte ca
prāyaścitte karmāvṛtatvam āpadyate ? tatrāha—api ceti | bhakty-aṅgānām nityānām iti jñeyam
||63||

daivād iti | yasya bhaktau tādrśī ruciḥ śraddhā vā jātā, tasya tu vikarmaṇi svataḥ pravṛttir na
sambhavaty eveti bhāvaḥ | prāyaścittam tu nocitam iti bhakti-prabhāva eva tat-prāyaścittāya
kalpata iti bhāvaḥ ||64||

mukundaḥ : nanu, bhavantu sarva evādhikāriṇaḥ, kintu teṣāṃ sva-sva-dharmo niṣiddhācaraṇe
prāyaścittam ca doṣa-nivartakatvāt kartavyam eva | tatrāha—nocitam iti | daivād iti bhakty-
adhikāriṇām vikarmaṇi svataḥ pravṛttir na jāyata iti bhāvaḥ | prāyaścittam tu nocitam iti

teṣām bhakti-prabhāvād eva vikarma-pāpāsparśaś ceti bhāvaḥ | yathā **itihāsa-samuccaye**—
lipyate na hi pāpena vaiṣṇavā viṣṇu-tatparāḥ iti ||63-64||

viśvanāthaḥ : bhakty-adhikārāṇām janānām bhakty-aṅgānām ekādaśī-vrata-janmāṣṭamy-ādi-
nityāṅgānām akaraṇe doṣaḥ | na karmaṇām akaraṇāt | daivāt prācīna-vaiṣṇavāparādha-doṣa-
vaśāt | na tu śuddha-bhaktānām vikarmaṇi svataḥ pravṛttiḥ sambhavatīti prāyaścittam
nocitam iti bhakti-svabhāva eva tat-prāyaścittāya kalpate iti bhāvaḥ | iti vaiṣṇava-śāstrāṇām
tātparyārtha-vinirṇayaḥ ||63-64||

—o)0(o—

|| 1.2.65 ||

yathā **ekādaśe** (11.21.2)—

**sve sve'dhikāre yā niṣṭhā sa guṇaḥ parikīrtitaḥ |
viparyayas tu doṣaḥ syād ubhayor eṣa niścayaḥ ||**

śrī-jīvaḥ: tad etad eva **sva-pāda-mūlam bhajataḥ priyasya** [bhā.pu. 11.5.42, bha.ra.si. 1.2.71]
ity antena granthena āha sve sve iti | sve sve adhikāra iti pūrvokta-kevala-karma-jñāna-bhakti-
viṣayatayā pṛthak pṛthak nirdiṣṭa ity arthaḥ | ubhayor guṇa-doṣayoḥ | tatra śuddha-bhakti-
adhikāriṇa itara-dvaya-karaṇe doṣa eva | **na jñānaḥ na ca vairāgyam prāyaḥ śreyo bhaved iha**
[bhā.pu. 11.20.31] iti tatraivokteḥ | **tāvat karmāṇi kurvīta** [bhā.pu. 11.20.9] ity ādeś ca |
karma-jñānādhikāriṇoḥ tu tādrśa-śraddhā-rahitayoḥ saṅgādi-vaśāt tādrśa-śuddha-bhaktau
pravṛttayor api anādara-doṣeṇa jhaṭīti asiddheḥ doṣa-prāya eveti jñeyam | viparyayaḥ
svādhikārāniṣṭhā tad itara-niṣṭhā ca ||65||

mukundaḥ: tatra bhakty-adhikāriṇām bhakty-aṅgānuṣṭhāna-karmākaraṇam cāha sve sva ity
ādi pañcabhiḥ | sve sve'dhikāra iti krameṇa jñāne karmaṇi bhaktau yā niṣṭhā jñāni-karmi-
bhaktānām sthitiḥ sa guṇaḥ svābhīṣṭa-prāpti-lakṣaṇaḥ | viparyayaḥ svādhikārāniṣṭhā
parādhikāra-niṣṭhā ca doṣaḥ svābhīṣṭa-prāpti-pratibandhaka-rūpaḥ | bhakty-adhikāra-
rahitayoḥ karma-jñānādhikāriṇoḥ saṅgādi-vaśāc chuddha-bhaktau pravṛttayor api kasyacid
vacanena tasyās tyāgāj jātāparādhena svābhīṣṭa-prāpti-pratibandhaka-rūpo doṣa eva ||65||

viśvanāthaḥ: sve sva ity | pūrvokta-kevala-tattva-jñāna-yoga-bhakti-viṣayatayā pṛthak pṛthak
nirdiṣṭa ity arthaḥ | ubhayor guṇa-doṣayoḥ | tatra śuddha-bhakti-adhikāriṇa itara-dvaya-
karaṇe doṣa eva | **na jñānaḥ na ca vairāgyam prāyaḥ śreyo bhaved iha** [bhā.pu. 11.20.31] iti
tatraivokteḥ | **tāvat karmāṇi kurvīta** [bhā.pu. 11.20.9] ity ādeś ca | viparyayaḥ
svādhikārāniṣṭhā tad itara-niṣṭhā ca ||65||

—o)0(o—

|| 1.2.66 ||

prathame (1.5.17)—

tyaktvā svadharmam caraṇāmbujam harer
bhajann apakvo'tha patet tato yadi |
yatra kva vābhadram abhūd amuṣya kim
ko vārtha āpto'bhajatām sva-dharmataḥ ||

śrī-jīvaḥ : yatra kva vā nīca-yonāv api, amuṣya bhaktau pravṛttasya abhadram kam abhūt kim syāt ? api tu vety arthaḥ | bhakti-vāsanāyā aparicchedād iti bhāvaḥ | abhajatm abhajadbhis tu sva-dharmataḥ ko vā artha āptaḥ ? na ko'pīty arthaḥ ||66||

mukundaḥ : yadyapi bhakti-jñānādhikārī sva-dharmam tyaktvā bhajan vartate, tadāpi na kāpi cintā | yadi bhajanāt pūrvam eva viṣayiṇām bhajan bhaktum svadharmam tyaktvāpakvam kīrtanādi-lakṣaṇam kiñcin mātram api pākam aprāptas tato niścita-mātrāc caraṇāmbuja-bhajanād yadi yatra kva vā viṣayi-saṅge nīca-yonau vā patet, tadā kim amuṣyābhadram abhūt ? api tu nety arthaḥ | bhaktau viśvāsino viṣaya-niṣṭhā nīca-yonir vā na syād eva, tathāpi tavātīvāgraho dṛśyate, tasyām satyām apīti vā-śabdārthaḥ | yena bhāgyena bhaktau viśvāsas tasyāparicchedāt punar bhakter utpattir eveti bhāvaḥ ||66||

viśvanāthaḥ : tyaktvā svadharmam ity atra śrī-svāmi-caraṇānām vyākhyā yathā—evam tāvat kāmya-dharmāder anartha-hetutvāt tam viḥāya harer līlaiva varṇanīyety uktam | idānīm tu nitya-naimittika-svadharmā-niṣṭām apy anādṛtya kevalam hari-bhakter evopadeṣṭavyety āśayenāha—tyaktveti | nanu svadharmā-tyāgena bhajan bhakti-paripākena yadi kṛtārtho bhavet tadā na kācic cintā, yadi unar apakva eva mriyeta tato bhraśyed vā tadā svadharmā-tyāga-nimitto'narthaḥ syād ity āśaṅkyāha | tato bhajanāt kathāncit pated bhraśyen mriyeta vā yadi tad api bhakti-rasikasya karmānadhikārān nānartha-śaṅkā | aṅgikṛtyāpy āha—vā-śabdaḥ kaṭākṣe | yatra kva vā nīca-yānāv apy amuṣya bhakti-rasikasyābhadram abhūt kim | nābhūd evety arthaḥ | bhakti-vāsanā-sad-bhāvād iti bhāvaḥ | abhajadbhis tu kevalam sva-dharmataḥ ko vārthaḥ āptaḥ prāptaḥ | no ko'pīty arthaḥ ||17||

—o)0(o—

|| 1.2.67 ||

ekādaśe (11.11.37)—

ājñāyaiva guṇān doṣān mayādiṣṭān api svakān |
dharmān santyajya yaḥ sarvān mām bhajet sa ca sattamaḥ ||

śrī-jīvaḥ : [krpālor akṛta-drohaḥ](#) [bhā.pu. 11.11.29] ity ādau sthiraḥ sva-dharme, kaviḥ samyak jñānīti ṭikānusāreṇa karma-jñāna-miśrā bhagavac-chravaṇa-lakṣaṇā bhaktir darśitā | tad-anantaram cāha—ājñāyaivam iti | yadi ca svātmani tat-tad-guṇa-yogābhāvaḥ, tathāpy evam pūrvokta-prakāreṇa guṇān krpālutvādīn, doṣān tad-viparītāmś ca ājñāya heopādeyatvena niścītyāpi yo mayā teṣu guṇeṣu madhye tatrādiṣṭān api svakān nitya-nimittika-lakṣaṇā | sarvān eva varṇāśrama-vihitān dharmān tad-upalaksakam jñānam api mad-ananya-bhakti-vidhātakatayā santyajya mām bhajet, sa ca sattamaḥ | ca-kārāt pūrvokto'pi sattama ity uttarasya tat-tad-guṇābhāve'pi pūrva-sāmyam iti bodhayati ||67||

mukundaḥ : svadharma-nitya-naimittike kṛte guṇān citta-śuddhi-jñānotpatty-ādīn, akṛte doṣān naraka-prāpty-ādīn | evam ājñāya samyag jñātvā yo dharmān santyajya | sa ceti ca-śabdā tv-arthe | sa tu sattamaḥ ||67||

viśvanāthaḥ : [krpālor akṛta-drohaḥ](#) [bhā.pu. 11.11.29] ity ādau sthiraḥ sva-dharme, kaviḥ samyak jñānīti ṭikānusāreṇa karma-jñāna-miśrā bhagavac-chravaṇa-lakṣaṇā bhaktir darśitā | tad-anantaram tv āha—ājñāyaivam iti | yadi ca svātmani tat-tad-guṇa-yogābhāvaḥ, tad apy evam pūrvokta-prakāreṇa guṇān krpālutvādīn, doṣān tad-viparītāmś ca heopādeyatvena niścītyāpi yo mayā teṣu guṇeṣu madhye tatrādiṣṭān api svakān nitya-nimittika-lakṣaṇān sarvān eva varṇāśrama-vihitān dharmān tad-upalaksakam jñānam api mad-ananya-bhakti-vidhātakatayā santyajya mām bhajet, sa ca sattamaḥ | ca-kārāt pūrvokto'pi sattama ity uttarasya tat-tad-guṇābhāve'pi pūrva-sāmyam iti bodhayati ||67||

—o)0(o—

|| 1.2.68 ||

tatraiva (11.5.41)—

**devarṣi-bhūtāpta-nṛṇām pitṛṇām
na kiṅkaro nāyam ṛṇī ca rājan |
sarvātmanā yaḥ śaraṇam śaraṇyam
gato mukundaḥ parihṛtya kartam ||**

śrī-jīvaḥ : parityajya kartum iti | ayam indraḥ sevyāḥ, ayam candraḥ sevyā ity ādi-lakṣaṇam bhedaḥ, śaraṇam anena prārabdha-nāśāt varṇāśramitva-nāśena na nitya-karmādhikāraḥ | kṛtyam iti pāṭhe'pi sa evārthaḥ ||68||

mukundaḥ : parityajya kṛṣṇa eva sevyo, bhaktir eva sādhanam, premaiva puruṣārtha ity buddhyā kartum anyad apy upāśyādikam astīti bhedaḥ | kṛtyam iti pāṭhe'pi sa evārthaḥ ||68||

viśvanāthaḥ : parityajya kartum iti | ayam indraḥ sevyah, ayam candraḥ sevyā ity ādi-lakṣaṇam bhedaṁ | kṛtyam iti pāṭhe'pi sa evārthaḥ ||68||

—o)0(o—

|| 1.2.69 ||

śrī-bhagavad-gītāsu (18.66)—

**sarva-dharman parityājya mām ekaṁ śaraṇam vraja |
aham tvām sarva-pāpebhyo mokṣayiṣyāmi mā sucaḥ ||**

śrī-jīvaḥ : sarva-dharmān parityājyeti | pari-śabdaḥ svarūpato'pi tyāgam bodhayati | sarva-pāpebhyah sarvāntarāyebhyah ity evārthaḥ | śrī-bhagavad-ājñayā bhaktau śraddhāvatām karma-tyāge pāpānutpatteḥ ||69||

mukundaḥ : sarva-pāpebhyo bahu-janma-saṅcītebhyo'pi kim utāsmiṁ janmani jātebhyah | mā śuca ity mayy āśritebhyah śoko nocita ity bhāvaḥ ||69||

viśvanāthaḥ : sarva-pāpebhyah sarvāntarāyebhyah ity evārthaḥ | śrī-bhagavad-ājñayā bhaktau śraddhāvatām karma-tyāge pāpānutpatteḥ ||69||

—o)0(o—

|| 1.2.70 ||

agastya-saṁhitāyām—

**yathā vidhi-ṅṣedhau tu muktaṁ naivopasarpataḥ |
tathā na spṛṣato rāmopāsakaṁ vidhi-pūrvakam ||**

śrī-jīvaḥ : vidhi-ṅṣedhau smārtau vidhi-pūrvakam vaidika-tāntrika-pūjā-vidhi-sahitam ||70||

mukundaḥ : daivān ṅṣiddhācaraṇe prāyaścittābhāvam āha—yathetyādi dvābhyām | vidhiḥ prāyaścitta-lakṣaṇo ṅṣedhaḥ pāpācaraṇa-rūpas tau | vidhi-pūrvakaḥ vidhi-puraskam vaidhī-bhakti-param | jīvanmukta-daśā-tulyatā cāsyāyātā ||70||

viśvanāthaḥ : vidhi-ṅṣedhau smārtau śrautau ca | vidhi-pūrvakam vaidika-tāntrika-pūjā-vidhi-sahitam ||70||

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

—o)0(o—

|| 1.2.71 ||

ekādaśe eva (11.5.42)—

sva-pāda-mulam bhajataḥ priyasya
tyaktāny abhāvasya hariḥ pareśaḥ |
vikarma yac cotpatitam kathañcid
dhunoti sarvaṁ hṛdi sanniviṣṭaḥ ||

śrī-jīvaḥ : tyakto'nyatra bhāva upāsya-buddhir yena tasya kathañcid daivād utpatitam utpāta-rūpeṇa jātam ||71||

mukundaḥ : kathañcid daivāt sanniviṣṭaḥ śravaṇādinā hṛdi sphuritaḥ ||71||

viśvanāthaḥ : tyakto'nyatra bhāva upāsya-buddhir yena tasya kathañcid daivād utpatitam utpāta-rūpeṇa jātam vikarma ||71||

—o)0(o—

|| 1.2.72 ||

hari-bhakti-vilāse'syā bhakter aṅgāni lakṣaśaḥ |
kintu tāni prasiddhāni nirdiśyante yathāmati ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : na vyākhyātam |

mukundaḥ : lakṣaśo bahūni nirdiṣṭānīti śeṣaḥ ||72||

—o)0(o—

|| 1.2.73 ||

atra aṅga-lakṣaṇam—

āśritāvāntarāneka-bhedam kevalam eva vā |
ekam karmātra vidvadbhir ekam bhakty-aṅgam ucyate ||

śrī-jīvaḥ : āśriteti yathārcanādikam | kevalam atrāspaṣṭa-svagata-bhedam, yathā guru-padāśrayo, yathā abhyutthānādi ca | atra bhaktau ||73||

mukundaḥ : āśriteti | yathārcanādi kevalam yathā guru-padāśrayādi ||73||

viśvanāthaḥ : āśrito'vāntarāneka-bhedo yena, yathārcanādiḥ | evaṁ kīrtanānām bhedo guṇa-kīrtana-nāma-kīrtanādiḥ | kevalam atrāspaṣṭa-svagata-bhedam, yathā guru-padāśrayo, yathā abhyutthānādiḥ ||73||

—o)0(o—

|| 1.2.74 ||

atha aṅgāni—

**guru-pādāśrayas tasmāt kṛṣṇa-dīkṣādi-śikṣaṇam |
viśrambheṇa guroḥ sevā sādhu-vartmānuvartanam ||**

śrī-jīvaḥ : guru-padāśraya iti | asmin granthe aṅgā dvi-vidhā autpattikāḥ, ṭikā-krama-lābhārthaḥ kalpitās ca | tatra pūrvā dvi-bindu-mastakāḥ | uttarās tu tac-chūnyā iti bhedo jñeyāḥ | kṛṣṇa-dīkṣāditi dīkṣā-pūrvaka-śikṣaṇam ity arthaḥ | sādhu-vartmānuvartanam sadācarita-śruty-ādi-vidhi-sevitvam ||74||

mukundaḥ : kṛṣṇa-dīkṣā ādir yeśāṁ te kṛṣṇa-dīkṣādayo bhāgavata-dharmās teśāṁ śikṣaṇam ||74||

viśvanāthaḥ : dīkṣā-pūrvaka-śikṣaṇam ity arthaḥ | kṛṣṇasyeti kṛṣṇa-prāpter yo hetuḥ kṛṣṇasya prasādas tad-artham ity arthaḥ ||74||

—o)0(o—

|| 1.2.75 ||

**sad-dharma-ṛcchā bhogādi-tyāgaḥ kṛṣṇasya hetave |
nivāso dvārakādau ca gaṅgāder api sannidhau ||**

śrī-jīvaḥ : kṛṣṇasyeti kṛṣṇa-prāpter yo hetus tat-prasādas tad-artham ity arthaḥ | ato vaiyadhikarāṇyāt tādarthe caturthy eva | annasya hetor vasati ity atra ṣaṣṭhi hetu-prayāge iti tvannahetvoḥ sāmānādhikarāṇye eva pravṛttam | kṛṣṇārthe bhogādi-tyāga ity asyānuvadiṣyamāṇasyāpi kṛṣṇa-prāpaka-tat-prasādārtha ity evārthaḥ | ādi-grahaṇāt loka-vitta-putrā gṛhyante ||75||

mukundaḥ : satām dharmasya ṛcchā sad-dharma-ṛcchā, kṛṣṇasya yo hetuḥ prāpti-kāraṇam prasādas tad-artham | kṛṣṇārtha-bhogādi-tyāga ity anuvadiṣyamāṇasyāpy ayam evārthaḥ | ādi-śabdād vitta-putrādīnām api ||75||

viśvanāthaḥ : ādi-grahaṇāt loka-vitta-putrā gṛhyante ||75||

—o)0(o—

|| 1.2.76-96 ||

vyāvahāreṣu sarveṣu yāvad-arthānuvartitā |
hari-vāsara-sammāno dhātry-aśvatthādi-gauravam ||76||
eṣām atra daśāṅgānām bhavet prārambha-rupatā ||77||
saṅga-tyāgo vidūreṇa bhagavad-vimukhair janaiḥ |
śiṣyādy-ananubandhitvaṁ mahārambhādy-anudyamaḥ ||78||
bahu-grantha-kalābhyaśa-vyākhyā-vāda-vivarjanam ||79||
vyāvahāre'py akārpaṇyam śokādy-avaśa-vartitā ||80||
anya-devān avajñā ca bhūtānudvega-dāyitā |
sevā-nāmāparādhānām udbhavābhāva-kāritā ||81||
kṛṣṇa-tad-bhakta-vidveṣa-vinindādy-asahiṣṇutā |
vyatirekatayāmīṣām daśānām syād anuṣṭhitīḥ ||82||
asyās tatra praveśāya dvāratve'py aṅga-vimśateḥ |
trayām pradhānam evoktam guru-pādāśrayādikam ||83||
dhṛtir vaiṣṇava-cihṇānām harer nāmākṣarasya ca |
nirmālyādeś ca tasyāgre tāṇḍavam daṇḍavan-natiḥ ||84||
abhyutthānam anuvrajiyā gatiḥ sthāne parikramaḥ |
arcanam paricaryā ca gītam saṅkīrtanam japaḥ ||85||
vijñaptiḥ stava-pāṭhaś ca svādo naivedya-pādyayoḥ |
dhūpa-mālyādi-saurabhyaṁ śrī-mūrteḥ sprṣṭir īkṣaṇam ||86||
ārātrikotsavādeś ca śravaṇam tat-kṛpekṣaṇam |
smṛtir dhyānam tathā dāsyam sakhyam ātma-nivedanam ||87||
nija-priyopaharaṇam tad-arthe'khila-ceṣṭitam |
sarvathā śaraṇāpattis tadīyānām ca sevanam ||88||
tadīyās tulasī-śāstra-mathurā-vaiṣṇavādayaḥ |
yathā-vaibhava-sāmagrī sad-goṣṭhībhir mahotsavaḥ ||89||
ūrjādaro viśeṣeṇa yātrā janma-dinādiṣu |

śraddhā viśeṣataḥ prītiḥ śrī-mūrter aṅghri-sevane ||90||
śrīmad-bhāgavatārthānām āsvādo rasikair saha |
sajātīyāśaye snigdhe sādhou saṅgaḥ svato vare ||91||
nāma-saṅkīrtanam śrī-mathurā-maṇḍale sthitiḥ ||92||
aṅgānām pañcakasyāśya pūrvam vilikhitasya ca |
nikhila-śraiṣṭhya-bodhāya punar apy atra kīrtanam ||93||
iti kāya-hṛṣīkāntaḥ-karaṇānām upāsanāḥ ||94||
catuṣṣaṣṭhiḥ pṛthak sāṅghātika-bhedāt kramādināḥ ||95||
athārṣānumatenaiśam udāharaṇam īryate ||96||

śrī-jīvaḥ : na vyākhyātam |

mukundaḥ : hari-vāsara ekādaśī janmāṣṭamyādīś ca tasya sammāno yathā-śakti-karaṇam ||
76|| vyavahāre vyahāreṣu sarveṣv iti pūrvokta-dehāvāvaśyaka-vyavahāre ||80|| vaiṣṇavānām
yāni cihnāni tulasī-kāṣṭha-dhātrī-phala-nalinākṣamālordhva-puṇḍra-śaṅkha-cakrādīni teṣām
||84|| vaiṣṇavādaya iti ādi-śabdād yamunādīḥ | yathā-vaibhava-sāmagryāś ca sad-goṣṭhī ca
yathā-vaibhava-sāmagrī-sad-goṣṭhyas tābhiḥ ||89|| viśeṣa-pada-svārasyān māghāsdyā grhītāḥ |
yātrā utsavaḥ | ādi-śabdād vasanta-dolādi-dināni ||90|| śrīmad iti | āsvāda āsakty-anumodanam
| snigdhe sneha-kartari sādhou sad-ācāre ||91||

viśvanāthaḥ : sevā-nāmaparādhānām udbhavaḥ sādhakasya prāyo bhavaty eva | kintu paścāt
yatnena teṣām abhāva-kāritā ||81|| asyāḥ bhakteḥ praveśāya vimśaty-aṅgānām dvāratve'pi
guru-pādāśrayādi-trayaṁ pradhānam ||83|| iti kāyendriyāntaḥkaraṇānām imāḥ catuṣṣaṣṭhiḥ
upāsanāḥ | guru-pādāśrayādīnām pṛthaktat-tad-rūpeṇaiva bhedo jñeyaḥ | arcana-
kīrtanādīnām yāvanto bheda vartante | teṣām saṅghātikatvena samudāyatvena bhedo jñeyaḥ |
ataevārcanādy-aṅgānām avāntara-bheda-vivakṣayānantatve sati samudāyatvena eka-bheda-
vivaḥṣayā na tu catuṣṣaṣṭhi-gaṇanānupapattir iti ||94||

siddhānta-sarasvatī (anubhāṣya 2.22.126): sajātīyāśaye samajātīya-vāsanā-viśiṣṭe snigdhe
gāḍha-viśrambhātmaka-sneha-pare svataḥ ātmanaḥ vare śreṣṭhe sādhou saṅgaḥ kāryaḥ |
rasikair kṛṣṇa-bhajana-vijñair saha śrīmad-bhāgavatārthānām āsvādaḥ kāryaḥ | tātparyam
grahaṇīyam ity arthaḥ | śrauta-mārga-bhakti-yoga-tyāgī vaiyākaraṇasya śabdikasya yoṣit-
saṅgi-grha-vratasya viṣṇu-vaiṣṇava-virodhino māyāvādinō nāmaparādhino veṣopajīvino
mantropajīvino bhāgavata-jīvina indriya-tarpaṇa-rata-viśayīnaś ca **yasya deve parā bhaktir** iti,
bhaktiā bhāgavataṁ grāhyaṁ na buddhyā na ca tīkāyā iti śruti-smṛti-vacanāt teṣām
pāramahāṁsya-śāstrārtha-bodhāsambhavāt grantha-tātparyasyārtha-grahaṇe'nadhikāratvāc ca
taiḥ saha āsvādo na kāryaḥ ||91||

śrī-mūrter anghri-sevane śraddhā viśeṣataḥ viśeṣeṇa prītiḥ bahiḥ-pūjāyām arcane sāmānyataḥ,
vraja-dampatyoḥ mānasa-sevāyām viśeṣataḥ sārva-kālīka-bhajanānurāgaḥ | nāma-saṅkīrtanaṁ
nāma-bhajanam | śrīman-mathurā-maṇḍale sthitiḥ kṛṣṇa-vasati-sthale avasthānam | śrī-gauḍa-
maṇḍale bhūmau cintāmaṇi-jñānam tad eva mathurā-vāsa iti śrīman-narottama-prabhu-
caraṇaiḥ prema-bhakti-candrikāyām nirṇītam | śrī-gaurda-vilāsa-bhūmi-śrīmāyāpurādi-
dhāma-vāsaḥ | śrī-kṣetra-dākṣiṇātya-vraja-maṇḍalādi-dhāma-vāsaś ca mathurā-vāseṇa saha
abhinno jñeyaḥ | tad-bheda-vādinām tathā-kathita-mathurā-vāso’pi prakṛta-bhoga-mayo’dho-
gati-pradaś ceti ||92||

—o)0(o—

|| 1.2.97-99 ||

1. tatra guru-pādāśrayo, yathā **ekādaśe** (11.3.21)—

**tasmād gurum prapadyeta jijñāsuḥ śreya uttamam |
śābde pare ca niṣṇātam brahmaṇy upaśamāśrayam ||**

2. śrī-kṛṣṇa-dīkṣādi-śikṣaṇam, yathā tatraiva (11.3.22)

**tatra bhāgavatān dharmān śikṣed gurv-ātma-daivataḥ |
amāyānuvṛtṭyā yais tuṣyed ātmātma-do hariḥ ||**

3. viśrambheṇa guroḥ sevā, yathā tatraiva (11.17.27)-

**ācāryam mām vijānīyān nāvamanyeta karhicit |
na martya-buddhyāsūyeta sarva-deva-mayo guruḥ ||**

na jīvena mukundena vā vyākhyātam.

viśvanāthaḥ: śābde bhakti-śāstre | pare brahmaṇi bhagavad-aviśayaka-śravaṇa-kīrtanādau
niṣṇātam pāram gatam ||97|| guru evātmā ātmavat priyaḥ | daivatam iṣṭa-devataś ca yasya
tathābhūtaḥ | anuvṛtṭyā sevayā | yair dharmair vastuta ātmā ātma-pradaś copāśakānām,
yathā—bali-prabhṛtīnām ||98|| ācāryam mām madīyam | ata eva guru-varaṁ mukunda-
preṣṭhatvena samerty ādy-uktir api saṅgacchate | sāmānya-manuṣya-buddhyā nāvamanyeta
||99||

—o)0(o—

|| 1.2.100 ||

4. sādhu-vartmānuvartanam, yathā skānde—

sa mṛgyaḥ śreyasām hetuḥ panthāḥ santāpa-varjitaḥ |
anvāptaśramam pūrve yena santaḥ pratashire ||

śrī-jīvaḥ: tac ca sādhu-vartma śruty-ādi-vidhy-ātmakam eva ||100||

mukundaḥ: tac ca sādhu-vartma śruty-ādi-vidhy-ātmakam eva ||100||

viśvanāthaḥ : anavāpta-śramam yathā syāt tathā tena pathā santaḥ pratashire ||100||

—o)0(o—

|| 1.2.101 ||

brahma-yāmale ca—

śruti-smṛti-purāṇādi-pañcarātra-vidhim vinā |
aikāntikī harer bhaktir utpātāyaiva kalpate ||

śrī-jīvaḥ: tatas tad-akaraṇe doṣam āha śrutīti | śruty-ādayo`py atra vaiṣṇavānām svādhikāra-
prāptās tad-bhāgā eva jñeyāḥ | sve sve`dhikāra [bhā.pu. 11.21.2] ity ukteḥ | śruty-ādi-vidhim
vineti nāstikatayā tam na matvety arthaḥ | na tv ajñānena ālasyena vā tyaktvety arthaḥ |
dhāvan nimīlya vā netre [bhā.pu. 11.2.35] ity āder aikāntika-niṣṭhām prāptāpi ||101||

mukundaḥ: tatas tad-akaraṇe doṣam āha śruti-smṛtīti ||101||

viśvanāthaḥ: nanu sādhu-vartma śruty-ādi-vidhy-ātmakam eva | tatas tad akaraṇe doṣam āha
śrutīti | śruty-ādi-vidhim vineti nāstikatayā tan na matvety arthaḥ | aikāntikī niṣṭhām prāptāpi
||101||

—o)0(o—

|| 1.2.102 ||

bhaktir aikāntikī veyam avicārāt pratīyate |
vastutas tu tathā naiva yad aśāstrīyatekṣyate ||

śrī-jīvaḥ : nanu, tarhi katham aikāntikī syāt, tad-rūpatve ca katham utpātāya kalpate, tatrāha
bhaktir iti | iyam nāstikatāmāyī bauddhādīnām buddha-dattātreyaḍiṣu bhaktir yad aikāntikīva

pratīyate, tad apy avicārād evety arthaḥ | tatra hetuḥ yad yasmād aśāstrīyatā śāstrāvajñā-
mayatā tatrekṣyate, śāstram atra vedas tad-aṅgādi | śāstra-yonitvād iti nyāyāt | tadā tat-tad-
avatāri-bhagavad-ājñā-rūpānādi-sat-paramparā-prāpta-veda-vedāṅgāvajñāyām satyām katham
aikāntikī sā syād iti bhāṣyatām | kim ca, yenaiva vedādi prāmāṇyena buddhādīnām
avatāratvaṁ gamyate, tenaiva buddhasyāsura-mohanārthaṁ pāṣaṇḍa-śāstra-prapañcayitṛtvaṁ
ca śrūyate, viṣṇu-dharmādu triyuga-nāma-vyākhyāne | tatra tu śrī-bhagavad-āveśa-
mātratvaṁ copākhyāyate | tasmāt tad-ājñāpi na pramāṇīkartavyeti ||102||

mukundaḥ : nanu, śrutya-ādi-vidhy-abhāve katham aikāntikī syāt tad-rūpatve ca katham
utpātāya kalpate ? tatra ślokābhiprāyaṁ vivṛṇute—bhaktir iti | aśāstrīyatvāt tāvat sā bhaktir
vaidhī-rāgānugā-rūpā nāsti | san-mārgānādareṇa kalpitatvād utpātāyaiva kumār-ga-
gāmitvāyaiva kalpata iti bhāvaḥ ||102||

viśvanāthaḥ : nanu, tarhi katham aikāntikī syāt, tad-rūpatve ca katham utpātāya kalpate,
tatrāha—bhaktir iti | iyām nāstikatāmayī bauddhādi-pāṣaṇḍānām buddhādy-avatāreṣu, evam
ādhunika-matānūvartinām śrī-kṛṣṇe bhaktir yad aikāntikīva pratīyate, tad avicārād evety
arthaḥ | tatra hetuḥ—yad yasmād aśāstrīyatā śāstrāvajñā-mayatā tatrekṣyate ||102||

—o)0(o—

|| 1.2.103 ||

5. sad-dharma-pṛcchā, yathā **nāradiye**—

acirād eva sarvārthaḥ sidhyaty eṣām abhīpsitaḥ |
sad-dharmasyāvabodhāya yeṣām nirbandhinī matiḥ ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.104||

6. kṛṣṇārthe bhogādi-tyāgo, yathā **pādme**—

harim uddīśya bhogāni kāle tyaktavatas tava |
viṣṇu-loka-sthitā sampad-alolā sā pratīkṣate ||

śrī-jīvaḥ : tyakteti—tyaktavantam tvām ity arthaḥ ||104||

mukundaḥ : harim uddīsyeti | tyaktavata iti śeṣe ṣaṣṭhī—bhaje śambhoś caraṇayoḥ
itivat ||104||

viśvanāthaḥ : tyakteti—tyaktavantam tvām ity arthaḥ ||104||

—o)0(o—

|| 1.2.105 ||

7. dvārakādi-nivāso, yathā **skānde**—

samvatsaram vā ṣaṇmāsān māsam māsārdham eva vā |
dvārakā-vāsinaḥ sarve narā nāryaś caturbhujāḥ ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : *na vyākhyātam* |

mukundaḥ : mano'suddhy-ādinā samvatsarādi-kramaḥ ||105||

—o)0(o—

|| 1.2.106 ||

ādi-padena puruṣottama-vāsaś ca, yathā **brāhme**—

aho kṣetrasya mähātmyam samantād daśa-yojanam |
diviṣṭhā yatra paśyanti sarvān eva caturbhujān ||

na katamenāpi vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.107 ||

gaṅgādi-vāso, yathā **prathame** (1.19.6)—

yā vai lasac-chrī-tulasī-vimiśra-
kṛṣṇāṅghri-reṇv-abhyadhikāmbu-netrī |
punāti seśān ubhayatra lokān
kas tām na seveta mariṣyamāṇaḥ ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : *na vyākhyātam* |

viśvanāthaḥ : yā gaṅgā ubhayatra asmin loke paratra ca īśa-sahitān lokān punāti |
kathambhūtā lasantī yā śrī-yuktā tulasī tayā vimīśro yaḥ kṛṣṇāṅghri-reṇus
tenaivābhyadhikaṁ sarvato'pi śreṣṭhaṁ yad ambu tasya netrī prāpayitrī ||107||

—o)0(o—

|| 1.2.108 ||

yāvatā syāt sva-nirvāhaḥ svīkuryāt tāvad artha-vit |
ādhikye nyūnatāyām ca cyavate paramārthataḥ ||

śrī-jīvaḥ: sva-nirvāha iti | svasya bhakti-nirvāha ity arthaḥ ||108||

mukundaḥ : yāvateti | sva-nirvāho dehāder āvaśyaka-nirvāhaḥ | sva-bhakti-nirvāha iti
vyākhyā tad-arthe'khila-ceṣṭite'ntarbhavet ||108||

viśvanāthaḥ: sva-nirvāha iti | svasya bhakti-nirvāha ity arthaḥ ||108||

—o)0(o—

|| 1.2.109 ||

9. hari-vāsara-sammāno, yathā **brahma-vaivarte**—

sarva-pāpa-praśamanaṁ puṇyam ātyantikam tathā |
govinda-smāraṇam nṛṇām ekadaśyām upoṣaṇam ||

na vyākhyātam katamenāpi |

—o)0(o—

|| 1.2.110 ||

10. dhātry-aśvatthādi-gauravam, yathā **skānde**—

aśvattha-tulasī-dhātrī-go-bhūmisura-vaiṣṇavāḥ |

pūjitāḥ praṇatāḥ dhyātāḥ kṣapayanti nṛṇām agham ||

śrī-jīvaḥ : aśvatthasya tad-vibhūti-rūpatvāt pūjyatvam | bhūmi-surā brāhmaṇāḥ | go-brāhmaṇayor hitāvatāratvād bhagavato bhāgavatair etāv api pūjyāv iti bhāvaḥ | sarveṣām eṣām tulasī-vaiṣṇava-sāhityoktir vicikitsā-nirasanāya | tatra gavām pūjā tu śrī-gopālopāsakānām paramābhīṣṭa-pradā | yathā śrī-gautamīye—

gavām kaṇḍūyanām kuryād go-grāsam go-pradakṣiṇam |
goṣu nityam prasannāsu gopālo'pi prasīdati || iti ||110||

mukundaḥ : na vyākhyātam ||110||

viśvanāthaḥ : aśvatthasya tad-vibhūti-rūpatvāt pūjyatvam | bhūmi-surā brāhmaṇāḥ | bhagavato go-brāhmaṇayor hitāvatāratvād bhāgavatair etāv api pūjyāv iti bhāvaḥ | sarveṣām tulasī-vaiṣṇava-sāhityoktir vicikitsā-nirasanāya | atra gavām pūjā tu śrī-gopālopāsakānām paramābhīṣṭa-pradā | yathā śrī-gautamīye—

gavām kaṇḍūyanām kuryād go-grāsam go-pradakṣiṇam |
goṣu nityam prasannāsu gopālo'pi prasīdati || iti ||110||

—o)0(o—

|| 1.2.111 ||

**varam huta-vaha-jvālā-pañjarāntar-vyavasthitiḥ |
na śauri-cintā-vimukha-jana-saṁvāsa-vaiśasam ||**

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ, viśvanāthaḥ : vaiśasam vipattiḥ ||111||

siddhanta-sarasvatī (anubhāṣya 2.22.88) : huta-vahaj-jvālā-pañjara-vyavasthitiḥ prajvalita-vahni-śikhāyām piñjara-madhya-nivāso'pi varam prārthanīyas tathāpi śauri-cintā-vimukha-jana-saṁvāsa-vaiśasam śaureḥ kṛṣṇasya cintāyā vimukho janas tena saha samyak vāsaḥ | sa eva vaiśasam vipat-pātaḥ ||111||

—o)0(o—

|| 1.2.112 ||

**āliṅgam varam manye vyāla-vyāghra-jalaukasam |
na saṅgaḥ śalya-yuktānām nānā-devaika-sevinām ||**

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ, viśvanāthaḥ : śalyam atra tat-tad-devatāntara-sevā-vāsanā ||112||

—o)0(o—

|| 1.2.113 ||

śiṣyādy-anubandhitvādi-trayaṁ, yathā **saptame** [bhā.pu. 7.13.8]—

na śiṣyān anubadhnīta granthān naivābhyased bahūn |
na vyākhyām upayuñjīta nārambhān ārabhet kvacit ||

śrī-jīvaḥ: śiṣyān naivānubadhnīyād ity ādiko yadyapi sannyāsi-dharmas tathāpi nivṛttānām apy anyeṣāṁ bhaktānām upayujyata iti bhāvaḥ | etac cānadhikāri-śiṣyādy-apekṣayā | śrī-nāradādau tac-chravaṇāt | tat-tat-sampradāya-nāśa-prasaṅgāc ca | anyathā jñāna-śāṭhyāpatteḥ | ataeva nānubadhnīyād iti sva-sva-sampradāya-vṛddhy-artham anadhikāriṇo'pi na saṁgrhṇīyād ity arthaḥ | bahūn iti bhagavad-bahirmukhān anyāṁs tv ity arthaḥ | ārambhān ity api tadvat ||113||

mukundaḥ: śiṣyān iti | naivānubadhnīyān nānusaret | tad-anusaraṇe lābha-pratiṣṭhādīnā sādhasya sādhana-śaithilya-prāpteḥ | śiṣya-karaṇaṁ tu jāta-ratīnām eva vihitatvāc ca | granthān naivābhyased bahūn iti kalānām upalakṣaṇam | na vyākhyām upayuñjītetī vādasyopalakṣaṇam ||113||

viśvanāthaḥ: śiṣyān naivānubadhnīyād ity ādiko yadyapi sannyāsi-dharmas tathāpi nivṛttānām api bhaktānām upayujyata iti bhāvaḥ | etac cānadhikāri-śiṣyādy-apekṣayā śrī-nāradādau tac-chravaṇāt | tat-tat-sampradāya-nāśa-prasaṅgāc ca | anyathā jñāna-śāṭhyāpatteḥ | ataeva nānubadhnīyād iti sva-sampradāya-vṛddhy-artham anadhikāriṇo'pi na grhṇīyād ity arthaḥ | bahūn iti bhagavad-bahirmukhān anyāṁs tv ity arthaḥ | ārambhān ity api ||113||

—o)0(o—

|| 1.2.114 ||

15. vyavahāre'py akārpaṇyam, yathā **pādme**—

alabdhe vā vinaṣṭe vā bhakṣyācchādāna-sādhane |
aviklava-matir bhūtvā harim eva dhiyā smaret ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : alabdha iti | smaraṇādi-parāṇām eveyam rītiḥ | sevādi-parais tu yathā-
lābham eva sevā kāryā | na tu yācñādy-atiśayena kārpaṇyam kāryam iti jñeyam ||114||

mukundaḥ : na vyākhyātam ||114||

—o)0(o—

|| 1.2.115 ||

16. śokādy-avaśavartitā, yathā tatraiva—

śokāmarśādibhir bhāvair ākrāntam yasya mānasam |
katham tatra mukundasya sphūrṭi-sambhāvanā bhavet ||

na kenāpi vyākhyātam ||115||

—o)0(o—

|| 1.2.116||

17- anya-devānājñā, yathā tatraiva—

harir eva sadārādhyāḥ sarva-deveśvareśvaraḥ
itare brahma-rudrādyā nāvajñeyāḥ kadācana

na vyākhyātam katamena |

—o)0(o—

|| 1.2.118-120 ||

19. sevā-nāmāparādhānām varjanam, yathā vārāhe—

mamārcanāparādhā ye kīrtiyante vasudhe mayā |
vaiṣṇavena sadā te tu varjanīyāḥ prayatnataḥ ||

pādme ca—

sarvāparādhā-kṛd api mucyate hari-samśrayaḥ |
harer apy aparādhān yaḥ kuryād dvipada-pāmsavaḥ ||
nāmāśrayaḥ kadācit syāt taraty eva sa nāmataḥ |

nāmno'pi sarva-suhṛdo hy aparādhāt pataty adhaḥ ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ, viśvanāthaḥ : sevānām aparādhānām varjanam ity ādi | vārāhe pādme
ca yathā-kramam yoḥyam | tatra sevāparādhā āgamānusāreṇa ganyate |

yānair vā pādukair vāpi gamanam bhagavad-gṛhe |
devotsavādy-asevā ca apraṇāmas tad-agrataḥ ||
ucchiṣṭe vāpy aśauce vā bhagavad-vandanādikam |
eka-hasta-praṇāmaś ca tat-purastāt pradakṣiṇam ||
pāda-prasāraṇam cāgre tathā paryaṅka-bandhanam |
śayanam bhakṣaṇam cāpi mithyā-bhāṣaṇam eva ca ||
uccair bhāṣā mitho jalpo rodanāni ca vighrahaḥ |
nigrahānugrahaḥ caiva nṛṣu ca krūra-bhāṣaṇam ||
kambalāvaraṇam caiva para-nindā para-stutiḥ |
aślīla-bhāṣaṇam caiva adho-vāyu-vimokṣaṇam ||
śaktau gaṇopacāraś ca anivedita-bhakṣaṇam |
tat-tat-kālobbhavānām ca phalādīnām anarpaṇam ||
viniyuktāvaiśiṣṭhasya pradānam vyañjanādike |
pṛṣṭhīkṛtyāsanam caiva pareṣām abhivādanam ||
gurau maunam nija-stotraṁ devatā-nindanam tathā |
aparādhās tathā viṣṇor dvātriṁśat parikīrtitāḥ || [ha.bha.vi. 8.440-8]

vārāhe ca ye'nye'parādhās te saṅkṣipyā likhyante—rājānna-bhojanam, dhvāntāgāre hareḥ
sparśaḥ, vidhiṁ vinā hary-upasarpanam, vādyam vinā tad-dvārodghāṭanam, kukkura-dṛṣṭa-
bhakṣya-saṅgrahaḥ, arcane mauna-bhaṅgaḥ, pūjā-kāle viḍ-utsargāya sarpaṇam, gandha-
mālyādikam adattvā dhūpanam, anarha-puṣpeṇa pūjanam | tathā—

akarmaṇy aprasūnena pūjanam ca hares tathā ||
akṛtvā danta-kāṣṭham ca kṛtvā nidhūvanam tathā |
sprṣṭvā rajasvalām dīpam tathā mṛtakam eva ca ||
raktam nīlam adhutam ca pāraḥkyaṁ malinam paṭam |
paridhāya mṛtam dṛṣṭvā vimucyāpāna-mārutam ||
krodham kṛtvā śmaśānam ca gatvā bhuktāpy ajirṇa-yuk |
bhakṣayitvā kroḍa-māmsam pinyākam jāla-pādakam ||
tathā kusumbha-śākam ca tailābhyaṅgam vidhāya ca |
hareḥ sparśo hareḥ karma-karaṇam pātakāvaham || [ha.bha.vi. 8.456-9]

tathā tatraivānyatra—bhagavac-chāstrānādareṇa tat-pratipattiḥ, anya-śāstra-pravartanam, tad-
agratas tāmbūla-carvaṇam, eraṇḍa-patrastha-puṣpair arcanam, āsura-kāle pūjanam, pīṭhe
bhūmau vopaviśya pūjanam, svapana-kāle vāma-hastena tat-sparśaḥ, paryuṣitair yācitair vā
puṣpair arcanam, pūjyām niṣṭhivanam, tasyām sva-garva-pratipādanam, tiryak-puṇḍra-

dhṛtiḥ, aprakṣālita-pādatve'pi tan-mandire praveśaḥ, avaiṣṇava-pakva-nivedanam, avaiṣṇava-
dṛṣṭau pūjanam, vighneśam apūjayitvā kapālinam dṛṣtvā vā pūjanam, nakhāmbasā snapanam,
gharmāmbu-liptatve'pi pūjanam ity ādayaḥ | anyatra—nirmālya-laṅghanam, bhagavac-
chapathādayo'nye ca bahava iti |

atha nāmāparādhāḥ pādmoktāḥ—satām nindā, śrī-viṣṇoḥ sakāśāt śivasya nāmādeḥ
svātantrya-mananam, guror avajñā, śruti-tad-anugata-sāstra-nindanam, hari-nāma-mahimny
artha-vāda-mātram idam iti mananam, tatra prakārāntareṅārtha-kalpanam, nāma-balena pāpe
pravṛttiḥ, anya-śubha-kriyābhir nāma-sāmya-mananam, aśraddadhānādaḥ nāmopadeśaḥ,
nāma-māhātmye śrute'py aprītir iti | sarva evaite hari-bhakti-vilāse pramāṇa-vacanair
draṣṭavyāḥ ||118-120||

—o)0(o—

|| 1.2.121 ||

20. tan-nindādy asahiṣṇutā, yathā śrī-daśame (10.74.40)—

nindām bhagavataḥ śṛṅvaṃs tat-parasya janasya vā |
tato nāpaiti yaḥ so'pi yāty adhaḥ sukṛtāc cyutaḥ ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.122 ||

21. atha vaiṣṇava-cihṇa-dhṛtiḥ, yathā pādme—

ye kaṅṭha-lagna-tulasī-nalinākṣā-mālā
ye bāhu-mūla-paricihṇita-śaṅkha-cakrāḥ |
ye vā lalāṭa-phalake lasad-ūrdhva-puṇḍrās
te vaiṣṇavā bhuvanam āśu pavitrayanti ||

śrī-jīvaḥ : na vyākhyātam |

mukundaḥ : ye kaṅṭha-saktety atra dhātṛī-mālā-dhāraṇam ca jñeyam | tad yathā skānde—

dhātṛī-phala-kṛtām mālām kaṅṭhasthām yo vahan na hi |
vaiṣṇavo na sa vijñeyo viṣṇu-pūjā-rato yadi ||

tatraiva—

na jahyāt tulasī-mālām dhātrī-mālām viśeṣataḥ |
mahā-pātaka-saṁhantrīm dharma-kāmārtha-dāyinīm ||

ity ādi-vacanebhyaḥ śrī-grantha-kṛdbhiḥ sadā dhāraṇāc ca ||122||

viśvanāthaḥ : kaṅṭhāsakta-tulasīnām evaṁ nalinānām kamala-karṇikā-madhyastha-pakva-
bījānām ca | akṣa-mālā a-kārādi-kṣa-kāra-paryanta-varṇa-saṅkhaka-mālā yeṣām ||122||

—o)0(o—

|| 1.2.123 ||

22. nāmākṣara-dhṛtiḥ, yathā skānde—

hari-nāmākṣara-yutaṁ bhāle gopī-mṛḍaṅkitam |
tulasī-mālikoraskam spṛṣeyur na yamodbhaṭāḥ ||

śrī-jīvaḥ : gopī-mṛḍ-āṅkitam gopī-candanena tilakitam ||123||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : kaṅṭhāsakta-tulasīnām evaṁ nalinānām kamala-karṇikā-madhyastha-pakva-
bījānām ca | akṣa-mālā a-kārādi-kṣa-kāra-paryanta-varṇa-saṅkhaka-mālā yeṣām ||122||

—o)0(o—

|| 1.2.124 ||

pādme ca—

kṛṣṇa-nāmākṣarair gātram aṅkayec candanādinā |
sa loka-pāvano bhutvā tasya lokam avāpnuyāt ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.125 ||

23. **nirmālya-dhṛtiḥ**, yathā **ekādaśe** (11.6.46)—

**tvayopabhukta-srag-gandha-vāso'laṅkāra-carcitāḥ |
ucchiṣṭa-bhojino dāsās tava māyām jayemahi ||**

śrī-jīvaḥ: tvayopabhukta iti śrīmad-uddhava-vākyam | parokṣa-pūjādāv apīti bhāvaḥ |
jayemahi jetuṁ śaknuma ity arthaḥ | etad-uttaram asya padya-dvayaṁ cāsti—

**munayo vāta-vasanāḥ śramaṇā ūrdhva-manthinaḥ |
brahmākhyam dhāma te yānti śāntāḥ sannyāsino'malāḥ ||
vayam tv iha mahā-yogin bhramantaḥ karma-vartmasu |
tvad-vārtayā tariṣyāmas tāvakair dustaram tamaḥ ||** [bhā.pu. 11.6.47-48] iti |

tariṣyāmas tartuṁ śaknuma ity arthaḥ ||125||

mukundaḥ : *na vyākhyātam* |

viśvanāthaḥ: tvayopabhukta iti śrīmad-uddhava-vākyam | parokṣa-pūjādāv apīti bhāvaḥ |
jayemahi jetuṁ śaknuma ity arthaḥ | etad-uttaram uddhavasya padya-dvayaṁ cāsti—

**munayo vāta-vasanāḥ śramaṇā ūrdhva-manthinaḥ |
brahmākhyam dhāma te yānti śāntāḥ sannyāsino'malāḥ ||
vayam tv iha mahā-yogin bhramantaḥ karma-vartmasu |
tvad-vārtayā tariṣyāmas tāvakair dustaram tamaḥ ||** [bhā.pu. 11.6.47-48] iti |

—o)0(o—

|| 1.2.126 ||

skānde ca—

**kṛṣṇottīrṇam tu nirmāyam yasyāṅgam sprṣate mune |
sarva-rogais tathā pāpair mukto bhavati nārada ||**

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : *na vyākhyātam* |

śrī-mukundaḥ : kṛṣṇottīrṇam ity atra sa iti śeṣaḥ ||126||

—o)0(o—

|| 1.2.127 ||

24. agre tāṇḍavam, yathā **dvārakā-māhātmye**—

yo nṛtyati prahr̥ṣṭātmā bhāvair bahuṣu bhaktitaḥ |
sa nirdahati pāpāni manvantara-śateṣv api ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ, viśvanāthaḥ : manvantara-śateṣv ity atra jātānīti śeṣaḥ ||127||

—o)0(o—

|| 1.2.128-130 ||

tathā śrī-nāradoktau ca—

nṛtyatām śrī-pater agre tālikā-vādanair bhṛsam |
uddīyante śarīra-sthāḥ sarve pātaka-pakṣiṇaḥ ||

25. daṇḍavan-natiḥ, yathā **nāradīye**—

eko'pi kṛṣṇāya kṛtaḥ praṇāmo
daśāśvamedhāvabhṛthair na tulyaḥ |
daśāśvamedhī punar eti janma
kṛṣṇa-praṇāmī na punar-bhavāya ||

26. abhyūtthānam, yathā **brahmāṇḍe**—

yān ārūḍham puraḥ prekṣya samāyāntam janārdanam |
abhyūtthānam naraḥ kurvan pātayet sarva-kilbiṣam ||

ete trayasḥ ślokā na katamenāpi vyākhyātāḥ ||128-130||

—o)0(o—

|| 1.2.131 ||

27. anuvrajyā, yathā **bhaviṣyottare**—

**rathena saha gacchanti pārśvataḥ pṛṣṭhato'grataḥ |
viṣṇunaiva samāḥ sarve bhavanti śvapaḍādayaḥ ||**

śrī-jīvaḥ : rathenety upalakṣaṇam | anyenāpi ity unneyam iti bhāvaḥ | evaṁ pūrvatra ca
yānārūḍham ity atra jñeyam ||131||

mukundaḥ : rathenety upalakṣaṇam | anya-yānasyopalakṣaṇam ||131||

viśvanāthaḥ : rathenety upalakṣaṇam | anyenāpi ity unneyam iti bhāvaḥ ||131||

—o)0(o—

|| 1.2.132-135 ||

28. sthāne gatiḥ |

sthānam tīrtham gṛham cāsyā tatra tīrthe gatiḥ yathā ||

purāṇāntare—

**saṁsāra-maru-kāntāra-nistāra-karaṇa-kṣamau |
slāghyau tāv eva caraṇau yau hares tīrtha-gāminau ||**

ālaye ca, yathā hari-bhakti-sudhodaye—

**pravīśann ālayam viṣṇor darśanārtham subhaktimān |
na bhūyaḥ praviśen mātuḥ kuḥṣi-kārāgṛham sudhīḥ ||**

29. parikramo, yathā tatraiva—

**viṣṇum pradakṣiṇī-kurvan yas tatrāvartate punaḥ |
tad evāvartanam tasya punar nāvartate bhavaḥ ||**

ete catvāraḥ ślokā na katamenāpi vyākhyātāḥ ||132-135||

—o)0(o—

|| 1.2.136 ||

skānde ca caturmāsya-māhātmye—

catur-vāraṁ bhramībhis tu jagat sarvaṁ carācaram |
krāntaṁ bhavati viprāgrya tat-tīrtha-gamanādikam ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : catur ity atra viṣṇuṁ paritaḥ iti prakaraṇa-prāptam | tīrthānāṁ
gaṅgādīnāṁ gamanād apy adhikaṁ śīghraṁ bhagavad-bhakti-pradatvād ity arthaḥ ||136||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.137 ||

30. atha arcanam—

śuddhi-nyāsādi-pūrvāṅga-karma-nirvāha-pūrvakam |
arcanam tūpacārāṇāṁ syān mantreṇopapādanam ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ, viśvanāthaḥ : śuddhir bhūta-śuddhiḥ | nyāsāḥ mātṛkā-nyāsādayaḥ | tad-
ādikaṁ pūrvam aṅgaṁ yasya | tādrśa-karma-nirvāha-pūrvakam yan-mantreṇopacārāṇāṁ
samarpaṇaṁ tad-arcanam ity anvayaḥ ||137||

—o)0(o—

|| 1.2.138 ||

tad, yathā daśame (10.81.19)—

svargāpavargayoḥ puṁsāṁ rasāyāṁ bhuvī sampadām |
sarvāsām api siddhīnām mūlaṁ tāc-caraṇārcanaṁ ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.139 ||

viṣṇu-rahasye ca—

śrī-viṣṇor arcanam ye tu prakurvanti narā bhuvī |
te yānti śāśvataṁ viṣṇor ānandaṁ paramaṁ padam ||

śrī-jīvaḥ : anyat tu tad-abhāvād eva vidhīyata ity arthaḥ |

kālena naṣṭā vāñiyam
pralaye veda-samjñitā |
mayādau brahmaṇe proktā
dharmo yasyām mad-ātmakaḥ || [bhā.pu. 11.14.3] iti |

akāmaḥ sarva-kāmo vā [bhā.pu. 2.3.10] ity ādeś ca | yad vā tad-bahirmukhānām
sādhanaṅtarasyāpy asiddheḥ | tac ca mantra-tantrataś chidram [bhā.pu. 8.23.17] ity ādeḥ |
mukha-bāhūru-pādebhya [bhā.pu. 11.5.2] ity ādeḥ | tapasvino dāna-parā [bhā.pu. 2.4.16] ity
ādeś ca ||139||

mukundaḥ, viśvanāthaḥ : na kimcit |

—o)0(o—

|| 1.2.140 ||

31. paricaryā—

paricaryā tu sevopakaraṇādi-pariṣkriyā |
tathā prakīrṇaka-cchatra-vāditrādyair upāsanā ||

śrī-jīvaḥ : paricaryātra rājña iva sevocyate | sā ca dvidhā—upakaraṇādi-pariṣkriyā,
cāmarādibhir upāsanā cety arthaḥ ||140||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : paricaryātra rājña iva sevocyate | sā ca dvidhā—upakaraṇādi-pariṣkriyā,
cāmarādibhir upāsanā ca | prakīrṇakaś cāmaram ||140||

—o)0(o—

|| 1.2.141 ||

yathā nāradiye—

muhūrtaṁ vā muhūrtārdham yas tiṣṭhed dhari-mandire |
sa yāti paramaṁ sthānaṁ kim u śuśrūṣaṇe ratāḥ ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : na vyākhyātam |

mukundaḥ : śuśrūṣaṇe paricaryāyām ||141||

—o)0(o—

|| 1.2.142-143 ||

yathā **caturthe** (4.21.31)—

yat-pāda-sevābhirucis tapasvinām
aśeṣa-janmopacitam malam dhiyaḥ |
sadyaḥ kṣiṇoty anvaham edhatī satī
yathā padānguṣṭha-viniḥṣṛtā sarit ||

aṅgāni vividhāny eva syuḥ pūjā-paricaryayoḥ |
na tāni likhitāny atra grantha-bāhulya-bhītitaḥ ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.144 ||

32. atha **gītam**, yathā **laiṅge**—

brāhmaṇo vāsudevākhyam gāyamāno'nisam param |
hareḥ sālokyam āpnoti rudra-gānādhikam bhavet ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : brāhmaṇa iti | gāna-sāmānyasya brāhmaṇe niṣiddhatvāt
brāhmaṇo'pīty arthaḥ | rudra-kartṛka-gānād api bhagavad-agre tasya gānam adhikam bhaved
ity arthaḥ ||144||

mukundaḥ : brāhmaṇa ity anena brāhmaṇa-gānasya niṣedhas tu bhagavato'ny-g:ana-para iti
sūcitam ||144||

—o)0(o—

|| 1.2.145-146 ||

33. atha **samkīrtanam**—

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

nāma-lilā-guṇadīnām uccair-bhāṣā tu kīrtanam ||

na vyākhyātam |

tatra nāma-kīrtanam, yathā **viṣṇu-dharme**—

**kr̥ṣṇeti maṅgalaṁ nāma yasya vāci pravartate |
bhasmībhavanti rājendra mahā-pātaka-koṭayaḥ ||**

śrī-jīvaḥ : kr̥ṣṇeti maṅgalaṁ nāmety arcanavad eva vyākhyeyam | tad etat prādhānyena
nāmāntara-kīrtanam api jñeyam iti | evam anyatrāpi ||146||

mukundaḥ : kr̥ṣṇeti | pra ity uccaiḥ ||146||

viśvanāthaḥ : kr̥ṣṇeti prādhānyenenoktam | nāmāntara-kīrtanam api jñeyam | evam
anyatrāpi ||146||

—o)0(o—

|| 1.2.147 ||

lilā-kīrtanam, yathā **saptame** (7.9.18)—

**so'ham priyasya suhṛdaḥ para-devatāyā
lilā-kathās tava nṛsimha viriñca-gītāḥ |
añjas titarmy anugṛṇan guṇa-vipramukto
durgāṇi te pada-yugālaya-haṁsa-saṅgaḥ ||**

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : titarmi tariṣyāmīty arthaḥ ||147||

mukundaḥ : so'ham iti | anugṛṇan kīrtayan titarmy anāyāsena atikrāmann asmīty arthaḥ
||147||

—o)0(o—

|| 1.2.148 ||

guṇa-kīrtanam, yathā **prathame** (1.5.22)—

idaṁ hi puṁsas tapasaḥ śrutasya vā

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

**sviṣṭasya sūktasya ca buddhi-dattayoḥ |
avicyuto'rthaḥ kavibhir nirūpito
yad uttamaḥśloka-guṇānuvarṇanam ||**

śrījīvaḥ : na vyākhyātam |

mukundaḥ : avicyuto'rtho'khaṇḍa-puruṣārthaḥ | dharmārtha-kāma-mokṣās tu khaṇḍās tu khaṇḍās te tapa-ādīnām bhakti-phalatvābhāve'pi karṭṛ-sthāna-sampradānādi-viśeṣaṇānām sambandhād bhaktau śraddhotpādāna-dvārā tat-karaṇa-phalatvaṁ jñeyam | [prīyate'malayā bhaktyā harir anyad viḍambanam](#) [bhā.pu. 7.7.52] ity ādibhis teṣām svātantryeṇa tat-phalatvaṁ nirākṛtam ||148||

viśvanāthaḥ : keṣucit dharmeṣu yadi sprhā syāt tadā te dharmā api bhaktyaiva bhavantīty āha—idam hīti | puṁsas tapa-ādīnām avicyuto'vyabhicārī | artho hetuḥ idam uttamaḥ-śloka-guṇānuvarṇanam eva nirūpitaḥ |

[artho viṣayānarthayor dhana-kāraṇa-vastuni |
atidheye ca śabdānām nivṛttau ca prayojane || iti medinī |](#)

[yat karmabhir yat tapasā](#) [bhā.pu. 11.20.32] ity ādi bhagavad-vākyād bhaktyā tapa-ādi-phalānām api siddhir bhavet, kiṁ punas teṣām ?

[smartavyaḥ satataṁ viṣṇur vismartavyo na jātucit |
sarve vidhi-niṣedhāḥ syur etayor eva kiṅkarāḥ ||](#)

ity ādi pādma-vākyataḥ sarveṣām api dharmānām kiṁ punas tapa-ādi-mātrānām iti | yad vā tapasa iti tapaḥ śrutādi-vidhāyaka-śruti-vākyānām bhagavad-bhakti-vidhāna eva tātparyāt | hari-kīrtanam evāvicyuto'bhidheyaḥ—[dharmo yasyām mad-ātmaka](#) [bhā.pu. 11.14.3] iti bhagavad-ukteḥ sarva-śāstra-vākyānām śrī-bhagavatya eva tātparyam iti śrī-madhusūdana-sarasvatī-vyākhyānāc ca |

ata eva bhaktau prati karmaṇaḥ kāraṇatva-para-vyākhyāyām tu karma-sāpekṣatvena spaṣṭaivāvyaṅgyāptir iti jñeyam | buddha-dattayoḥ buddhi-dānayoḥ | tenaiva vijñāpanenaiva tava mokṣa-dvārasyārgalāyā mokṣo vihitaḥ ||22||

—o)0(o—

|| 1.2.149-151 ||

34. atha japaḥ

mantrasya sulaghūccāro japa ity abhidhīyate ||

yathā pādme—

kr̥ṣṇāya nama ity eṣa mantraḥ sarvārtha-sādhakaḥ |
bhaktānām japatām bhūpa svarga-mokṣa-phala-pradaḥ ||

35. atha vijñaptiḥ, yathā skānde—

harim uddiśya yat kiñcit kṛtam vijñāpanam girā |
mokṣa-dvārārgalān mokṣas tenaiva vihitas tava ||

na kenāpi vyākhyātam ||149-151||

—o)0(o—

|| 1.2.152 ||

samprārthanātmikā dainya-bodhikā lālasāmayī |
ity ādir vividhā dhīraiḥ kr̥ṣṇe vijñaptir īritā ||152||

śrī-jīvaḥ: na vyākhyātam |

mukundaḥ : samprārthanā mana āder bhagavan-niṣṭhī-karaṇa-prārthanā-mātram | lālasā
svābhīpsita-sevādi-prārthanam ||152||

viśvanāthaḥ : samprārthanā anutpanna-bhāvasya | lālasā utpanna-bhāvasya iti bhedo jñeyaḥ
||152||

—o)0(o—

|| 1.2.153 ||

tatra samprārthanātmikā, yathā pādme—

yuvatīnām yathā yūni yūnām ca yuvatau yathā |
mano'bhiramate tadvan mano'bhiramatām tvayi ||

na kenāpi vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.154 ||

dainya-bodhikā, yathā tatraiva—

**mat-tulyo nāsti pāpātmā nāparādhī ca kaścana |
parihāre'pi lajjā me kiṁ brūve puruṣottama ||**

siddhānta-sarasvatī: he puruṣottama puruṣasreṣṭha, mat-tulyaḥ kaścit pāpātmā pāpī nāsti | kaścana aparādhī na vāsti | parihāre aparādhā-kṣayam āpaṇa-viṣaye api me mama lajjā vṛḍḍātmakaḥ saṅkocaḥ | ato'haṁ bruve kathayāmi mama prārthanāvasaro'pi nāstīty arthaḥ || (madhya 1.190) ||154||

—o)0(o—

|| 1.2.155 ||

lālasāmayī, yathā śrī-nārada-pañcarātre—

**kadā gambhīrayā vācā śriyā yukto jagat-pate |
cāmara-vyagra-hastaṁ mām evaṁ kurv iti vakṣyasi ||**

na vyākhyātam ||

—o)0(o—

|| 1.2.156 ||

yathā vā—

**kadāhaṁ yamunā-tīre nāmāni tava kīrtayan |
udbāṣpaḥ puṇḍarīkākṣa racayisyāmi tāṇḍavam ||**

śrī-jīvaḥ: kadāhaṁ yamunā-tīre iti dūrataḥ prārthanā kasyacid ajāta-bhāvasya | yataḥ samprārthanā anuṭpanna-bhāvasya | lālasā tu jāta-bhāvasyeti bhedaḥ | lālasāmayatvāt samprārthanāpy atra lālasety eva hi bhaṇyate | ato lālasāmayīyam | atredṛṣe samprārthanā-lālasē prastāvād eva darśite | kintu, rāgānugāyām eva jñeye ||156||

mukundaḥ, viśvanāthaḥ : *na vyākhyātam* |

siddhānta-sarasvatī: he puṇḍarikākṣa, kadāham yamunā-tīre kālindī-taṭe tava nāmāni
kīrtayan udbāṣpaḥ aśru-pūrṇa-netraḥ san tāṇḍavam nṛtyam racayiṣyāmi kariṣyāmi ? (madhya
23.33) ||155||

—o)0(o—

|| 1.2.157 ||

36. atha stava-pāṭhaḥ—

proktā manīṣibhir gītā-stava-rājādayaḥ stavāḥ ||

śrī-jīvaḥ : gītāyāḥ stavatvam bhagavan-mahimātmakatvāt | stava-rājo gautamīyoktaḥ stava-
rājaḥ ||157||

mukundaḥ : stava-rājo gautamīyoktaḥ stava-rājaḥ ||157||

viśvanāthaḥ : manīṣibhiḥ bhagavad-gītā-stavarājādayaḥ stavāḥ proktāḥ | gītāyāḥ stavatvam
bhagavan-mahimātmakatvāt | stava-rājo gautamīyoktaḥ stava-rājaḥ ||157||

—o)0(o—

|| 1.2.158 ||

yathā skānde—

**śrī-kṛṣṇa-stava-ratnaughair yeṣām jihvā tv alaṅkṛtā |
namasyā muni-siddhānām vandanīyā divaukasām ||**

na vyākhyātam kenāpi |

—o)0(o—

|| 1.2.159 ||

nārasimhe ca—

stotraiḥ stavaś ca devāgre yaḥ stauti madhusūdanam |

sarva-pāpa-vinirmukto viṣṇu-lokam avāpnuyāt ||

śrījīvaḥ : stotra-stavayor abhede'py avāntara-bhedaḥ pūrva-prasiddha-svakṛtatvābhyām jñeyāḥ | stotrasya karaṇa-sādhanatvena pūrva-siddhatva-pratīteḥ | stavasya bhāva-sādhanatvena svakṛtatva-pratīteḥ | tathāpi proktā maṇiṣibhir ity ādau gītādīnām stavatvam uktam | tatra tv ananya-gatyā karaṇa-sādhanatvam eva kartavyam, devāgre śrīmad-arcāyāḥ purataḥ ||159||

mukundaḥ: stotraiḥ pauruṣaiḥ stavair ārṣaiḥ | yathākādaśe—stavair uccāvagaiḥ stotraiḥ pauruṣaiḥ prākṛtair api [bhā.pu. 11.27.45] iti ||159||

viśvanāthaḥ : devāgre śrīmad-arcāyāḥ stotra-stavayor abhede'py avāntara-bhedaḥ pūrva-prasiddha-svakṛtatvābhyām jñeyāḥ ||159||

—o)0(o—

|| 1.2.160 ||

37. atha naivedyāsvādo, yathā pādme—

**naivedyam annam tulasī-vimiśram
vīśeṣataḥ pāda-jalena siktam |
yo'snāti nityam purato murāreḥ
prāṇoti yajñāyuta-koṭi-puṇyam ||**

śrī-jīvaḥ : murāreḥ purata iti lyap-lope pañcamī | puram antaḥ-puram parityjyety arthaḥ | tad-agrato bhojana-niṣedhāt ||160||

mukundaḥ : purata iti puram antaḥ-puram parityjyety arthaḥ | tad-agrato bhojana-niṣedhāt ||160||

viśvanāthaḥ : murāreḥ purata iti pūrvaṁ tu bhagavad-agre tāmbūla-carvaṇam eva niṣiddham, na tu bhojana-sāmānyam iti jñeyam ||160||

—o)0(o—

|| 1.2.161-164 ||

38. atha pādyāsvādo, yathā tatraiva—

na dānam na havir yeṣām svādhyāyo na surārcanam |
te'pi pādodakam pītvā prayānti paramām gatim ||

39. atha dhūpa-saurabhyam, yathā hari-bhakti-sudhodaye—

āghrāṇam yad dharer datta-dhūpocchiṣṭasya sarvataḥ |
tad-bhava-vyāla-daṣṭānām nasyam karma viṣāpaham ||

atha mālāya-saurabhyam, yathā tantre—

praviṣṭe nāsikā-randhre harer nirmālya-saurabhe |
sadyo vilayam āyāti pāpa-pañjara-bandhanam ||

agastya-saṁhitāyām ca—

āghrāṇam gandha-puṣpāder arcitasya tapodhana |
viśuddhiḥ syād anantasya ghrāṇasyehābhidhīyate ||164 ||

śrī-jīvaḥ : na vyākhyātam ||161-163|| arcitasyānantasya bhagavataḥ sambandhī yo gandha-
puṣpādis tasyāghrāṇam ghrāṇendriyasya iha jagati viśuddhis tad-dhetuḥ syād ity abhidhīyata
iti ||164||

mukundaḥ : na vyākhyātam ||161-163|| āghrāṇam iti | iha jagati viśuddhis tad-dhetuḥ syād ity
abhidhīyata ity arthaḥ ||164||

viśvanāthaḥ : tad-āghrāṇam saṁsāra-vyāla-daṣṭa-janānām viṣāpaham viṣa-nāśakam nasya-
karma-svarūpaṁ bhavati | ghrāṇena mahauṣadhīnām gandha-grahaṇam nasyam karma |
pañjareti prasiddhena pāpa-pañjareṇa bandhanam ||162-163|| arcitasya anantasya bhagavataḥ
sambandhī yo gandha-puṣpādis tasya ghrāṇam ghrāṇendriyasya iha jagati viśuddhis tad-
dhetuḥ syād ity abhidhīyate ||161-164||

—o)0(o—

|| 1.2.165 ||

40. atha śrī-mūrteḥ sparśanam, yathā viṣṇu-dharmottare—

spṛṣṭvā viṣṇor adhiṣṭhānam pavitraḥ śraddhayānvitaḥ |
pāpa-bandhair vinirmuktaḥ sarvān kāmān avāpnuyāt ||

śrījīvaḥ : atha śrīmad-arcā-mātrasya sparśādihikāriṇām sparśa-māhātmyam āha—spṛṣṭveti
||165||

mukundaḥ, viśvanāthaḥ : na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.166 ||

41. atha śrī-mūrter darśanam, yathā vārāhe—

vṛndāvane tu govindam ye paśyanti vasundhare |
na te yama-puram yānti yānti puṇya-kṛtām gatim ||

śrījīvaḥ : atha sarvān prati darśana-māhātmyam ca sarvāsām arcānām vadan bhakty-āveśa-
viśeṣād upary upari parisphūrtyā śrīmad-arcā-viśeṣāyamānasya sāksād-bhagavataḥ śrī-
govinda-devasya darśane māhātmya-viśeṣam āha—vṛndāvana iti | yānti puṇya-kṛtām gatim iti
sa vai puṁsām paro dharmo yato bhaktir adhokṣaje [bhā.pu. 1.2.6] iti nyāyena suvicāratām
sarva-sat-karmaṇām ekānta-gatiṁ bhakty-ākhyā-parama-puruṣārtha-siddhim āpnvantīty
arthaḥ ||166||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : puṇya-kṛtām gatim ity ādau sarvatra phala-śravaṇam bahirmukha-pravṛtty-
artham eva | niṣkāmānām tu ratir eva mukhya-phalam iti grantha-kṛd eva paścād
vyākhyāsyate ||166||

—o)0(o—

|| 1.2.167 ||

42. ārātrika-darśanam, yathā skānde—

koṭayo brahma-hatyānām agamyāgama-koṭayaḥ |
dahaty āloka-mātreṇa viṣṇoḥ sārātrikaṁ mukham ||167||

śrījīvaḥ : punaḥ śrīmad-arcāmātrārātrika-darśana-phalam āha—koṭayaḥ koṭīr iti | mukhaṁ
kartṛ ||167||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : koṭayaḥ koṭīr iti | mukhaṁ kartṛ ||167||

—o)0(o—

|| 1.2.168 ||

utsava-darśanaṁ, yathā bhaviṣyottare—

**ratha-stham ye nirīkṣante kautikenāpi keśavam |
devatānām gaṇāḥ sarve bhavanti śvapacādayaḥ ||**

śrījīvaḥ : rathastham ity utsavāntaropalakṣaṇaṁ, sarve śvapacādayo'pi | devatānām
pāṛśadānām ||168||

mukundaḥ : rathastham ity utsavāntarasyopalakṣaṇam ||168||

viśvanāthaḥ : pūjyamānaṁ pūjā-samāna-kālīnām harim yogo'tra pañcarātrādy-uktaḥ
paricaryā-rūpa-yogaḥ ||168||

—o)0(o—

|| 1.2.169-170 ||

ādi-śabdena pūjā-darśanaṁ, yathāgneye—

pūjitaṁ pūjyamānaṁ vā yaḥ paśyed bhaktito harim ||

na vyākhyātam |

43. atha śravaṇam

śravaṇam nāma-carita-guṇādīnām śrutir bhavet ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

|| 1.2.171 ||

tatra nāma-śravaṇam, yathā gāruḍe—

samsāra-sarpa-daṣṭa-naṣṭa-ceṣṭaika-bheṣajam |
kṛṣṇeti vaiṣṇavam mantraṁ śrutvā mukto bhaven naraḥ ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.172 ||

caritra-śravaṇam, yathā caturthe (4.29.41)—

tasmin mahan-mukharitā madhubhic-caritra-
pīyūṣa-śeṣa-saritaḥ paritaḥ sravanti |
tā ye pibanty avitrṣo nṛpa gādha-karṇais
tān na sprṣanty āsana-trṭṭ-bhaya-śoka-mohāḥ ||

śrījīvaḥ : tasminn iti | mahatām sadasi mahadbhir mukharitāḥ śabdāyamānīkṛtāḥ tān prāpya
svayam eva sva-vyañjaka-śabdāṁ kurvatya iva jātā ity arthaḥ | śeṣaḥ sāraḥ ||172||

mukundaḥ : śeṣaḥ sāraḥ ||172||

viśvanāthaḥ : tasmin mahatām sadasi mahānta eva mukharitā mukharīkṛtā arthād vācālīkṛtā
yābhis tathābhūtāḥ kṛṣṇasya caritra-rūpa-pīyūṣa-sāra-sarito nadyaḥ paritaḥ sravanti | tā nadīr
ye'vitrṣo janā gādha-karṇair āsakta-karṇais tān ete na sprṣanti, trṭṭ trṣṇā ||172||

—o)0(o—

|| 1.2.173 ||

guṇa-śravaṇam, yathā dvādaśe (12.3.15)—

yas tūttamaḥśloka-guṇānuvādaḥ
saṅgīyate'bhīkṣṇam amaṅgala-ghnaḥ |
tam eva nityam śṛṇuyād abhīkṣṇam

kr̥ṣṇe'malām bhaktim abhīpsamānaḥ ||

śrī-jīvaḥ : uttamaḥ-slokānām bhagavad-avatārānām bhāgavatānām ca guṇānuvādo mahadbhīḥ saṅgīyate | tam eva nityam pratyahaṁ tatrāpy abhīkṣṇam śṛṇuyāt | tatra tv atīśayenāgrahaṁ kuryād ity arthaḥ | śravaṇasya tasya parama-phalam āha kr̥ṣṇa iti | kr̥ṣṇas tu bhagavān svayam ity ādi prasiddheḥ śrī-gopāla ity arthaḥ ||173||

mukundaḥ : nityam pratyahaṁ tatrāpy abhīkṣṇam pratikṣaṇam ||173||

viśvanāthaḥ : yo guṇānuvādaḥ saṅgīyate tam eva ||173||

—o)0(o—

|| 1.2.174 ||

atha tat-kr̥pekṣaṇam, yathā **daśame** (10.14.8)—

**tat te'nukampām su-samīkṣamāṇo
bhuñjāna evātma-kṛtaṁ vipākam |
hr̥d-vāg-vapurbbhir vidadhan namas te
jīveta yo mukti-pade sa dāya-bhāk ||**

śrī-jīvaḥ : tat te'nukampām ity atrānukampekṣaṇam namaskāraś ceti pṛthag eva sādhanādvayam | vaiśiṣṭyāya tv ekatra paṭhitam | tata ubhayam api samāna-phalam eva jñeyam iti bhāvaḥ | navama-padārthasya mukter apy āśraye daśama-padārthe tvayi sa dāya-bhāg bhavati | tvam tasya dāyatvena vartasa ity arthaḥ ||174||

mukundaḥ : muktiḥ pade bhakti-yogākhye mārge yasya sa mukti-padas tasmin tvayi | athavā, mukter āśraye tvayi dāya-bhāg bhavati—tvam tasya dāyatvena vartasa ity arthaḥ ||174||

viśvanāthaḥ : tad evam anyat sarvaṁ sādhanam parityajya bhaktim eva kurvaṁs tvām labhate iti prakaraṇārtho'vagatas tatra kīdr̥ṣaḥ san kuryād ity apekṣāyām āha—tat te iti | yasmād evam tat tasmād ātma-kṛtaṁ vipākam **dharmasya hy āpavargasya nārtho'rthāyopakalpate** ity atra pratipādayitum bhakter apy ananusamhitam phalam sukham, tad-aparādha-phalam duḥkham ca bhuñjāna eva tam tavānukampām suṣṭhu-samyag-īkṣamāṇaḥ samaye prāptaṁ sukham duḥkham ca bhagavad-anukampād-phalam evedam iti jānan | pitā yathā sva-putraṁ samaye samaye dugdham nimba-rasam ca kṛpayai pāyayati | āśliṣya cumbati pāṇi-talena praharati cety evam mama hitāhitam putrasya piteva mat-prabhur eva jānāti na tv aham mayi tvad-abhakte nāsti kāla-karmādīnām keṣām apy adhikāra iti sa eva kṛpayā sukha-duḥkhe bhojayati

ca svam sevayati ceti vimṛśya, **yathā cared bāla-hitam pitā svayaṁ tathā tvam evārhasi naḥ samīhitum** [BhP 4.20.31] iti pṛthur iva pratyahaṁ bhagavantam vijñāpayaṁ ḥṛdādibhir namaskurvan nātīva kliṣyan yo jīveta sa muktīś ca padam ca tayor dvandvaikyam tasmin saṁsārān muktau tvac-caraṇa-sevāyām cety ānuṣaṅgika-mukhya-phalayoḥ dāya-bhāg bhavati, yathā putrasya dāya-prāptau jīvanam eva kāraṇam tathā bhaktasya jīvanam tac ceḥa bhakti-mārga sṭhitiḥ eva **dṛtaya iva śvasanty asu-bhṛto yadi te’nuvidhā** [BhP 10.87.17] ity ukter iti bhāvaḥ ||174||

—o)0(o—

|| 1.2.175 ||

atha smṛtiḥ—

yathā katham cin-manasā sambandhaḥ smṛtir ucyate ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.176 ||

yathā **viṣṇu-purāṇe** (5.17.17)—

**smṛte sakala-kalyāṇa-bhājanam yatra jāyate |
puruṣam tam ajam nityam vrajāmi śaraṇam harim ||**

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.177 ||

yathā ca **pādme**—

**prayāṇe cāprayāṇe ca yan-nāma smaratām nṛṇām |
sadyo naśyati pāpaughō namas tasmai cid-ātmane ||**

śrī-jīvaḥ : prayāṇe maraṇa-daśāyām, aprayāṇe jīvana-daśāyām | **prayāṇa-kāle manasācaleneti śrī-gītātaḥ** (8.10) ||177||

mukundaḥ : prayāṇe prāṇānām dehād bahir niṣkramaṇe sati tan-niṣkramaṇa-manaya ity arthaḥ ||177||

viśvanāthaḥ : prayāṇe maraṇa-daśāyām, aprayāṇe jīvana-daśāyām | [prayāṇa-kāle manasācaleneti śrī-gītātaḥ](#) (8.10) ||177||

—o)0(o—

|| 1.2.178 ||

atha dhyānam—

dhyānam rupa-guṇa-krīḍā-sevādeḥ suṣṭhu cintanam ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.179 ||

tatra rūpa-dhyānam, yathā **nārasimhe**—

bhagavac-caraṇa-dvandva-dhyānam nirdvandvam īritam |
pāpino'pi prasaṅgena vihitam suhitam param ||

śrī-jīvaḥ : nirdvandvam śītoṣṇādi-maya-duḥkha-parasparātītam | īritam śāstre maṅgalaṁ vihitam, tac ca pāpino'pi prasaṅgenāpi param utkr̥ṣṭam suhitam vihitam tatraivety arthaḥ ||179||

mukundaḥ : nirdvandvam dvandvātītam śītoṣṇādi-maya-duḥkha-parasparā-nivartakam ity arthaḥ | īritam śāstre vihitam, tasya pāpino'pi durvāsana-grastasyāpi bhagavad-dhyāna-para-prasaṅgena yathā kathaṅcid anukūlatā-sambandhena param suhitam bhagavat-prāpti-sādhanaṁ vihitam tatraivety arthaḥ ||179||

viśvanāthaḥ : nirdvandvam śītoṣṇādi-maya-duḥkha-parasparātītam | īritam śāstre vihitam pāpino'pi janasya prasaṅgenāpi jātam tad-dhyānam param utkr̥ṣṭam suhitam vihitam tatraiva śāstra ity arthaḥ ||179||

—o)0(o—

|| 1.2.180 ||

guṇa-dhyānam, yathā viṣṇudharme—

ye kurvanti sadā bhaktyā guṇānusmaraṇam hareḥ |
prakṣiṇa-kaluṣaughās te praviśanti hareḥ padam ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.181 ||

krīdā-dhyānam, yathā padme—

sarva-mādhurya-sārāṇi sarvādbhutamayāni ca |
dhyāyan hares caritrāṇi lalitāni vimucyate ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.182 ||

sevā-dhyānam, yathā purāṇāntare—

mānasenopacārena paricarya harim sadā |
pare vān-manasā'gamyam tam sāksāt pratipedire ||

śrī-jīvaḥ: mānasenety atra brahma-vaivarta-kathā ca, yathā—pratiṣṭhāna-pure kaścid vipra
āsīt | sa ca daridro'pi kamrādhīnam ātmānam manyamānaḥ śānta evāsīt | sa tu sarala-buddhiḥ
kadācit viprendrāṇām sadasi vaiṣṇavān dharmān śuśrāva | te ca dharmā manasāpi sidhyantīti
śrutvā daridraḥ svayam tathaivacaritam ārabdhavān | tataś ca godāvarī-snāna-pūrvakam nitya-
karma samāpya śānta-matir bhūtvā viviktāsanaḥ prāṇāyāmādi-karma-pūrvakam sthirībhūya
manasaivābhimatām śrī-hari-mūrtim sthāpayitvā svayam sukūlādikam paridhāya tām
praṇamya dṛḍham parikaram baddhvā tat-sadanam sammārjya tām praṇamya rājata-
sauvarṇa-ghaṭaiḥ sarveṣām gaṅgādi-tīrthānām jalam āhṛtya tathā nānā-paricaryā-dravyāṇy
upāniya tadiyam snapanādikam ārātrikāntam mahārājopacāram samāpya ca dinam
sukhātiśayam āpnuvann āsīt | tad evam bahuṣu kāleṣu gateṣu kadācin manasaiva gṛta-
sahitam paramānnam nirmāya sauvarṇa-pātreṇa tad-bhojanārtham utthāpya sthitas taptatayā
sphurite tasmin praviṣtam aṅguṣṭha-yugalam dagdham pratīyan hanta tad idam duṣtam jātam

iti duḥkhena tad dhitivā samādhi-bhaṅge'pi jāte dagdhānguṣṭhatayā bahir api pīḍito babhūva | tad avadhāya vaikuṅṭhe samupaviṣṭena śrī-vaikuṅṭha-nāthena hasatā śrī-prabhṛtibhis tat-kāraṇam prṣṭhena ca satām tam sva-nikaṭam vimānena ānayāmāse | tathāvidhatayā darśayāmāse sva-nikaṭe yogyatayā sthāpayāmāseti ||182||

mukundaḥ: mānasenety atra **brahma-vaivarta**-kathā ca, yathā—pratiṣṭhāna-pure kaścīd vipra āsīt | sa ca daridro'pi kamrādhīnam ātmānam manyamānaḥ śānta evāsīt | sa tu sarala-buddhiḥ kadācit viprendrāṇām sadasi vaiṣṇavān dharmān śuśrāva | te ca dharmā manasāpi sidhyantīti śrutvā daridraḥ svayam tathaiivācaritavān | tataś ca godāvarī-snāna-pūrvakam nitya-karma samāpya śānta-matir bhūtvā viviktāsanaḥ prāṇāyāmādi-karma-pūrvakam sthīribhūya manasaivābhimatām hari-mūrtim sthāpayitvā svayam sukūlādikam paridhāya dr̥ḍham parikaram baddhvā tat-sadanam saṁmārjya tām praṇamya rājata-sauvarṇa-ghaṭaiḥ sarveṣām gaṅgādi-tīrthānām jalam āhṛtya tathā nānā-paricaryā-dravyāṇy upānīya tādīyam snapanādikam ārātrikāntam mahārājopacāram samāpya dinam dinam sukhātīśayam āpnuvann āsīt | tad evam bahuṣu kāleṣu gateṣu kadācin manasaiva gṛta-sahitam paramānnam nirmāya sauvarṇa-pātreṇa tad-bhojanārtham utthāpya sthitas taptatayā sphurite tasmin praviṣṭam aṅguṣṭha-yugalam dagdham pratīyan, “hanta tad idam duṣṭam jātam” iti duḥkhena tad dhitivā samādhi-bhaṅge'pi jāte dagdhānguṣṭhatayā bahir api pīḍito babhūva | tad avadhāya vaikuṅṭhe samupaviṣṭena śrī-vaikuṅṭha-nāthena hasatā śrī-prabhṛtibhis tat-kāraṇam prṣṭhena ca satām tam sva-nikaṭam vimānenānināya | tathāvidhatayā darśayāmāsa sva-nikaṭa-yogyatayā sthāpayāmāsa ceti ||182||

viśvanāthaḥ: pare bhaktāḥ | mānasenety atra **brahma-vaivarta**-kathā ca, yathā—pratiṣṭhāna-pure kaścīd vipra āsīt | sa ca daridro'pi kamrādhīnam ātmānam manyamānaḥ śānta evāsīt | sa tu sarala-buddhiḥ kadācit viprendrāṇām sadasi vaiṣṇavān dharmān śuśrāva | te ca dharmā manasāpi sidhyantīti śrutvā daridraḥ svayam tathaiivācaritavān | tataś ca godāvarī-snāna-pūrvakam nitya-karma samāpya śānta-matir bhūtvā viviktāsanaḥ prāṇāyāmādi-karma-pūrvakam sthīribhūya manasaivābhimatām hari-mūrtim sthāpayitvā svayam sukūlādikam paridhāya dr̥ḍham parikaram baddhvā tat-sadanam saṁmārjya tām praṇamya rājata-sauvarṇa-ghaṭaiḥ sarveṣām gaṅgādi-tīrthānām jalam āhṛtya tathā nānā-paricaryā-dravyāṇy upānīya tādīyam snapanādikam ārātrikāntam mahārājopacāram samāpya dinam dinam sukhātīśayam āpnuvann āsīt | tad evam bahuṣu kāleṣu gateṣu kadācin manasaiva gṛta-sahitam paramānnam nirmāya sauvarṇa-pātreṇa tad-bhojanārtham utthāpya sthitas taptatayā sphurite tasmin praviṣṭam aṅguṣṭha-yugalam dagdham pratīyan, “hanta tad idam duṣṭam jātam” iti duḥkhena tad dhitivā samādhi-bhaṅge'pi jāte dagdhānguṣṭhatayā bahir api pīḍito babhūva | tad avadhāya vaikuṅṭhe samupaviṣṭena śrī-vaikuṅṭha-nāthena hasatā śrī-prabhṛtibhis tat-kāraṇam prṣṭhena ca satām tam sva-nikaṭam vimānenānināya | tathāvidhatayā darśayāmāsa sva-nikaṭa-yogyatayā sthāpayāmāsa ceti ||182||

|| 1.2.183 ||

atha dāsyam—

dāsyam karmārpaṇam tasya kainkaryam api sarvathā ||

śrī-jīvaḥ: karmārpaṇam ity anūdyā dāsyam iti vidhīyate | tad etac cānya-matam | sva-matam tu kainkaryam iti | tac ca kainkaro'smīti abhimānaḥ | yathoktam **itihāsa-samuccaye**—

janmāntara-sahasreṣu yasya syād buddhir īdrṣī |
dāso'ham vāsudevasya sarvān lokān sa uddharet || iti |

tathaiva vyākhyātam **tasyaiva me sauhr̥da-sakhya-maitrī-dāsyam punar-janmani syād** [bhā.pu. 10.81.36] iti śrīdāma-viprasya vākye svāmibhir api dāsyam iti sevakatvam iti | etasya ca kārya-bhūtam paricaryādikam jñeyam | kevala-paricaryā-rūpatve bhedo na syāt ||183||

mukundaḥ: karmārpaṇam karmaṇām svabhāva-prāptānām bhakṣaṇādīnām bhakty-aṅgānām cārpaṇam karmārpaṇam | kainkaryam tadyatayā tat-paratvam ||183||

viśvanāthaḥ : karmārpaṇam ity anūdyā dāsyam iti vidhīyate tad etac cānya-matam | sva-matam tu kainkaryam iti kainkaro'smīti abhimānaḥ | yathoktam **itihāsa-samuccaye**—

janmāntara-sahasreṣu yasya syād buddhir īdrṣī |
dāso'ham vāsudevasya sarvān lokān sa uddharet || iti |

etasya ca kārya-bhūtam paricaryādikam jñeyam | kevala-paricaryā-rūpatve bhedo na syāt ||183||

—o)0(o—

|| 1.2.184 ||

tatra ādyam yathā **skānde**—

**tasmin samarpitam karma svābhāvikaṁ apīsvare |
bhaved bhāgavato dharmas tat-karma kim utārpitam ||**

śrī-jīvaḥ: tatrādyam karmārpaṇam udāharati—tasminn iti ||184||

mukundaḥ: bhāgavataṁ tat-prāpakam dāsyā-lakṣaṇam, tat karma japa-dhyānādi ||184||

viśvanāthaḥ : tatra karmārpaṇam udāharati—tatreti | tasmin bhagavati svābhāvikam api karmārpitam sad bhāgavato dharmo bhavet | tasya bhagavataḥ karma-śravaṇa-kīrtanādikam arpitam sat kim uta ||184||

—o)0(o—

|| 1.2.185 ||

**karma svābhāvikam bhadram japa-dhyānārcanādi ca |
itīdam dvividham kṛṣṇe vaiṣṇavair dāsyam arpitam ||**

śrī-jīvaḥ: tatraiva vidheyam dāsyam api dvividhyenāha—karma svābhāvikam iti | svābhāvikam tat-tad-varṇāśramādy-upādhi-svabhāva-prāptam, tac ca bhadram eva | na tv anyat | tathā japeti | itīdam dvividham karma vaiṣṇavaiḥ kṛṣṇo'rpitam ced dāsyam ucyate ||185||

mukundaḥ: tasminn iti ślokaṁ vyācakṣate—karmeti | svābhāvikam bhakṣaṇādi bhadram uttamaṁ na tv abhadram nindyam api | nitya-naimittikāny api karmāṇi—

naṣkarmyam apy acyuta-bhāva-varjitam
na śobhate jñānam alaṁ nirañjanam |
kutaḥ punaḥ śaśvad abhadram īśvare
na cārpitam karma yad apy akāraṇam || [bhā.pu. 1.5.12]

karmaṇām jāty-aśuddhānām anena niyamaḥ kṛtaḥ |
guṇa-doṣa-vidhānena saṅgānām tyājeneccayā ||

ity ādi-vacanebhyo'bhadrāṇy eva teṣām arpaṇam sāttvikam karmaiva, na dāsyam ity abhiprāyo yathaikādaśe—**mad-arpaṇam niṣphalam vā sāttvikam nija-karma tat** [bhā.pu. 11.25.23] iti tasmāt jñānam eva bhavati, na bhaktir, yathā tatraiva—

asmin loke vartamānaḥ sva-dharma-stho'naghaḥ śuciḥ |
jñānam viśuddham āpnoti mad-bhaktim vā yadṛcchayā || [bhā.pu. 11.20.11]

mad-bhaktim ca tu yadṛcchayā kenāpi bhāgyodayenaivety arthaḥ | japa-dhyānāder arpaṇam dāsyām, yathā **saptame**—

śravaṇam kīrtanam viṣṇoḥ smaraṇam pāda-sevanam |
arcanam vandanam dāsyam sakhyam ātma-nivedanam ||
iti pumsārpitā viṣṇau bhaktiś cen nava-lakṣaṇā |

[kriyeta bhagavaty addhā tan manye'dhītam uttamam](#) || [bhā.pu. 7.5.24]

anayor arthaḥ—iti śravaṇādīni nava lakṣaṇāni yasyāḥ sā nava-lakṣaṇā | tatra dāsyam japa-dhyānādi-rūpaṁ dāsānām karma | bhagavaty addhā sāksād bhaktir yā pumsā kriyeta, sā viṣṇau arpitā cet tan navadhā bhakty-arpaṇam uttamam adhītam dāsyam manye dāsyam evādhīta-phalam nānyad iti sottamādhītā śikṣeti praśnasyottaram iti ||185||

viśvanāthaḥ : svābhāvikaṁ eva dvidhā vivṛṇoti—karma svābhāvikaṁ iti svābhāvikaṁ | catur varṇāśramādy-upādhi-prāptam | tac ca bhadram eva | na tv anyat mṛttikā-śaucādi | tathā japeti | itīdam dvididham karma vaiṣṇavaiḥ kṛṣṇo'rpitam ced dāsyam ucyate ||185||

—o)0(o—

|| 1.2.186 ||

**mṛdu-śraddhasya kathitā svalpā karmādhikāritā |
tad-arpitam harau dāsyam iti kaiścid udīryate ||**

śrī-jīvaḥ: tatrottarasyaṛpaṇābhāvād dāsyatvābhāve'pi śuddha-bhakty-aṅgatvam asti | pūrvasya tu tad api nāstīti | sutarām eva na tat svamatam ity āha—mṛdu-śraddhasyeti | tena tasyārpitam arpaṇam dāsyam | tad evam pūrvatrāpy arpaṇa eva tātparyam | [śravaṇa-kīrtanam](#) ity ādau tu [iti pumsārpitā viṣṇau](#) ity anena dāsyād anyad arpaṇm pratīyate ||186||

mukundaḥ: mṛdv iti | kaiścit śrīdhara-svāmi-prabhṛtibhis tat svalpaṁ karma arpitam sat ||186||

viśvanāthaḥ : tatrottarasya japa-dhyānārcanāder arpaṇābhāve'pi śuddha-bhaktitvam asti | pūrvasya varṇāśramācāra-karmaṇo'rpaṇe'pi na śuddha-bhaktitvam iti sutarām eva na tat svamatam | jñāna-karmādy-anāvṛtatvenoktatvād ity āha—mṛdu-śraddheti | śraddhāyā mṛdutvam nāma bhagavad-bhaktyaiva sarvaṁ bhaviṣyati iti dṛḍha-viśvāsābhāva-viśiṣṭatvam ||186||

—o)0(o—

|| 1.2.187 ||

dvitiyam, yathā [nāradīye](#)—

**īhā yasya harer dāsyē karmaṇā manasā girā |
nikhilāsv apy avasthāsu jīvan-muktaḥ sa ucyate ||**

śrī-jīvaḥ: atha sva-mataṁ mahimnā darśayati—īhā yasyeti | dāsyē nimitta īhā dāso bhavāmīti spr̥hety arthaḥ ||187||

mukundaḥ: īheti dāsyē nimitte tadiyo’ham iti buddhyā īhā ceṣṭā—[sa vai manaḥ](#) [bhā.pu. 9.4.18] ity ādi śloka-trayyoktā sā jñeyā ||187||

viśvanāthaḥ : atha sva-mataṁ mahimnā darśayati—īhā yasyeti | dāsyē nimitte īhā dāso bhavāmīti spr̥hety arthaḥ ||187||

—o)0(o—

|| 1.2.188 ||

atha sakhyam—

viśvāso mitra-vṛttiś ca sakhyam dvividham īritam ||

śrī-jīvaḥ: viśvāso iti pūrvavad anya-matam | mitra-vṛttir iti tu sva-matam | mitraṁ bandhu-mātram | [yan-mitraṁ paramānandam](#) [bhā.pu. 10.14.32] itivat tad-vṛttis tat tayābhimānaḥ ||188||

mukundaḥ: *na vyākhyātam* ||188||

viśvanāthaḥ : viśvāso iti pūrvavad anya-matam | mitra-vṛttir iti tu sva-matam | mitraṁ bandhu-mātram | [yan-mitraṁ paramānandam](#) [bhā.pu. 10.14.32] itivat tad-vṛttis tat tayābhimānaḥ ||188||

—o)0(o—

|| 1.2.189 ||

tatra ādyam, yathā [mahābhārate](#)—

**pratijñā tava govinda na me bhaktaḥ praṇāsyati |
iti saṁsmṛtya saṁsmṛtya prāṇān saṁdhārayāmy aham ||**

śrī-jīvaḥ: pratijñeti śrī-draupadī-vākyam | tasmād asyā yadyapi prema-viśeṣa-maya-parikarāntargatatvena darśayīṣyamāṇāyā vākyam idaṁ prema-viśeṣa-kāryam eva, na tu sādhanam, tathāpi parama-premātiśayānām sādhanam api syād ity evam udāhṛtam | evam

uttaratra ca śrī-bhāgavatottama-varṇana-maya-prakaraṇād uddhṛte padye jñeyam | [pranaya-rasanayā dhṛtāṅghri-padma](#) [bhā.pu. 11.2.55] iti tad-upasamhārāt ||189||

mukundaḥ: pratijñeti śrī-draupadī-vākyam | yatra śloke yad-amśasya sphuṭopalabdhis tatra tad-amśasyaivodāhṛtir iti jñāpayitum tasyā vākyam sādhanane udāhṛtam | evam eva kutrāpi pūrvatrāpy agre'pi parīkṣitādayo bhāvotpatti-mātre [tam mopayātam pratiyantu viprāḥ](#) [bhā.pu. 1.19.15] ity ādi udāhariṣyanti ||189||

viśvanāthaḥ : na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.190 ||

tathā [ekādaśe](#) (11.2.53) ca—

[tri-bhuvana-vibhava-hetave'py akuṅṭha-smṛtir ajitātma-surādibhir vimṛgyāt |](#)
[na calati bhagavat-padāravindāl](#)
[lava-nimiṣārdham api yaḥ sa vaiṣṇavāgryaḥ ||](#)

śrī-jīvaḥ: tribhuvana-vibhavāya kim uta tad-dhetava ity arthaḥ | sārvo'pi dvandvo vibhāśaraikavad bhavatīti nyāyena eka-vacanam ||190||

mukundaḥ: tribhuvana-vibhava-hetave tribhuvana-vibhavasya siddhy-artham ||190||

viśvanāthaḥ : pratijñeti yadyapi siddha-bhaktāyā draupadyā idam vākyam eva, na tu sādhanarūpam, evam tribhuvana-vibhavety api uttama-bhakta-lakṣaṇatvena siddha-tad-bahktasyānubhāva-rūpam eva, na tu sādhanarūpam, tathāpi sakhyātma-nivedanayor adhikārī siddha-bhakta eva, na tu sādhanamātram | ata eva vakṣyate

[duṣkaratvena virale dve sakhyātma-nivedane |](#)
[keṣāṁcid eva dhīrāṇām labhate sādhanārhatām ||](#) [bha.ra.si. 1.2.198] iti |

tasmāt siddha-tulyaḥ kaścīd virala-pracāraḥ sādhanaka-viśeṣa evānayor adhikārī, na tu sarve iti jñeyam | tribhuvana-vibhava-hetave'py akuṅṭha-smṛtir iti tvayā bhagavat-smṛtiḥ kṣaṇam tyajyatām tubhyaṁ tribhuvana-vibhavam dāsyāmīti śravaṇe'pi yo'kuṅṭha-smṛtir ity arthaḥ | ata eva bhagavat-padāravindān na calati sa vaiṣṇavāgryaḥ | padāravindāt kathambhūtāt ? ajitendriyaiḥ surādibhir vimṛgyād eva, na tu prāpyāt ||190||

—o)0(o—

|| 1.2.191 ||

**śraddhā-mātrasya tad-bhaktāv adhikāritva-hetutā |
aṅgatvam asya viśvāsa-viśeṣasya tu keśave ||**

śrī-jīvaḥ: śraddhā-mātrasya iti | yadyapi śraddhā-viśvāsayor eka-paryāyatvam eva, tathāpi tat-pūrvottarāvasthayos tat-tac-chabda-prayoga-prācuryam iti pṛthak-śabda-prayogaḥ | phala-sāmānyāvaśyaka-sarvottama-sādhanatvena pratītir atra mātra-padārthaḥ | phala-viśeṣasya tādrśa-sādhanatvena svataḥ sarvottama-phala-rūpatvena vā pratītiḥ viśeṣa-padārthaḥ | tatra prastutatvāt dvayam krameṇa udāhṛtam iti bhāvaḥ ||191||

mukundaḥ: nanu pūrvam tad-bhaktau śraddhāyā adhikāri-hetutoktā | adhunā tu śraddhā-viśvāsayor ekārthatvāt katham tasyā aṅgatvam ity atrāha—śraddheti tasya bhaktau tad-bhaktau bhajane śraddhā-mātrasyādhikāritva-hetutā | keśave bhakti-prāpye śrī-kṛṣṇe viśvāsa-viśeṣasyānubhava-valita-viśvāsayoḥ tv aṅgam | śraddhā-viśvāsayoḥ pūrvottarāvasthābhyām bhedo’pi jñeyaḥ ||191||

viśvanāthaḥ : śraddhā-mātrasya iti | yadyapi śraddhā-viśvāsayor eka-paryāyatvam eva, tathāpi tat-pūrvottarāvasthayos tat-tac-chabda-prayoga-prācuryam iti pṛthak-śabda-prayogaḥ ||191||

—o)0(o—

|| 1.2.192 ||

dvitīyam, yathā **agastya-saṁhitāyām—**

**paricaryā parāḥ kecit prāsādeṣu ca śerate |
manuṣyam iva taṁ draṣṭum vyāvahartum ca bandhuvat ||**

na vyākhyātam kenāpi |

—o)0(o—

|| 1.2.193 ||

**rāgānugāṅgatāsyā syād vidhi-mārgānapekṣatvāt |
mārga-dvayena caitena sādhyā sakhya-ratir matā ||**

śrī-jīvaḥ: tad evaṁ yadyapi pūrvam udāharaṇaṁ vaksyamāṇa-rāgānugāṅgatvam eva praviśati | tathāpy etad-anusāreṇa vaidhy-aṅgodāharaṇam api draṣṭavyam ity abhiprāyeṇa āha—
rāgānugāṅgateti | sakhya-ratir bandhu-bhāva-ratir ity arthaḥ ||193||

mukundaḥ: mārga-dvayena caiteneti | ayaṁ bhāvaḥ—

tat-tad-bhāvādi-mādhurye śrute dhīr yad apekṣate |
nātra śāstraṁ na yuktim ca tal-lobhotpatti-lakṣaṇaṁ || [bha.ra.si. 1.2.277]

iti lakṣaṇena lobhena kṛtasyāsyāṅgasya rāgānugāṅgatā syāt | śāstrasya śāsanenaiva kṛtasya tu
vaidhy-aṅgatā syāt | vidhi-mārgānapekṣaṇatvasya svarūpam eveti ||193||

viśvanāthaḥ : asya mitra-vṛtti-rūpa-sakhyasya | yadyapi vidhi-mārgānapekṣatvena pūrva-
pūrvokta-sarveśāṁ api rāgānugāṅgatvam asty eva | tathāpi mitra-vṛtti-rūpa-sakhyasya
viśiṣyātra kathanāṁ tu rāga-mārge prādhānya-dyotanāyeti jñeyam | etena vaidha-rāga-mārga-
dvayena sādhanī-bhūta-sakhya-bhakteḥ sādhyā sakhya-ratir matā ||193||

—o)0(o—

|| 1.2.194 ||

atha ātma-nivedanaṁ, yathā **ekādaśe** (11.29.34)—

martyo yadā tyakta-samasta-karmā
niveditātmā vicikīrṣito me |
tadāmṛtatvaṁ pratipadyamāno
mayātma-bhūyāya ca kalpate vai ||

śrī-jīvaḥ: martya iti | yato niveditātmā atas tyaktaṁ samastaiḥkāmuṣmikaṁ karma
ātmātmīya-poṣaṇādi-rūpaṁ yena saḥ | tarhi me mayā viśiṣṭaḥ kartum iṣṭo bhavati | amṛtatvam
iti mṛtyu-paramparāṁ aktikrāman ity arthaḥ | mayā saha mat-sāmyena ātma-bhūyāya kalpate
| svarūpāvasthitim mat-sārṣṭi-lakṣaṇāṁ muktim prāpnotīty arthaḥ ||194||

mukundaḥ: martya iti | yato niveditātmātvāt tyaktāni samasta-vikarmāṇy ātmātmīya-
poṣaṇodyamādi-rūpāṇi yena sa tathā | amṛtatvaṁ martya-dharma-rahitatvam | mayā
hetunātma-bhūyāya mat-sāmyāya kalpate yogyo bhavati | yathocita-mad-guṇāś
catatrāvīrbhavantīty arthaḥ ||194||

viśvanāthaḥ : martya ity asya samam | yato niveditātmā atas tyaktam samastam
aihikāmuṣmikaṁ karma ātmātmīya-poṣaṇādi-rūpaṁ yena saḥ | tarhi me mayā viśiṣṭaḥ
sarvotkṛṣṭaḥ kartum iṣṭo bhavati | amṛtatvam iti mṛtyu-paramparām aktikrāman ity arthaḥ |
mayā saha mat-sāmyena ātma-bhūyāya kalpate | svarūpāvasthitim prāpnoti mat-sārṣṭi-
lakṣaṇām muktim prāpnotīty arthaḥ ||194||

—o)0(o—

|| 1.2.195 ||

**artho dvidhātma-śabdasya paṇḍitair upapāyate |
dehy-ahantāspadam kaiścīd dehaḥ kaiścīn mamatva-bhāk ||**

śrī-jīvaḥ: dehaḥ kaiścīti ity anukalpa eva ||195||

mukundaḥ: *na vyākhyātam* |

viśvanāthaḥ: ahantāspadam dehī jīvaḥ ||195||

—o)0(o—

|| 1.2.196 ||

tatra **dehī**, yathā **yāmunācārya-stotre** (49)—

**vapur-ādiṣu yo'pi ko'pi vā
guṇato'sāni yathā tathā-vidhaḥ |
tad ayam tava pāda-padmāyor
aham adyaiva mayā samarpitaḥ ||196||**

śrī-jīvaḥ: yo'pi ko'pīti | vādi-bhedāt svarūpato'thavā guṇato yathā-tathāvidho deva-
manuṣyādi-rūpaḥ asāni bhavāni kāmā-cāre loṭ | tad ayam iti cāsāv ayam ceti vighrahāt so'yam
ity arthaḥ ||196||

mukundaḥ: yo'pi ko'pīti | vādi-bhedāt svarūpato guṇato yathā-tathāvidho deva-manuṣyādi-
rūpo vā asāni bhavāni kāmā-cāre loṭ | tad ayam iti cāsāv ayam ceti vighrahāt so'yam ity arthaḥ
||196||

viśvanāthaḥ: vapur-ādiṣu manuṣyādiṣu guṇato yo'pi ko'pi vā paśuḥ pakṣī vā tatrāpi yathā-tathāvidho'ṅgādi-hīno vā asāni bhavāni | tad ayam iti sa cāsau ayam ceti vighrahāt so'yam ahantāspadam mayā samarpitaḥ ||196||

—o)0(o—

|| 1.2.197 ||

deho, yathā **bhakti-viveke**—

**cintām kuryān na rakṣāyai vikrītasya yathā paśoḥ |
tathārpayan harau dehaṁ viramed asya rakṣanāt ||**

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.198 ||

**duṣkaratvena virale dve sakhyātma-nivedane |
keṣāṁcid eva dhīrāṇāṁ labhate sādhanārhatām ||**

śrī-jīvaḥ: duṣkaratvenety atrātma-nivedanasya kevalasya duṣkaratvena vairalyaṁ, na tu mahimādhikyena bhāva-śūnyatvāt | sakhyasya tu duṣkaratvena mahimādhikyena ca vairalyaṁ bhāvottama-rūpatvāt | yadi ca bhāva-miśratm ātma-nivedanaṁ bhavati, tadā tu sutarāṁ mahimādhikyenāpi viralaṁ syāt | tatra kevalam ātma-nivedanaṁ dāna-samaye śrī-bali-rāje dṛśyate | śaraṇāpattiḥ khalu rakṣitṛtvena varaṇam | tad idaṁ tv svātmanas tadayattatā-sampādanam iti bhedaḥ | bhāva-miśreṣu dāsyenātma-nivedanaṁ śrīmad-ambarīṣe | tad-uktam—**sa vai manaḥ kṛṣṇa-padāravindayor** [bhā.pu. 9.4.20] ity ārabhya **kāmaṁ ca dāsyē na tu kāma-kāmyayā** ity antena | tad evoktaṁ śrī-bhagavataikādaśe—**dāsyenātma-nivedanam** iti | tathā preyasī-bhāvena śrī-rukmiṇī-devyāṁ | yathoktaṁ tatrāiva—**tan me bhavān khalu vṛtaḥ patir aṅgajāyām ātmārpitaś ca bhavato'tra vibho vidhehi** [bhā.pu. 10.52.39] iti | evaṁ sakhyādīnām apīti jñeyam ||198||

mukundaḥ: durūhatvenety atra sakhyasya vidhy-ullaṅghanatvenātma-nivedanasya kṣut-pipāsāsahanādītayā viralatvam | dhīrāṇāṁ prauḍha-śraddhāvatām ||198||

viśvanāthaḥ: duṣkaratvenety atrātma-nivedanasya kevala-duṣkaratvenaiva vairalyaṁ, na tu mahimādhikyena bhāva-śūnyatvāt | sakhyasya duṣkaratvena vairalyaṁ bhāvottama-rūpatvāt

mamatādhikyena ca | yadi ca kṛṣṇasya sevārtham tasmai arpitam iti bhāva-pūrvakam diyate | tadā tu sutarām mahimādhikyenāpi viralaṁ syāt | tatra kevalm ātma-nivedanam dāna-samaye śrī-bali-rāje dṛśyate | śaraṇāpattiḥ khalu rakṣitṛtvena varaṇam | tad idaṁ tv ātmanā tadyatā-sampādanam iti bhedaḥ | bhāva-miśram dāsyenātma-nivedanam śrīmad-ambarīṣeṇoktam | **sa vai manaḥ kṛṣṇa-padāravindayor** ity ārabhya **kāmaṁ ca dāsyē na tu kāma-kāmyayā** ity ādy-antena | tathaivoktam śrī-bhāgavate ekādaśe—**dāsyenātma-nivedanam** iti | tathā preyasī-bhāvena śrī-rukmiṇī-devyām | yathoktam tayāiva—**tan me bhavān khalu vṛtam** ity āditi | evaṁ sakhyādīnām api jñeyam ||198||

—o)0(o—

|| 1.2.199 ||

atha nija-priyopaharaṇam, yathā **ekādaśe** (11.11.41)—

**yad yad iṣṭatamaṁ loke yac cāti-priyam ātmanaḥ |
tat tan nivedayen mahyam tad ānantyāya kalpate ||**

śrī-jīvaḥ: yad yad iti ca-kārāt mama priyam ca ||199||

mukundaḥ: yad yad iti ca-kārāt mama priyam guṅjādi śikhi-piñchādikaṁ ca ||199||

viśvanāthaḥ: yad yad iti ca-kārāt mama priyam ca yad vastu tad ānantyāya kalpate anantaṁ bhavati ||199||

—o)0(o—

|| 1.2.200 ||

atha tad-arthe'khila-ceṣṭitam, yathā **pañcarātre**—

**laukikī vaidikī vāpi yā kriyā kriyate mune |
hari-sevānukūlaiva sā kāryā bhaktim icchatā ||**

śrī-jīvaḥ: *na vyākhyātam* |

mukundaḥ: hari-sevānukūlaiva, na tu sevāto'nya-parā laukikī vaidikī kriyāpi hari-sevā-parā kāryā ||200||

viśvanāthaḥ: *na vyākhyātam* |

—o)0(o—

|| 1.2.201 ||

atha śaraṇāpattiḥ, yathā hari-bhakti-vilāse (11.677)—

tavāsmīti vadan vācā tathaiva manasā vidan |
tat-sthānam āśritas tanvā modate śaraṇāgataḥ ||

na katamenāpi vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.202 ||

śrī-nārasimhe ca—

tvām prapanno'smi śaraṇam deva-deva janārdana |
iti yaḥ śaraṇam prāptas tam kleśād uddharāmy aham ||

śrī-jīvaḥ: śaraṇam prapanno'smi rakṣitṛtvena vṛtavān asmi | śaraṇam tad āśrayam prāptaḥ |
śaraṇa-śabdena hi tad-dvayam apy ucyate iti ||202||

mukundaḥ: śaraṇam prapanno'smi rakṣitṛtvena vṛtavān asmi | śaraṇam āśrayam prāptaḥ |
śaraṇa-śabdena hi tad-dvayam evocyate ||202||

viśvanāthaḥ: na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.203-205 ||

53— atha tadyānām sevnam | tulāsyah, yathā skānde—

yā dṛṣṭā nikhilāgha-saṅga-samanī sprṣṭā vapuḥ-pāvanī
rogāṇām abhivanditā nirasani siktāntaka-trāsini |
pratyāsatti-vidhāyini bhagavataḥ kṛṣṇasya samropitā
nyastā tac-carāṇe vimukti-phaladā tasyai tulasyai namaḥ ||

tathā ca tatraiva—

dr̥ṣṭā spr̥ṣṭā tathā dhyātā kīrtitā namitā stutā |
ropitā sevītā nityam pūjitā tulasī śubhā ||
navadhā tulasīm devīm ye bhajanti dine dine |
yuga-koṭi-sahasrāṇi te vasanti harer gṛhe ||

śrī-jīvaḥ: yā dr̥ṣṭeti | vapuḥ-pāvanī kujanmatvādi-śodhanī | rogāṇām kleśa-mātrāṇām,
pratyāsattir manasa āsaṅgaḥ | vimuktir viśiṣṭā muktiḥ sā prema-bhaktir ity arthaḥ ||203||

mukundaḥ: vapuḥ-pāvanī durjāty-ādi-śodhanī | pratyāsattir manasa āsaṅgaḥ | vimuktiḥ
sālokyādiḥ ||203||

viśvanāthaḥ: yā tulasī dr̥ṣṭā satī nikhila-pāpa-samanī bhavati vapuḥ-pāvanī kujanmatvādi-
śodhanī | rogāṇām kleśa-mātrāṇām | pratyāsattir manasa āsaṅgaḥ | vimuktir viśiṣṭā muktiḥ
prema-bhaktir ity arthaḥ | ropiteti ruha janmani prādurbhāve ity asya ṇij-anta-rūpam | tathā
ca pratidinaṁ tasyāḥ patra-mañjary-ādi-prādurbhāva-prayojako bhaviṣyatīti tātparyārthaḥ, na
tu pratyaham utpādayiṣyatīty arthaḥ ||203-5||

—o)0(o—

|| 1.2.206 ||

54— atha śāstrasya,

śāstram atra samākhyātam yad bhakti-pratipādakam ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.2.207-209 ||

yathā skānde—

vaiṣṇavāni tu śāstrāṇi ye śṛṇvanti paṭhanti ca |
dhanyās te mānavā loke tesām kṛṣṇaḥ prasīdati ||
vaiṣṇavāni tu śāstrāṇi ye rcayanti gṛhe narāḥ |
sarva-pāpa-vinirmuktā bhavanti sura-vanditāḥ ||
tiṣṭhate vaiṣṇavam śāstram likhitam yasya mandire |
tatra nārāyaṇo devaḥ svayam vasati nārada ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : tiṣṭhate iti prakāśanārthe tv ātmanepadam | tathā ca yasya mandire svayam eva prakāśitam bhavatīty arthaḥ ||209||

—o)0(o—

|| 1.2.210 ||

tathā śrī-bhāgavate dvādaśe (12.13.15) ca—

sarva-vedānta-sāraṁ hi śrī-bhāgavatam iṣyate |
tad-rasāmṛta-triptasya nānyatra syād ratiḥ kvacit ||

śrī-jīvaḥ : na vyākhyātam |

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ :

—o)0(o—

|| 1.2.211 ||

55— atha mathurāyāḥ, yathā ādi-vārahe—

mathurām ca parityajya yo'nyatra kurute ratim |
mūḍho bhramati saṁsāre mohitā mama māyayā ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : na vyākhyātam |

mukundaḥ : anyatra anya-tīrthe ||211||

—o)0(o—

|| 1.2.212 ||

brahmāṇḍe ca—

trailokya-varti-tīrthānām sevanād durlabhā hi yā |
parānanda-mayī siddhir mathurā-sparṣa-mātrataḥ ||

śrī-jīvaḥ : parānanda-mayī prema-lakṣaṇā ||212||

mukundaḥ : parānanda-mayī rati-rūpā ||212||

viśvanāthaḥ : parānanda-mayī prema-lakṣaṇā ||212||

—o)0(o—

|| 1.2.213 ||

śrutā smṛtā kīrtitā ca vāñchitā prekṣitā gatā |
spṛṣṭā śritā sevītā ca mathurābhīṣṭadā nṛṇām |
iti khyātam purāṇeṣu na vistāra-bhiyocyate ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ, viśvanāthaḥ : prekṣitā dūrād dṛṣṭā, gatā tat-samīpa-prāptā | śritā
nijāśrayatvena vṛtā | sevītā tat-tat-sthāna-samskāradinā paricitā | abhīṣṭa-dety uttarottara-
vaiśiṣṭyena jñeyam ||213||

—o)0(o—

|| 1.2.214 ||

56—atha vaiṣṇavānām sevanam, yathā pādme (6.253.176)—

ārādhanaṇām sarveṣām viṣṇor ārādhanaṇam param |
tasmāt parataram devi tadīyānām samarcanam ||

na vyākhyātam katamenāpi |

—o)0(o—

|| 1.2.215 ||

ṛtīye (3.7.19) ca—

yat-sevayā bhagavataḥ kūṭa-sthasya madhu-dviṣaḥ |

rati-rāso bhavet tīvraḥ pādayor vyasanārdanaḥ ||

śrī-jīvaḥ: eka-rūpatayā tu yaḥ kāla-vyāpī sa kūṭasthaḥ ity amaraḥ | madhudviṣaḥ pādayo rati-rāso rater ullāso bhavet ||215||

mukundaḥ : madhudviṣaḥ pādayo rati-rāso rater ullāso bhavet | tīvro dṛḍhaḥ ||215||

viśvanāthaḥ: eka-rūpatayā tu yaḥ kāla-vyāpī sa kūṭasthaḥ ity amaraḥ | madhudviṣaḥ pādayo rati-rāso rater ullāso bhavet | tīvro nitāntaḥ ||215||

—o)0(o—

|| 1.2.216-219 ||

skānde ca—

**śaṅkha-cakrāṅkita-tanuḥ śirasā mañjarī-dharaḥ |
gopī-candana-liptāngo dṛṣṭaś cet tad-agmaḥ kutaḥ ||**

prathame (1.19.33) ca—

**yeṣāṃ saṁsmaraṇāt puṁsāṃ sadyaḥ śuddhyanti vai gṛhāḥ |
kiṃ punar darśana-sparśa-pāda-śaucāsanādibhiḥ ||**

ādī-purāṇe—

**ye me bhakta-janāḥ pārtha na me bhaktāś ca te janāḥ |
mad-bhaktānāṃ ca ye bhaktāś te me bhaktatamā matāḥ ||**

**yāvanti bhagavad-bhakter aṅgāni kathitāniha |
prāyas tāvanti tad-bhakta-bhakter api budhā viduḥ ||**

na vyākhyātam katamenāpi |

—o)0(o—

|| 1.2.220 ||

57. atha yathā-vaibhava-mahotsavo, yathā pādme—

**yaḥ karoti mahīpāla harer gehe mahotsavam |
tasyāpi bhavati nityaṃ hari-loke mahotsava ||**

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ: harer mandira-nimittam mahotsavam yaḥ karoti ||220||

—o)0(o—

|| 1.2.221 ||

58. atha ūrjādaro, yathā pādme—

**yathā dāmodaro bhakta-vatsalo vidito janaiḥ |
tasyāyaṁ tādrśo māsaḥ svalpam apy uru-kāraḥ ||**

śrī-jīvaḥ : yadā dāmodaro janair bhakta-vatsalo viditas tad-rūpaś ca san svalpam apy uru-kāraḥ ṛṇa-niryātaka iva svalpam api uru kṛtvā dadātīty arthaḥ | tasya dāmodarasyāyaṁ māsaḥ kārttikākhyo'pi tādrśaḥ san svalpam apy uru-kāraḥ iti pūrvavat | [akenor bhaviṣyad-ādhamarṇyayoḥ](#) [pā. 2.3.70] iti ṣaṣṭhī-niṣedhaḥ ||221||

mukundaḥ : yatheti tādrśatve hetuḥ svalpam ity ādi | svalpam apy uru kariṣyatīty arthaḥ | [akenor bhaviṣyad-ādhamarṇyayoḥ](#) [pā. 2.3.70] | asyārthaḥ—bhaviṣyaty akasya bhaviṣyad-ādhamarṇyārthenaś ca yoge ṣaṣṭhī na syāt | iti bhaviṣyad-aka-yoge ṣaṣṭhī-niṣedhaḥ ||221||

viśvanāthaḥ: yadā dāmodaro bhakta-vatsalo viditaḥ | bhakta-vatsalaḥ san svalpam apy uru-kāraḥ | ṛṇasya vyāja iti prasiddha-niryātaka iva svalpam api vastu uru kṛtvā dadātīty arthaḥ | tatra karma-sthāne ṣaṣṭhy-abhāva ārṣaḥ | yatra svalpam ay uru kartuṁ samartho bhavatīti tum-arthe ṇamul | tathā tasya dāmodarasyāyaṁ kārttikākhyo māsaḥ bhakta-vatsalaḥ san svalpam apy uru-kāraḥ iti pūrvavat ||221||

—o)0(o—

|| 1.2.222 ||

tatrāpi mathurāyām viśeṣo, yathā tatraiva—

**bhuktim muktim harir dadyād arcito'nyatra sevinām |
bhaktim tu na dadāty eva yato vaśyakarī hareḥ ||
sā tv añjasā harer bhaktir labhyate kārttike naraiḥ |
mathurāyām sakṛd api śrī-dāmodara-sevanāt ||**

na vyākhyātam katamenāpi |

—o)0(o—

|| 1.2.224 ||

59— atha śrī-janma-dina-yātrā, yathā **bhaviṣyottare**—

yasmin dine prasūteyaṁ devakī tvām janārdana |
tad-dinaṁ brūhi vaikuṅṭha kurmas te tatra cotsavam |
tena samyak-prapannānām prasādam kuru keśavaḥ ||

na vyākhyātam katamenāpi |

—o)0(o—

|| 1.2.225 ||

60— atha śrī-mūrter-anghri-sevane prītiḥ, yathā **ādi-purāṇe**—

mama nāma-sadāgrāhī mama sevā-priyaḥ sadā |
bhaktis tasmai pradātavyā na tu muktiḥ kadācana ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : sevā-priyaḥ sevaika-puruṣārthaḥ san ||225||

mukundaḥ : na vyākhyātam ||

—o)0(o—

|| 1.2.226 ||

61— atha śrī-bhāgavatārthāsvādo, yathā **prathame** (1.1.3)—

nigama-kalpa-taror-galitaṁ phalaṁ
śuka-mukhād amṛta-drava-samyutam |
pibata bhāgavataṁ rasam ālayaṁ
muhur aho rasikā bhuvī bhāvukāḥ ||

śrī-jīvaḥ : he bhāvukāḥ ! parama-maṅgalāyanāḥ ! ye rasikā bhagavat-prīti-rasajñāḥ ! ity arthaḥ | te yūyam vaikuṅṭhāt krameṇa bhuvi pṛthivyām eva galitam avatīrṇam nigama-kalpa-taroḥ sarva-phalotpatti-bhuvāḥ śākhopaśākhābhir vaikuṅṭham adhyārūḍhasya veda-rūpa-taror yat khalu rasa-rūpaṁ śrī-bhāgavatākhyam phalaṁ tat bhuvy api sthitāḥ pibata āsvādyaṅtargataṁ kuruta | aho ity alabhya-lābha-vyañjanā bhāgavatākhyam yac chāstram tat khalu rasavad api rasaikamayatā-vivakṣayā rasa-śabdena nirdiṣṭam | bhāgavata-śabdenaiva tasya rasasyānyadiyatvaṁ ca vyāvṛttam | bhāgavatasya tadiyatvena rasasyāpi tadiyatvākṣepāt | śabda-śleṣeṇa ca bhagavat-sambandhi-rasam iti gamyate | sa ca raso bhagavat-prīti-maya eva | [yasyām vai śrūyamāṇāyām](#) [bhā.pu. 1.7.7] ity-ādi-phala-śruteḥ | yan-mayatvenaiva śrī-bhagavati rasa-śabdaḥ śrutau prayujyate | [raso vai saḥ](#) [ṭaittū 2.7.1] iti | sa eva ca praśasyate [rasam hy evāyam labdhvānandī bhavati](#) iti | tatra rasikā ity anena prācīnārvācīna-saṁskārāṇām eva tad-vijñatvaṁ darśitam |

galitam ity anena tasya supaktrimatvam uktvā śāstra-pakṣe suniṣpannārthatvam adhika-svādutvaṁ ca darśitam | rasam ity anena phala-pakṣe tvag-aṣṭy-ādi-rāhityam vyajyātra ca pakṣe heyāmśa-rāhityam darśitam | tathā nigama-taror parama-phalatvoktyā tasya parama-puruṣārthatvaṁ darśitam |

evam tasya rasātmaka-phalasya svarūpato'pi vaiśiṣṭye sati paramotkarṣa-bodhanārtham vaiśiṣṭyāntaram āha śuketi | atra phala-pakṣe kalpa-taru-vāsivād alaukikatvena śuko'py amṛta-mukho'bhipreyate | tatas tan-mukham prāpya yathā tat phalaṁ viśeṣataḥ svādu bhavati tathā parama-bhāgavata-mukha-sambandham bhagavad-varṇanam api | tatas tādrśa-parama-bhāgavata-vṛnda-mahendra-śrī-śukadeva-mukha-sambandham kim uteti bhāvāḥ | ataeva parama-svāda-parama-kāṣṭhā-prāptatvāt svato'nyataś ca ṛptir api na bhaviṣyatīty ālayam mokṣānandam apy abhivyāpya pibatety uktam | tathā ca vakṣyate – [pariniṣṭhito'pi nairguṇye](#) [bhā.pu. 2.1.9] ity ādi | anenāsvādyaṅtaravan nedam kālāntare'py āsvādaka-bāhulye'pi vyaiṣyatīty api darśitam |

yad vā, tatra tasya rasasya bhagavat-prītimayatve'pi dvaividhyam | tat-prīty-upayuktatvaṁ tat-prīti-pariṇāmatvaṁ ceti | yathoktam **dvādāse**—

[kathā imās te kathitā mahīyasām](#)
[vitāya lokeṣu yaśaḥ pareyuṣām |](#)
[vijñāna-vairāgya-vivakṣayā vibho](#)
[vaco-vibhūtīr na tu pāramārthyam ||](#)

[yat tūttamaḥ-śloka-guṇānuvādaḥ](#)
[saṅgīyate'bhīkṣṇam amaṅgala-ghnaḥ |](#)
[tam eva nityam śṛṇuyād abhīkṣṇam](#)
[kṛṣṇe'malām bhaktim abhīpsamānaḥ ||](#) [bhā.pu. 12.3.14-15] iti |

tataḥ sāmānyato rasatvam uktvā viśeṣato'py āha amṛteti | amṛtam tal-līlā-rasaḥ | [hari-līlā-kathā-vrātāmṛtānandita-sat-suram](#) [bhā.pu. 12.13.11] iti dvādaśe śrī-bhāgavata-viśeṣaṇāt | [līlā-kathā-rasa-niṣevaṇam](#) [bhā.pu. 12.4.40] iti tasyaiva rasatva-nirdeśāc ca | [sat-suram](#) iti santo'trātmārāmāḥ | [itthaṁ satām](#) [bhā.pu. 10.12.11] ity ādivat | ta eva surāḥ | amṛta-mātra-svāditvāt | atra tv amṛta-drava-padena līlā-rasasya sāra evocyate | tasmād evaṁ vyākhyeyam | yadyapi pṛīti-maya-rasa eva śreyān tathāpy asty atra vivekaḥ | rasānubhavino hy atra dvividhāḥ | pibatety upadeśyāḥ | svatas tad-anubhavino līlā-parikarāś ca | tatra līlā-rasānubhavino hy atra parikarā eva tasya sāram anubhavanti antaraṅgatvāt | pare tu yat kiñcid eva bahiraṅgatvāt | yadyapy evaṁ tathāpi tad-anubhava-mayaṁ rasa-sāram svānubhava-mayena rasenaikatayā vibhāvya pibata | yatas tādṛṣatayā tādṛṣa-śuka-mukhād galitaṁ pravāha-rūpeṇa vahantam ity arthaḥ |

tad evaṁ bhagavat-pṛīteḥ parama-rasatvāpattiḥ śabdopāttaiva | anyatra ca [sarva-vedānta-sāram hi](#) [bhā.pu. 12.13.15] ity ādau [tad-rasāmṛta-tṛptasya](#) ity ādi | evam evābhipretya bhāvukā ity atra [rasa-viśeṣa-bhāvanā-caturā](#) iti ṭikā | tathā [smaran mukundāṅghry-upagūhanaṁ punar vihātum icchen na rasa-graho janaḥ](#) [bhā.pu. 1.5.19] ity ādi ||226||

mukundaḥ : rasikā bhāvukā ity anayor upādānaṁ tad-āsvāda-viśeṣārtham | na tv adhikāriṇāṁ viśeṣaṇārtham | ābhyāṁ rathitānāṁ api yasyāṁ vai śrūyamāṇāyāṁ ity ādinā śravaṇenaiva bhāvotpatteḥ | rasavad iti vaktavye'pi rasa-tādātmya-vivakṣayā rasam ity uktam ||226||

viśvanāthaḥ : evam asya śāstra-śiromaṇeḥ pūrva-śloke īśvarāvarodhakatvādi-mayam aiśvaryaṁ uktvā mādhyamā cāha—nigameti | nigamo vedaḥ | sa eva kalpa-tarus tasya svāśritebhyo vāñchita-vividha-puruṣārtha-rūpa-phala-dāyitve'pi tarutvād yat sāhajikaṁ tad idam bhāgavataṁ phalam | śleṣeṇa bhagavat-svāmikam idam | tenaiva sva-bhaktebhyo dattam iti tān vinā na kasyāpy anyasyātra svatvārogpe śaktir iti bhāvaḥ | galitam iti vṛkṣa-pakvatayā svayam eva patitaṁ, na tu balāt pātitaṁ iti svāda-sampūrṇatvam |

na cocca-nipātanena sphuṭitam, nāpy anatimadhuraṁ cety āha—śuketi | paramordhva-cūdataḥ śrī-nārāyaṇāt brahma-śākhāyāṁ, tato'dhastān nārada-śākhāyāṁ, tato vyāsa-śākhāyāṁ, tataḥ śuka-mukhaṁ prāpyātapāt madhv ivāmṛta-drava-saṁyutam | sukenaiva tena sva-cañcv-amṛta-niṣkramaṇārtham dvāram api kṛtam | atha ca tenāsvāditatvād atimadhuraṁ, tataḥ sūtādi-śākhātaḥ śanaiḥ śanaiḥ patanād akhaṇḍitam | tena guru-paramparāṁ vinā sva-buddhi-balenāsvādane śrī-bhāgavatasyākhaṇḍitatve pānāśaktiḥ sūcitā |

nanu katham phalam eva pātavyam ity ata āha—rasam iti | rasa-svarūpam evedam phalaṁ, nātra tvag-aṣṭhy-ādi-heyāmśo'stīti bhāvaḥ | layo mokṣaḥ sālokyādir jīvan-muktatvam vā, tam abhivyāpya tatra tatra bhagaval-līlā-gāna-prasiddheḥ | muhur iti pītasyāpi punaḥ pāne svādādhikyam eveti | aho iti vismaye | rasikā he rasajñā iti bhaktānāṁ eva jāta-ratitvād rater eve sthāyi-bhāvāt vāt sthāyina eva rasyamānatvāt nātra jñāni-karmi-yogināṁ ko'pi dāya iti bhāvaḥ | he bhāvukās tata eva yūyam eva kuśalino'nye'maṅgalā eveti bhāvaḥ ||226||

—o)0(o—

|| 1.2.227 ||

tathā **dvitīye** (2.1.9) ca—

pariniṣṭhito'pi nairguṇye uttamaḥśloka-līlayā |
gr̥hita-cetā rājarṣe ākhyānam yad adhītavān ||

śrī-jīvaḥ : nirguṇam eva nairguṇyaṁ svārthe ṣyañ | tasmin brahmaṇy apīty arthaū ||227||

mukundaḥ : na vyākhyātam ||

viśvanāthaḥ : nanu tvam atiprasiddhaḥ śuko janmata eva brahmānubhavī gr̥hāt parivrajya gato'nuvrajas taṁ pitaram api naiva paryacaiṣiḥ | samprati katham evaṁ brūṣe ity ata āha—
pariniṣṭhita iti | gr̥hita-cetā ākr̥ṣṭa-cittaḥ | brahmānubhavād api līlayā mādhyādhyakye'ham eva pramāṇam iti bhāvaḥ ||227||

—o)0(o—

|| 1.2.228 ||

(62) atha sa-jātīyāśaya-snigdha-śrī-bhagavad-bhakta-saṅgo, yathā **prathame**
(1.18.13)—

tulayāma lavenāpi na svargaṁ nāpunar-bhavam |
bhagavat-saṅgi-saṅgasya martyānām kim utāṣiṣaḥ ||

śrī-jīvaḥ : bhagavad iti | bhagavati saṅga āsaktiḥ | sa nityaṁ vidyate yasya tasya yaḥ saṅgas tasya lavenāpi svargādikaṁ na tulayāmeti | tat-praśaṁsayā svasya tat-samāna-vāsanatvaṁ darśitam | tac cānyeṣām api śikṣaṇāya jāyata iti tad etad atrodāhṛtam | etad upalakṣaṇatvena snigdhatvādikaṁ api dr̥śyam | atra **kṣaṇārdhenāpi lulaye na svargam** [bhā.pu. 4.24.57] ity ādikaṁ caturthasya padyam apy anusandheyam ||228||

mukundaḥ : **tulayāma** [bhā.pu. 4.30.34] ity ādi caturtha-skandha-gataṁ pracetasāṁ ca vacanam | **kṣaṇārdhenāpi lulaye na svargam** [bhā.pu. 4.24.57] ity ādi tu rudrasya | bhagavati saṅga āsaktiḥ | sa nityaṁ vidyate yasya tasya yaḥ saṅgas tasya lavenāpi svargādikaṁ na tulayāmeti praśaṁsayā svasya tat-samāna-vāsanatvaṁ darśitam | etad upalakṣaṇatvena snigdhatvādikaṁ api uktam ||228||

viśvanāthaḥ : tasmāt tādr̥ṣa-sādhu-saṅga-mahā-nidher mähātmyam asmad-anubhava-gocarī-kr̥tam kiyad bruma ity āhuḥ | bhagavat-saṅgino bhaktās teṣām saṅgasya yo lavo'tyalpaḥ kālas tena svargam karma-phalam apunarbhavam mokṣam ca jñāna-phalam na tulayāma, martyānām tucchā āśiṣo rājyādyāḥ kim uta vaktavyam na tulayāmeti | yataḥ sādhu-saṅgena parama-durlabhāyā bhakter aṅkuro hy udbhavatīti bhāvaḥ | tatra bhakteḥ sādhanasyāpi sādhu-saṅgasya lavenāpi karma-jñānadeḥ phalam sampūrṇam api na tulayāma, kimuta bahu-kāla-vyāpinā sādhu-saṅgena, kimutatarām tat-phala-bhūtayā bhaktyā, kimutatamām bhakti-phalena premneti ca kaimutyātīsayo dyotito bhavati | tathātra sambhāvanārhta-kaloṭātolane sambhāvanām eva na kurmaḥ | na hi meruṇā sarṣapam kaścit tulayatīti dyotyate | bahu-vacanena bahūnām sammatyā naiṣo'rthaḥ kenacid apramāṇikartum śakyata iti vyajyāte | bhagavat-saṅgi-saṅgasya ity anena—

na tathāsya bhavet kleśo bandhaś cānya-prasaṅgataḥ |
yoṣit-saṅgād yathā pumsas tathā tat-saṅgi-saṅgataḥ ||

iti yoṣit-saṅgād api yoṣit-saṅginām saṅgo yathātinindya uktaḥ, tathaiva bhagavat-saṅgād api bhagavat-saṅginām saṅgo'tivandyo'tipraśasyo'tyabhilaṣaṇīya iti bodhyate ||228||

—o)0(o—

|| 1.2.229 ||

hari-bhakti-sudhodaye ca—

yasya yat-saṅgatiḥ puṁso maṇivat syāt sa tad-guṇaḥ |
sva-kula-rddhyai tato dhīmān sva-yūthān eva samśrayet ||

śrī-jīvaḥ: tatra sajātīya-saṅgasya prabhāvam dr̥ṣtāntena spaṣṭayati yasyeti | prahlādam prati hiraṇyakaśipor vākyam | tatra tasyābhiprāyāntare'pi sāmānya-vacanatvena svābhiprāye'pi tad yojayitum śakyata iti grantha-kr̥tam abhiprāyaḥ | maṇivat sphaṭika-maṇivad iti sannihita-guṇa-grahaṇa-mātrāmśe sa dr̥ṣtāntaḥ | na tu tad asthairyāmśenāpi | sva-yūthān sajātīyān ||229||

mukundaḥ: yasya yat-saṅgatir iti śrī-prahlādam prati hiraṇyakaśipor vākyam | maṇivat sphaṭika-maṇivad iti sannihita-guṇa-grahaṇa-mātrāmśe dr̥ṣtāntaḥ | na tu tad asthairyāmśe'pi | sva-yūthān sajātīyān ||229||

viśvanāthaḥ: tatra sajātīya-saṅgasya prabhāvam dr̥ṣtāntena spaṣṭayati | yasya yat-saṅgatir iti prahlādam prati hiraṇyakaśipor vākyam | yasya puṁso yena saha saṅgatiḥ sa tad-guṇaḥ | tad-

guṇa-sajāṭīya-guṇavān maṇivat sphaṭika-maṇivad iti sannihita-guṇa-grahaṇa-mātrāmśe
dṛṣṭāntaḥ | na tu tad-asthairyāmśe'pi | sva-yūthyān sva-yūthe bhavān sajāṭīyān iti yāvat ||229||

—o)0(o—

|| 1.2.230 ||

63. atha śrī-nāma saṁkīrtanam, yathā **dvitīye** (2.1.11)—

etan nirvidyamānānām icchatām akuto-bhayam |
yoginām nṛpa nirṇītam harer nāmānukīrtanam ||

śrī-jīvaḥ : icchatām kāminām, nirvidyamānānām mumukṣūṇām, yoginām muktānām caitad
akuto-bhayam na kutaścid api bhayam yatra tad-rūpaṁ sādhanam sādhyam ca nirṇītam ity
arthaḥ ||230||

mukundaḥ : nirvidyamānānām mumukṣūṇām, icchatām kāminām, yoginām muktānām
caitad akuto-bhayam na kutaścid api bhayam yatra tad-rūpaṁ sādhanam sādhyam ca
nirṇītam ity arthaḥ ||230||

viśvanāthaḥ : nanv atra śāstre bhaktir abhidheyety avagamyata eva | tatrāpi bhakty-aṅgeṣu
madhye mahārāja-cakravartivat kim ekaṁ mukhyatvena nirṇīyate, tatrāha—nāmānukīrtanam
iti | sarveṣu bhakty-aṅgeṣu madhye śravaṇa-kīrtana-smaraṇāni mukhyāni **tasmād bhārata
sarvātmā** [bhā.pu. 2.1.6] iti ślokenoktāni | teṣu triṣv api madhye kīrtanam | kīrtane'pi nāma-
līlā-guṇādi-sambandhini tasmin nāma-kīrtanam | tatrāpy anukīrtanam sva-bhakty-anurūpa-
nāma-kīrtanam nirantara-kīrtanam vā | nirṇītam pūrvācāryair api, na kevalam mayaivādhunā
nirṇīyata iti | tenātra pramāṇam na praṣṭavyam iti bhāvaḥ | kīdṛśam ? akuto-bhayam iti | kāla-
deśa-pātropakaraṇādi-śuddhy-aśuddhi-gata-bhayābhāvasya kā vārtā ? bhagavat-sevādikam
asahamānā mlecchā api yatra naiva vipratipadyante iti bhāvaḥ | kim ca, sādhanānām
siddhānām ca nātaḥ param adhikam śreya ity āha—nirvidyamānānām, arthāt mokṣa-
paryanta-sarva-kāmebhya ity | icchatām iti arthāt tān eva kāmān iti labhyate, tataś ca
nirvidyamānānām | icchatām svarga-mokṣādi-kāminām | yoginām ātmārāmāṇām ca | etad eva
nirṇītam yathā-yogyam sādhanatvena phalatvena ceti bhāvaḥ ||230||

—o)0(o—

|| 1.2.231-2 ||

ādi-purāṇe ca—

**gītvā ca mama nāmāni vicaren mama sannidhau |
iti bravīmi te satyaṁ krīto'ham tasya cārjuna ||**

pādme ca—

**yena janma-sahasrāṇi vāsudevo niṣevitaḥ |
tan-mukhe hari-nāmāni sadā tiṣṭhanti bhārata ||**

śrī-jīvaḥ : yena janmeti | etādṛśasyāpy asya punaḥ punar janma—samutkaṅṭhā-maya-bhakti-
vardhanārthaṁ parameśvarecchayaiva jñeyam ||232||

mukundaḥ : yeneti | janma-sahasrāṇi vāsudevasya sevayā nāmasu parama-śraddhāvān yas
tasya jihvāyām tāni sadā svayaṁ tiṣṭhantīti ||232||

viśvanāthaḥ : *na vyākhyātam* |

—o)0(o—

|| 1.2.233 ||

yatas tatraiva—

**nāma cintāmaṇiḥ kṛṣṇaś caitanya-rasa-vigrahaḥ |
pūrṇaḥ śuddho nitya-mukto bhinnatvān nāma-nāminoḥ ||**

śrī-jīvaḥ: nāmaiva cintāmaṇiḥ sarvābhīṣṭa-dāyakaṁ, yatas tad eva kṛṣṇaḥ kṛṣṇasya svarūpam
ity arthaḥ | kṛṣṇasya viśeṣaṇāni caitanyety ādīni | tasya kṛṣṇatve hetuḥ abhinnatvād iti | ekam
eva sac-cid-ānanda-rasādi-rūpaṁ tattvaṁ dvidhāvīrbhūtam ity arthaḥ | viśeṣa-jijñāsā cet śrī-
bhāgavata-sandarbhasya śrī-bhagavat-sandarbhō dṛśyaḥ ||233||

mukundaḥ: nāmaiva kṛṣṇa-svarūpam, tatra hetuḥ abhinnatvād iti | cintāmaṇiḥ sarvābhīṣṭa-
dātā, cintāmaṇy-ādīni kṛṣṇasya viśeṣaṇāni ||233||

viśvanāthaḥ: nāmaiva cintāmaṇiḥ sarvābhīṣṭa-dātā, yatas tad eva kṛṣṇaḥ kṛṣṇa-svarūpam ity
arthaḥ | kṛṣṇa-viśeṣaṇāni caitanyādīni | tasya kṛṣṇatve hetuḥ—abhinnatvād iti | ekam eva sac-
cid-ānanda-rūpaṁ tattvaṁ dvidhāvīrbhūtam ity arthaḥ ||233||

—o)0(o—

|| 1.2.234 ||

ataḥ śrī-kṛṣṇa-nāmādi na bhaved grāhyaṁ indriyaiḥ |

sevonmukhe hi jihvādaḥ svayam eva sphuraty adaḥ ||

śrī-jīvaḥ : sevonmukhe hīti | sevonmukhe bhagavat-svarūpa-tan-nāma-grahaṇāya pravṛtta ity arthaḥ | hi prasiddhau | yathā mṛga-śarīraṁ tyajato bharatasya varṇitam | [nārāyaṇāya haraye nama ity udāraṁ hāsyam mṛgatvam api yaḥ samudājahāra](#) [bhā.pu. 5.14.45] iti | yathā ca gajendrasya [jajāpa paramaṁ jāpyam prāg-janmany anuśikṣitam](#) [bhā.pu. 8.3.1] ity ādi ||234||

mukundaḥ : yataḥ kṛṣṇa-svarūpam ataḥ | ādi-śabdāc chravaṇa-nati-pūjādy-ātmikā bhaktir grāhyā | jihvādāv ity anyendriyāṇāṁ cādi-padena grahaṇam ||234||

viśvanāthaḥ : sevonmukhe hīti | sevonmukhe bhagavat-svarūpa-tan-nāma-grahaṇāya pravṛtta ity arthaḥ | anyat samam ||234||

—o)0(o—

|| 1.2.235-237 ||

(64) atha śrī-mathurā-maṇḍale sthitiḥ, yathā [pādme](#)—

[anyeṣu puṇya-tīrtheṣu muktir eva mahā-phalam |](#)
[muktaiḥ prārthyā harer bhaktir mathurāyām tu labhyate ||](#)
[tri-vargadā kāminām yā mumukṣūṇām ca mokṣadā |](#)
[bhakticchor bhaktidā kas tām mathurām nāśrayed budhaḥ ||](#)
[aho madhu-purī dhanyā vaikuṇṭhāc ca garīyasī |](#)
[dinam ekaṁ nivāsenā harau bhaktiḥ prajāyate ||](#)

śrī-jīvaḥ : *na vyākhyātam* ||235-7||

mukundaḥ : anyeṣv iti bhaktiḥ rati-rūpā yā ||235|| vaikuṇṭhād golokākhyāt śrī-kṛṣṇasya vaikuṇṭhāt, golokasya gokula-vaibhavatvam darśayadbhir etaṁ ślokaṁ | evaṁ sapta-purīṇāṁ ceti codāhṛtya vaikuṇṭhād golokād iti vyākhyā grantha-kṛdbhir eva bhāgavatāmṛte darśitāsti | tad yathā— [yat tu goloka-nāma syāt tac ca gokula-vaibhavam](#) [la.bhā.1.5.498] iti | sa goloko yathā [brahma-saṁhitāyām](#) śrutaḥ—

[goloka-nāmni nija-dhāmni tale ca tasya](#)
[devi maheśa-hari-dhāmasu teṣu teṣu |](#)
[te te prabhāva-nicayā vihitaś ca yena](#)
[govindam ādi-puruṣaṁ tam ahaṁ bhajāmi ||](#) [Brahmaṣ 5.43]

tathā cāgre (Brahmaṣ 5.56)—

śriyaḥ kāntāḥ kāntaḥ parama-puruṣaḥ kalpa-taravo
drumā bhūmīś cintāmaṇi-gaṇa-mayi toyam amṛtam |
kathā gānaṁ nāṭyaṁ gamanam api vaiśī priya-sakhi
cid-ānandaṁ jyotiḥ param api tad āsvādyam api ca ||

sa yatra kṣīrābdhiḥ sravati surabhībhyaś ca su-mahān
nimeśārdhākhyo vā vrajati na hi yatrāpi samayaḥ |
bhaje śvetadvīpaṁ tam aham iha golokam iti yaṁ
vidantas te santaḥ kṣiti-virala-cārāḥ katipaye || iti |

tad-ātma-vaibhavatvaṁ ca tasya tan-mahimonnateḥ || [la.bhā.1.5.502]

yathā pātāla-khaṇḍe—

aho madhupurī dhanyā vaikuṅṭhāc ca garīyasī |
dinam ekaṁ nivāseṇa harau bhaktiḥ prajāyate ||
evaṁ sapta-purīṇāṁ tu sarvotkrṣṭāṁ tu māthuram |
śrūyatām mahimā devi vaikuṅṭha-bhuvanottamaḥ || iti |

eṣāṁ arthaḥ | śriyaḥ kāntāḥ kāntaḥ parama-puruṣa iti vivāhābhāve'pi svakīyātvam eva tatra
pariyavasānam, na parakīyātvam | kalpa-taravo drumā ity ādinaiśvaryaś ca pradhānatā ca |
tad-ātma-vaibhavatvaṁ ca tasya tan-mahimonnater iti tasya golokasya tad-ātma-
vaibhavatvam |

āmnāyādhvara-tīrtha-mantra-tapasāṁ svargākhila-svargīṇāṁ
siddhīnāṁ mahatām dvayor api tayoś cicchakti-vaikuṅṭhayoḥ |
vīryaṁ yat prathate tato'pi gahanaṁ śrī-māthure maṇḍale
dīvyat tatra tato'pi tundilataraṁ vṛndāvane sundari || [dā.ke.kau. 77]

ity ādinā svayaṁ varṇitaiśvaryaś gokulasyaiśvarya-svarūpa-vilāsatvam | tatra hetuḥ tan-
mahimonnates tasmād golokān mahimni ādhikyād iti | tad eva pramāṇam iti yathā pātāla-
khaṇḍe ity ādibhyām aho madhupurī dhanyeti dvābhyām | vaikuṅṭhād golokāt | madhupurī
viṁśa-yojanātmikā | māthuram mathurā-maṇḍalaṁ gokula-rūpaṁ pura-rūpaṁ ca | yathā
tatraiva— māthuram ca dvidhā prāhur gokulaṁ puram eva ca [la.bhā.1.5.497] iti |

vaikuṅṭhāj janito varā madhu-purī tatrāpi rāsotsavād
vṛndāraṇyam udāra-pāṇi-ramaṇāt tatrāpi govardhanaḥ |
rādhā-kuṇḍam ihāpi gokula-pateḥ premāmṛtāplāvanāt
kuryād asya virājato giri-taṭe sevām vivekī na kaḥ || [upadeśāmṛta 9]

ity atrāpi vaikuṅṭhād golokād ity eva yujyate | kṛṣṇa-janma-prasaṅge'nya-vaikuṅṭhe taj-
janmābhāva-kathanasyānaucityāt | tarhi kiṁ goloke rāso nāsti ? naiva | sva-strībhiḥ rāsa-
karaṇasyāyogyatvāt | ato dvārakāyām tad-aśravaṇac ca |

loko ramyaḥ ko'pi vṛndātavīto
nāsti kvāpīty añjasā bandhu-vargam |
vaikuṅṭham yaḥ suṣṭhu sandarśya bhūyo
goṣṭham ninye pātu sa tvām mukundaḥ || [chando'ṣṭādaśakam 29]

ity atrāpi golokasya vaikuṅṭha-padenoktiḥ | goloke śrī-kṛṣṇena tat-parikaraiḥ rāsa-dānādi-
līlām vinānya-tat-tal-līlā-karaṇe'pi na tathā sphūrṭiḥ | tad yathā ca **bṛhad-bhāgavatāmṛte—**

tarhy eva sarvajña-siromaṇim prabhuṁ
vaikuṅṭha-nātham kila nanda-nandanam |
lakṣmy-ādi-kāntāḥ kalayāmi rādhikā-
mukhās ca dāsādi-gaṇān vrajārbhakān ||

tathāpy asyām vraja-kṣamāyām prabhuḥ sapari-vārakam |
viharantaṁ tathā nekṣe khidyate smeti man-manaḥ ||

kadāpi tatropavaneṣu līlayā
tathā lasantaṁ niciteṣu go-gaṇaiḥ |
paśyāmy amuṁ karhy api pūrvavat sthitam
nijāsane sva-prabhuvac ca sarvathā ||

tathāpi tasmin parameśa-buddher
vaikuṅṭha-lokāgamanam smṛteś ca |
sañjāyamānādara-gauraveṇa
tat-prema-hānyā sva-mano na tṛpyet || [br.bhā. 2.4.110-113] iti |

lakṣmī-sahasra-śata-sambhrama-sevyamānam [bra.sam. 5.29] ity ādāv api tathā | **śrī-dāsa-
gosvāmy**-abhipretaṁ yathā—

vaikuṅṭhād api sodarātmaja-vṛtā dvāravatī sā priyā
yatra śrī-śata-nindi-paṭṭa-mahiṣī-vṛndaiḥ prabhuḥ khelati |
prema-kṣetram asau tato'pi mathurā śreṣṭhā harer janmato
yatra śrī-vraja eva rājatitarām tām eva nityam bhaje || [vraja-vilāsa 5] iti |

śrī-kṛṣṇa-sarveśvara-buddhīnām śravaṇa-kīrtanādi-rūpām vaidha-bhaktim kurvatām premṇā
tatra prāptiḥ | ata eva tatraiva—

yasya vāsaḥ purāṇādau khyātaḥ sthāna-catustaye |
vraje madhupure dvāra-vatyām goloka eva ca || [la.bhā.1.5.39]

iti yathottara-nyūnatve nirdeśaḥ | golokasyaiśvarya-pradhānatvād eva varṇanam atra na kṛtaṁ
taiḥ | anyac ca, tatra pādmoktim udāhṛtya siddhāntitam | yathā—

atha tatrasthā nanda-gopādayaḥ sarve janāḥ putra-dārādi-sahitāḥ paśu-pakṣi-
mṛgādayaś ca vāsudeva-prasādena divya-rūpadharā vimānam āruḍhāḥ
paramaṁ vaikuṅṭha-lokam avāpuḥ [pa.pu. 6.279.27] || iti

atra kārike—

vrajesāder aiśa-bhūtā ye droṇādyā avātaran |
kṛṣṇas tān eva vaikuṅṭhe prāhiṇod iti sāmpratam ||
preṣṭhebhyo'pi ity anyā ca [la.bhā.1.5.488-9]

paramaṁ vaikuṅṭha-lokaṁ golokaṁ pūrvam aho madhupurī dhanyā ity ādinā vaikuṅṭhasya
golokatayā darśitatvād atra tan na vyākhyātam | parama-padena golokasya sutarām prāptiḥ |
putra-dārādi-sahitās tad-ucita-śrī-kṛṣṇa-rūpādi-sahitā iti cārtho bodhyaḥ ||

gūḍhārtha-vivṛtim kāmcit kurvataś cāpalam mama |
sahajām śrī-prabhoḥ pāriṣadā jaladhi-mānasāḥ ||237||

viśvanāthaḥ : na vyākhyātam ||235-7||

—o)0(o—

|| 1.2.238 ||

durūhādbhuta-vīrye'smin śraddhā dūre'stu pañcake |
yatra svalpo'pi sambandhaḥ sad-dhiyām bhāva-janmane ||

śrī-jīvaḥ : sad-dhiyām niraparādha-cittānām ||238||

mukundaḥ : nanu mama nāma-sadā-grāhī ity ādikam aṅga-pañcakam rateḥ premṇaś ca
prāpakam uktam |

sādhanaughair anāsangair alabhyā sucirād api |
harinā cāsvadeyeti dvidhā sā syāt sudurlabhā || [bha.ra.si. 1.1.35]

iti kārīkayoḥ pratiyamānam virodham pariharati durūheti | sad-dhiyām niraparādha-cittānām svalpa-sambandhas taṭastheṣu jātatvāt ābhāsa-rūpa eka-bāra-sambandhaḥ | śraddhā-hīnā bhāgyavantas taṭasthā jñeyāḥ | yadi śraddhā-rahitās teṣv asya svalpa-sambandho rateḥ prāpakas tarhi yatra sambandhas tu śraddhāvatsu rateḥ premṇas ca prāpako bhavaty evety arthaḥ ||238||

viśvanāthaḥ : sad-dhiyām niraparādha-cittānām | teṣām tu śraddhādi-bhūmikā nāvaśyam apekṣaṇīyeti bhāvaḥ ||238||

siddhānta-sarasvatī (anubhāṣya 1.2.129): asmin durūhādbhuta-vīrye duḥsādhye apūrve ca prabhāva-maye pañcake sādhu-saṅgādy-aṅgeṣu pañcasu śraddhā dūre'stu, yatra sādhanā-śreṣṭhāṅga-pañcake svalpaḥ sambandho'pi sad-dhiyām sad-buddhimatām sucaturāṅgām vaiṣṇavānām bhāva-janmane bhāvasya abhivyaktaye samartho bhavatīti śeṣaḥ ||238||

—o)0(o—

|| 1.2.239 ||

tatra śrī-murtiḥ yathā—

**smerām bhaṅgī-traya-paricitām sāci-vistīrṇa-dṛṣṭim
vaṁśī-nyastādhara-kīśalayām ujjvalām candrakena |
govindākhyām hari-tanum itaḥ keśi-tīrthopakaṅthe
mā prekṣiṣṭhās tava yadi sakhe bandhu-saṅge'sti raṅgaḥ ||**

śrī-jīvaḥ : sva-vākya-mādhurī-dvārā pūrvam evārtha-pañcakam anubhāvayann āha—smerām ity ādi pañcabhiḥ | mā prekṣiṣṭhā niṣedha-vyājenāvaśyaka-vidhir ayam, tad etan-mādhurye'nubhūyamāne sarvam eva tuccham maṁsyase | tasmād enām eva paśyer ity abhiprāyāt ||239||

mukundaḥ : śraddhā-rahiteṣv asya svalpa-sambandhena rateḥ prāptiḥ sva-vākyaair darśyate—smerām ity ādi pañcabhiḥ | sāci vakrā, vaṁśyām nyastam adhara-kīśalayām yayā sā tathā | sakha iti prīti-sambandhenaiva vaśikaraṇāt | śraddhā-rahitatvam bodhayati—mā prekṣiṣṭhā iti | virodhi-vilakṣaṇayā taṭasthasya parama-sundara-darśane kautukārtham preraṇam | vṛndāvana-prāptir bhāgya-sūcikā | agre'pi śrī-bhāgavatādi-saṅgo bhāgyenaiva | bandhu-saṅge prīter abhāvāt bhāvo jñeyāḥ ||239||

viśvanāthaḥ : pūrvoktam sarvebhyaḥ pradhānam nāma-saṅkīrtanādi-pañcakam sva-kṛta-padyena anubhāvayitum āha—smerām ity ādi pañcabhiḥ | itaḥ sakāśād gacchataḥ tava yadi bandhu-saṅge raṅgo vartate, tadā hari-tanum mā prekṣiṣṭhā iti | niṣedha-vyājenāvaśyaka-

vidhir ayam, tad etan-mādhurye'nubhūyamāne sarvam eva tuccham maṁsyase | tasmād enām eva paśyety abhiprāyāt | hari-tanuṁ kīdṛśīm ? smerām punaś ca vakrā vistīrṇā ca dṛṣṭir yasyās tām ||239||

siddhānta-sarasvatī (anubhāṣya 1.5.224) : he sakhe, yadi tava bandhu-saṅge putra-kalatrādi-
viṣayiṇām saṅge raṅgaḥ kautūhalam asti vidyate, tadā itaḥ asmin keśī-tīrthopakaṅthe
yāmuna-tatastha-keśī-tīrthe smerām smitānvitām bhaṅgī-traya-paricitām grīvā-kaṭi-jānu-
bhaṅgī-trayeṇa yuktām sāci-vistīrṇa-dṛṣṭim tiryak-praśastāvalokanāt vaṁśī-nastādhara-
kiśalayām vaṁśyām veṇau nyastaḥ dattaḥ adhara eva kiśalayaḥ nava-pallavaḥ yayā tām
candrakeṇa mayūra-picchena ujjalām parama-śobhā-mayīm govindākhyām hari-tanuṁ
nanda-sūnu-mūrtim mā prekṣiṣṭhāḥ avalokaya | iti niṣedha-vyājena parama-saundarya-dhāra-
vigraham avaśyam eva draṣṭavyam abhipretam | tan-mādhurye anubhūyamāne sarvam eva
tuccham maṁsyase, tasmād enām eva paśyety abhiprāyaḥ ||239||

—o)0(o—

|| 1.2.240 ||

śrī-bhāgavatam yathā—

śaṅke nītāḥ sapadi daśama-skandha-padyāvalīnām
varṇāḥ karṇādhvani pathi katāmānupurvyād bhavadbhiḥ |
haṁho ḍimbhāḥ parama-śubhadān hanta dharmārtha-kāmān
yad garhantaḥ sukhamayam amī mokṣam apy ākṣipanti ||

śrī-jīvaḥ : śaṅke nītā iti upālambha-vyājena stutir iyam | śloka-dvayīyam aprastuta-
praśamsālaṅkāra-mayī | sā ca—

kārye nimitte sāmānye viśeṣe prastute sati |
tad anyasya vacas tulye tulyasyeti ca pañcadhā || [kā.pra. 10.99] ity uktatvāt |

sāmānye prastute viśeṣa-prastāva-mayy api syāt | tad evam atra śrī-mūrti-śrī-bhāgavata-
mātrayoḥ prastutayos tat-tad-viśeṣaḥ prastāvaḥ kṛtaḥ | sa hi tāvat tat-paryanta-mahima-
jñānana-prayojaka iti | kiṁ ca pūrva-padye smerām ity ādinā tasyā hari-tanoḥ praśamsanāt
tat-prekṣaṇa-niṣedhe tātparyam nāstīti, tadvat tad-uttara-padye dharmādīnām parama-
śubhadānām mokṣasya ca sukhamayasya daśama-skandha-śravaṇaja-bhāvenātikramāt tasya
parama-sukha-rūpatva-prāptyā | haṁho ḍimbhāḥ ity atrādhikṣepe tātparyam nāstīti padya-
dvaye'smīn atyanta-tiraskṛta-vācyā-dhvaninā stutāv eva nayanāt | stutiś ca sā nindā-vyājeneti
vyāja-stuti-nāmālaṅkāro'yaṁ gamyate ||240||

mukundaḥ : nītāḥ prāptāḥ | gaty-arthatvāt kartari niṣṭhā | ḍimbhā iti śraddhāyā abhāvaḥ |
karṇādhvani pathikatām iti svalpa-sambandhaḥ | mokṣākṣepeṇa bhāvaḥ ||240||

viśvanāthaḥ : varṇā eva karṇādhvani pathikatām nītā, na tv artha-jñānam | he ḍimbhā ajñāḥ !
yad yasmāt varṇa-śravaṇād dharmādīn garhayantaḥ santaḥ sukha-mayaṁ mokṣam apy
ākṣipanti | padya-dvaye'sminn atyanta-tiraskṛta-vācya-dhvaninā stutāv eva paryavasānād
vyāja-stuti-nāmālaṅkāro'yaṁ gamyate ||240||

—o)0(o—

|| 1.2.241 ||

kṛṣṇa-bhakto yathā—

ḍṛg-ambhobhir dhautaḥ pulaka-patalī maṇḍita-tanuḥ
skhalann antaḥ-phullo dadhad atipṛthum vepathum api |
ḍṛśoḥ kakṣām yāvan mama sa puruṣaḥ ko'py upayayau
na jāte kim tāvan matir iha ḡṛhe nābhīramate ||

śrī-jīvaḥ : iha madantaḥ sphurati kasmimścid apy anirvacanīye śyāmasundare mama matir
abhīramate, ḡṛhe tu nābhīramate ity arthaḥ ||241||

mukundaḥ : iha sāksād vartamāne ḡṛhe kim nābhīramate—āsaktā na bhavati | ḍṛśoḥ kakṣām
yāvad iti svalpa-sambandhaḥ, puruṣa-darśane hetau saty api kim ity uktis tatra śraddhābhāva-
bodhikā | iha ḡṛhe nābhīramate iti bhāvotpattiḥ ||241||

viśvanāthaḥ : *na vyākhyātam* ||

—o)0(o—

|| 1.2.242 ||

nāma yathā—

yadavadhi mama śītā vaiṇikenānugītā
śruti-patham agha-śatror nāmā-gāthā prayātā |
anavakalita-pūrvām hanta kām apy avasthām
tadavadhi dadhad-antar-mānasam śāmyatīva ||

śrī-jīvaḥ : śītā karṇayos tāpa-śamanī | vaiṇikenety ajñāta-nāmatvāt śrī-nāradasya tādr̥ṣatā-mātreṇoddeśaḥ | tadvat kām apy avasthām iti premṇa evoddeśaḥ | iveti vākyaḷaṅkāre | śāmyati sarvaṁ bahir upadravaṁ parihṛtya nirvṛtaṁ bhavatīty arthaḥ ||242||

mukundaḥ : śītā karṇayos tāpa-nivṛtti-pūrvaka-sukhadety arthaḥ | vaiṇikenety ajñāta-nāmatvāt śrī-nāradasya tādr̥ṣatā-mātreṇoddeśaḥ | yad vā, anyenaiva vīṇāvādakena yad avadhīti svalpa-sambandhaḥ | kām apy avasthām dadhac chāmyatīveti bhāvotpattiḥ | saṁsārād viramad api śyāmasundara-viśaye'bhilāśād iveti nāma-gāthā-śravaṇe hetau saty api hanteti vismaya-vācakaṁ āsraddhā-bodhakam ||242||

viśvanāthaḥ : śītā karṇayos tāpa-śamanī | vaiṇikenety ajñāta-nāmatvāt śrī-nāradasya tādr̥ṣatā-mātreṇoddeśaḥ | tadvat kām apy avasthām dadhat sat antar mānasaṁ śāmyati sarvaṁ bahir upadravaṁ parihṛtya nirvṛtaṁ bhavatīty arthaḥ | iveti vākyaḷaṅkāre ||242||

—o)0(o—

|| 1.2.243 ||

śrī mathurā-maṇḍalaṁ yathā—

**tata-bhuvi kṛta-kāntiḥ śyāmalā yās taṭinyāḥ
sphuṭita-nava-kadambālambi-kūjad-dvirephā |
niravadhi-madhurimṇā maṇḍiteyaṁ kathaṁ me
manasi kam api bhāvaṁ kānana-śrīs tanoti ||**

śrī-jīvaḥ : kam api bhāvaṁ śyāmasundara-viśeṣa-viśayam ||243||

mukundaḥ : iyaṁ kānana-śrīr bhāvaṁ darśana-mātrāt tanotīti svalpa-sambandhaḥ | kam api śyāmasundara-viśeṣa-viśayam | śyāmalāyā yamunāyāḥ [sakṛd yad aṅga-pratimāntar āhitā manomayī bhāgavatīm dadau gatim](#) [bhā.pu. 10.12.39] iti | [kim vā parair īśvaraḥ sadyo hṛdy avarudhyate'tra kṛtibhiḥ śuśrūṣubhis tat-kṣaṇāt](#) [bhā.pu. 1.1.2] iti | [yat-sevayā](#) [bhā.pu. 3.7.19] ity ādau rati-rāsa iti | padyāvalī (24)—

[viṣṇor nāmaiva puṁsāḥ śamalam apaharat puṇyam utpādayac ca brahmādi-sthāna-bhogād viratim atha guroḥ śrī-pada-dvandva-bhaktim | ṭattva-jñānaṁ ca viṣṇor iha mṛti-janana-bhrānti-bījam ca dagdhvā saṁpūrṇānanda-bodhe mahati ca puruṣaṁ sthāpayitvā nivṛttam ||](#) iti |

paramānanda-mayī siddhir mathurā-sparśa-mātrataḥ ity ādi pramaṇāt **smerāṁ bhaṅgī** ity ādi vacaneṣu kutrāpi śraddhā-vṛtṭy-ādeḥ śravaṇaṁ tu sāparādha iti jñeyam ||243||

viśvanāthaḥ : śyāmalāyās taṭinyā yamunāyās tata-bhuvi kṛtā kāntir yayā tathā-bhūtā kāmāna-śrīr vṛndāvana-śrīḥ kam api bhāvaṁ śyāmasundara-viśeṣa-viṣayakam ||243||

—o)0(o—

|| 1.2.244 ||

alaukika-padārthānām acintyā śaktir idṛśī |
bhāvaṁ tad-viṣayaṁ cāpi yā sahaiva prakāśayet ||

śrī-jīvaḥ : alaukiketi teṣāṁ pañcānām iti prakaraṇāl labhyate, yathā, [sakṛd yad-aṅga-pratimāntar-āhitā manomayī bhāgavatīm dadau gatim](#) [bhā.pu. 10.12.39] iti, [dharmāḥ projjhita](#) ity ādau, [kiṁ vā parair īśvaraḥ sadyo hṛdy avarudhyate'tra kṛtibhiḥ śūsṛṣubhis tat-kṣaṇāt](#) [bhā.pu. 1.1.2] iti, [bhavāpavargo bhramata](#) [bhā.pu. 10.51.53] iti, [nāma-vyāharaṇaṁ viṣṇor yatas tad-viṣayā matiḥ](#) [bhā.pu. 6.2.10] iti, [parānanda-mayī siddhir mathurā-sparṣa-mātrataḥ](#) [bha.ra.si. 1.2.212] iti pañcasv api darśanāt ||244||

śrī-mukundaḥ: nanu śravaṇādinā pūrvānubhūta eva paścāt tad-guṇānubhavaṇa bhāvaḥ sambhavet | sveṣāṁ ity ādi-pañcasu [yāvad upayayau tāvan nābhīramate](#) ity ādinā bhāva-tad-viṣayayoḥ sahaiva katham udayaḥ | tatrāha—alaukika-padārthānām pañcānām aṅgānām ||244||

viśvanāthaḥ: ālaukiketi teṣāṁ prakaraṇāl labhyate | tathā, [sakṛd yad-aṅga-pratimāntar-āhitā manomayī bhāgavatīm dadau gatim](#) [bhā.pu. 10.12.39] iti śrī-vigrahasya | [dharmāḥ projjhita](#) ity ādau, [kiṁ vā parair īśvaraḥ sadyo hṛdy avarudhyate'tra kṛtibhiḥ śūsṛṣubhis tat-kṣaṇāt](#) [bhā.pu. 1.1.2] iti śrī-bhāgavatasya | [bhavāpavargo bhramata](#) [bhā.pu. 10.51.53] iti śrī-kṛṣṇa-bhaktasya | [nāma-vyāharaṇaṁ viṣṇor yatas tad-viṣayā matiḥ](#) [bhā.pu. 6.2.10] iti nāma-grahaṇasya | [parānanda-mayī siddhir mathurā-sparṣa-mātrataḥ](#) [bha.ra.si. 1.2.212] iti mathurā-maṇḍalasyeti pañcasv api darśanāt | bhāvaṁ tasya bhāvasya viṣayaṁ kṛṣṇaṁ ca sahaiva ekadaiva prakāśayet ||244||

—o)0(o—

|| 1.2.245-246 ||

keṣāmcit kvacid aṅgānām yat kṣudraṁ śrūyate phalaṁ |
bahir-mukha-pravṛtṭyaitat kintu mukhyaṁ phalaṁ ratiḥ ||
sammataṁ bhakti-vijñānām bhakty-aṅgatvaṁ na karmaṇām ||

śrī-jīvaḥ : mukhyaṁ phalam iti akāmaḥ sarva-kāmo vā [bhā.pu. 2.3.10] ity ādeḥ | satyaṁ
diśaty arthitam arthito nṛṇāṁ naivārthado yat punar arthitā yataḥ [bhā.pu. 5.19.26] ity ādeḥ |
sa vai manaḥ kṛṣṇa-padāravindayor ity ādau, kāmaṁ ca dāsye na tu kāma-kāmyayā [bhā.pu.
9.4.18] ity asmāc ca | yad vā, bahirmukha-pravṛtṭyā iti | antarmukhānām tu tat-tad-anāyāsa-
bhajane'pi karmādi-durlabha-phala-prāpaka-tat-tad-guṇa-śravaṇena raty-utpādanād ratir eva
mukhyaṁ phalam iti | tad evaṁ rati-phalātve'py aśāmsi-bhagavad-rūpa-bhedena rater api
bhedo jñeyaḥ ||245||

mukundaḥ : bahirmukha-pravṛtṭyā iti | viṣayiṇām api bhaktau pravṛtṭy-artham anya-
kāmanayāpi kṛtā bhaktiḥ kṛpā-hetuḥ | kṛpayānya-kāmanā-nivṛttir iti bhāvaḥ | yathā—svayaṁ
vidhatte bhajatām anicchatām icchāpidhānam nija-pāda-pallavam [bhā.pu. 5.19.26] ity ādi
||245||

viśvanāthaḥ : bahirmukha-pravṛtṭyā ity antarmukhānām tu tat-tad-anāyāsa-bhajane'pi
karmādi-durlabha-phala-prāpaka-tad-guṇa-śravaṇena raty-utpādanād ratir eva mukhyaṁ
phalam iti | nanu sarvāsām kevalānām eva bhaktīnām mähātmyaṁ khalu tādṛśam eva, kintu
parāśareṇa yad idam uktam—

varṇāśramācaravatā puruṣeṇa paraḥ pumān |
viṣṇur ārādhyate panthā nānyat tat-toṣa-kāraṇam || iti |

tat-tat-karmaṇām bhakty-aṅgatvaṁ pratīyate | varṇāśramācāra-saṁyogenaiva viṣṇor ārādhanē
sammatai-pratīteḥ | tatrāha—sammataṁ iti | bhakti-vijñānām bhaktim viśeṣato jānatām
śuddha-bhaktānām śrī-parāśarādīnām evety arthaḥ | tad uktam tair eva—

yajñeśācyuta govinda mādhavānanta keśava |
kṛṣṇa viṣṇo hr̥ṣīkeśety āha rājā sa kevalam |
nānyad jagāda maitreya kiñcit svapnāntareṣv api || iti |

varṇāśramety ādikam tu śuddha-bhakty-anadhikāriṇaḥ praty evoktam iti bhāvaḥ ||245||

—o)0(o—

|| 1.2.247 ||

yatha caikādaśe (11.20.9)—

tāvat karmāṇi kurvīta na nirvidyeta yāvatā |
mat-kathā-śravaṇādaḥ vā śraddhā yāvan na jāyate ||

śrī-jīvaḥ: tad evopapādayati yatheti | tasmād varṇāśramety asya cāyam evārthaḥ |
varṇāśramācāravatāpi yad viṣṇur ārādhyate, so'yaṁ panthās tat-toṣa-kāraṇaṁ nānyat kim api |
ataevoktaṁ tenaiva

sā hānis tan mahac chidraṁ sa moḥaḥ sa ca vibhramaḥ |
yan muhūrtaṁ kṣaṇaṁ vāpi vāsudevaṁ na kīrtayet || iti ||247||

mukundaḥ: na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ: karmāṇi nitya-naimittikādīni iti ṭikā ca | atra—

śruti-smṛtī mamaivājñe yas te ullaṅghya vartate |
ājñā-cchedī mama dveṣī mad-bhakto'pi na vaiṣṇavaḥ ||

ity ukta-doṣo'py atra nāsti | ājñā-karaṇāt, pratyuta jātayor api nirveda-śraddhayos tat-karaṇa
evājñā-bhaṅgaḥ syat ||247||

—o)0(o—

|| 1.2.248 ||

jñāna-vairāgyayor bhakti-praveśāyopayogitā | iṣat prathamam eveti nāṅgatvam ucitaṁ tayoh ||

śrī-jīvaḥ: jñānam atra tvam-padārtha-viṣayaṁ tat-padārtha-viṣayaṁ tayor aikya-viṣayaṁ ceti
tribhūmikaṁ brahma-jñānam ucyate | tatreṣad iti aikya-viṣayaṁ tyaktvety arthaḥ | vairāgyaṁ
cātra brahma-jñānopayogy eva | tatra ceṣad iti bhakti-virodhitvaṁ tyaktvety arthaḥ | tac ca tac
ca prathamam evety anyāveśa-parityāga-mātrāya te upādīyete | tat-parityāgena jāte ca bhakti-
praveśe tayor akimcitkaratvāt | tat-tad-bhāvanāyā bhakti-vicchedakatvāc ca ||248||

mukundaḥ: jñāneti | jñānam ādhyātmikaṁ vairāgyaṁ sarvatraudāsīnyam tayoh | bhakti-
praveśāya bhaktau dhṛtir vaiṣṇava-cihnānām harer nāmākṣarasya cety ādi catuṣcatvāriṁśad-
aṅgikāyām praveśāya prathamam, guru-pādāśraya ity ādi-viṁśad-aṅgikāyām dvāra-bhaktau
evopayogitā | tatrāpīṣat | anyāveśa-parityāga-mātrāya te upādeye | etad evādhikāra-lakṣaṇe
uktaṁ nātisakta ity anena | na tu aikya-viṣayakam api jñānam | bhagavat-sambandhiny api
bhogādaḥ vairāgyam api ||248||

viśvanāthaḥ: jñānam atra tat-tvam-padārtha-viṣayaṁ tayor aikya-viṣayaṁ ceti tribhūmika-
brahma-jñānam ucyate | tatreṣad iti aikya-viṣayaṁ tyaktvety arthaḥ | vairāgyaṁ cātra brahma-
jñānopayogy eva | tatreṣad iti bhakti-virodhi tyaktvety arthaḥ | tac ca tac ca prathamam evety

anyāveśa-parityāga-mātrāya te upādīyete | tat-parityāgena jāte ca bhakti-praveśe tayor
akimcitkaratvāt tat-tad-bhāvanāyā bhakti-vicchedakatvāc ca ||248||

—o)0(o—

|| 1.2.249 ||

**yad ubhe citta-kāṭhinya-hetū prāyaḥ satām mate |
sukumāra-svabhāveyam bhaktis tad-dhetur īritā ||**

śrī-jīvaḥ: uttaratas tu tayor anugatau doṣāntaram ity āha yad ubhe iti | kāṭhinya-hetutvam ca
nānā-vāda-nirasana-pūrvaka-tattva-vicārasya duḥkha-sahanābhyāsa-pūrvaka-vairāgyasya ca
rukṣa-svarūpatvāt | tarhi sahāyam vinottarottara-bhakti-praveśaḥ katham syāt ? tatrāha
bhaktīti | tasya bhakti-praveśasya hetur bhaktir īritā | uttarottara-bhakti-praveśasya hetuḥ
pūrva-pūrva-bhaktir evety arthaḥ |

nanu bhaktir api tat-tad-āyāsa-sādhyatvāt kāṭhinye hetuḥ syāt tatrāha sukumāra-svabhāveyam
iti śrī-bhagavan-madhura-rūpa-guṇādi-bhāvanā-mayatvād iti | tasmād bhagavati nija-cittasya
sārdratām kartum icchunā bhaktir eva kāryeti bhāvaḥ | prādhānyena ca tathoktam śrī-
prahlādena—

naite guṇā na guṇino mahad-ādayo ye
sarve manaḥ-prabhṛtayaḥ saha-deva-martyāḥ |
ādy-antavanta urugāya vidanti hi tvām
evam vimṛśya sudhiyo viramanti śabdāt ||

tat te'rhattama namaḥ-stuti-karma-pūjāḥ
karma-smṛtiś caraṇayoḥ śravaṇam kathāyām |
samsevayā tvayi vineti ṣaḍ-aṅgayā kim
bhaktim janaḥ paramahaṁsa-gatau labheta || [bhā.pu. 7.9.49-50] iti |

atra karma paricaryā, karma-smṛtiḥ līlā-smaraṇam | caraṇayor iti bhakti-vyañjakam tac ca
ṣaṭsv apy anvitam | tathā samsevayā vineti vairāgyādikam api nādṛtam ||249||

mukundaḥ: atra hetum āha yad ubhe ity ardhakam | dvāra-bhaktiṣad-aucityāt prāya iti | tarhi
sahāyam vinottara-bhakti-praveśaḥ katham syāt ? tatrāha bhaktir īriteti bhaktir aṅga-vimśati-
rūpā | tad-dhetuś catvāriṁśad-aṅga-bhakti-praveśasya hetuḥ | īritāsyās tatrety atroktau |
sukumārau viṣayaudāsye jāgarūko'pi hari-sambandhi-vastuni komalaḥ sādaraḥ svabhāvo
yasyāḥ sā sukumāra-svabhāvā kaṭhina-citte'syā apraveśo'pi sūcitaḥ ||249||

viśvanāthaḥ: bhakti-praveśānantaram tayoh karaṇe doṣam āha yad ubhe iti | kāṭhinya-
hetutvam ca nānā-vāda-nirasana-pūrvaka-tattva-vicārasya | evaṁ duḥkha-sahanābhyāsa-
pūrvaka-vairāgyasya ca rukṣa-svarūpatvāt | tarhi jñāna-vairāgya-rūpa-sahāyam vinā
uttarottara-bhakti-praveśaḥ katham syāt ? tatrāha bhaktis tad-dhetur īriteti | tasya praveśasya
hetur bhaktir īritā | uttarottara-bhakti-praveśasya hetuḥ pūrva-pūrva-bhaktir evety arthaḥ |

nanu bhaktir api tat-tad-āyāsa-sādhyatvāt kāṭhinya-hetuḥ syāt tatrāha sukumāreti | śrī-
bhagavan-madhura-rūpa-guṇādi-bhāvanā-mayatvād iti | tathā ca bhagavati nija-cittasya
sārdratām kartum icchunā bhaktir eva kāryeti bhāvaḥ | yathoktam prahlādena—

naite guṇā na guṇino mahad-ādayo ye
sarve manaḥ-prabhṛtayaḥ saha-deva-martyāḥ |
ādy-antavanta urugāya vidanti hi tvām
evaṁ vimṛśya sudhiyo viramanti śabdāt ||

tat te'rhattama namaḥ-stuti-karma-pūjāḥ
karma-smṛtiś caraṇayoh śravaṇam kathāyām |
samsevayā tvayi vineti ṣaḍ-aṅgayā kim
bhaktim janaḥ paramahaṁsa-gatau labheta || [bhā.pu. 7.9.49-50] iti |

atra karma paricaryā, karma-smṛtiḥ līlā-smaraṇam | caraṇayor iti bhakti-vyañjakam | tac ca
ṣaṭsv apy anvitam | tat tu samsevayā vineti vairāgyādikam api nāḍṛtam ||249||

—o)0(o—

|| 1.2.250 ||

yathā tatraiva (11.20.31)—

**tasmān mad-bhakti-yuktasya yogino vai mad-ātmanaḥ |
na jñānam na ca vairāgyam prāyaḥ śreyo bhaved iha ||**

śrī-jīvaḥ: nāsti vyākhyānam ||250||

mukundaḥ: prāyaḥ śreyo nety uktābhiprāyam eva ||250||

viṣvanāthaḥ: nāsti vyākhyānam ||250||

—o)0(o—

|| 1.2.251 ||

kintu jñāna-virakty-ādi-sādhyam bhaktyaiva sidhyati ||

śrī-jīvaḥ: jñāna-sādhyam mukti-lakṣaṇam | vairāgya-sādhyam jñānam | tat tac ca bhaktyaiva sidhyati ||251||

mukundaḥ: bhaktyaiveti na tābhyām prayojanam ity eva-kārārthaḥ ||251||

viśvanāthaḥ: jñāna-sādhyam mukti-lakṣaṇam | vairāgya-sādhyam jñānam | tat tac ca bhaktyaiva sidhyati ||251||

—o)0(o—

|| 1.2.252-3 ||

yathā tatraiva (11.20.32-33)—

yat karmabhir yat tapasā jñāna-vairāgya taś ca yat |
yogena dāna dharmeṇa śreyobhir itarair api ||
sarvaṁ mad-bhakti-yogena mad-bhakto labhate'njasā |
svargāpavargam mad-dhāma kathañcid yadi vāñchati ||

śrī-jīvaḥ: itaraiḥ sālokyādi-kāmanām-maya-bhakti-ādibhiḥ kathañcid bhakty-upayogitvena | yathā citraketor vimāna-cāritve, garbhastha-śukadevasya māyā-tyāge, prahlādasya bhagavat-pārśva-gamane vāñchā | yathoktaṁ **ṣaṣṭhe** reme vidyādhara-strībhir gāpayan harim īśvaram [bhā.pu. 6.17.3] iti | **brahma**-vaivarte śrī-kṛṣṇam prati śukadevasya prārthanā—

tvam brūhi mādharma jagan-nigadopameyā
māyākhilasya na vilanḡhyatamā tvadīyā |
badhnāti mām na yadi garbham imam vihāya
tad yāmi samprati muhuḥ pratibhūs tvam atra || iti |

saptame śri-prahlāda-vākyam—

trasto'smy aham kṛpaṇa-vatsala duḥsahogra-
samsāra-cakra-kadanād grasatām praṇītaḥ |
baddhaḥ sva-karmabhir uśattama te'ṅghri-mūlam
pṛito'pavarga-śaraṇam hvayase kadā nu || [bhā.pu. 7.9.16] iti |

duḥsaham yad ugram saṁsāra-cakra-kadanam duḥkham | tasmād aham trasto'smi | praṇīto
nikṣipto'smi | tatho he uśattama, prītaḥ san te tavāṅghri-mūlam caraṇārvaindayor
nityādhiṣṭhānam prati śrī-vaikuṅṭham prati kadā nu hvayase ||252-3||

mukundaḥ: itarair jñāna-miśra-bhaktyādibhiḥ | mad-dhāma vaikuṅṭhākhyam tatra prāpyām
sālokyādi-caturvidhām muktim ity arthaḥ | añjasā tat-tat-sādhanam vināiva kathamcid yadi
vāñchati iti tal-loke bhagavat-sevām kartum vāñchatītyarthaḥ | **bṛhad-bhāgavatāmṛte** yathā
gopa-kumārasya sā sā vāñchā ||252-3||

viśvanāthaḥ: itaraiḥ sālokyādi-kāmanām-maya-bhakty-ādibhiḥ kathamcid bhakty-
upayogitvena yadi vājchati yathā citraketo vimānacāritve, garbhasthasya śukadevasya māyā-
tyāge, prahlādasya bhagavat-pārśva-gamane vāñchā | yathoktam ṣaṣṭhe **reme vidyādhara-
strībhir gāpayan harim īśvaram** [bhā.pu. 6.17.3] iti | **brahma**-vaivarte śrī-kṛṣṇam prati
śukadeva-prārthanā—

tvam brūhi mādharma jagan-nigāḍopameyā
māyākhilasya na vilāṅghyatamā tvadiyā |
badhnāti mām na yadi garbham imam vihāya
tad yāmi samprati muhuḥ pratibhūs tvam atra || iti |

saptame śrī-prahlāda-vākyam—

trasto'smy aham kṛpaṇa-vatsala duḥsahogra-
saṁsāra-cakra-kadanād grasatām praṇītaḥ |
baddhaḥ sva-karmabhir uśattama te'ṅghri-mūlam
prīto'pavarga-śaraṇam hvayase kadā nu || [bhā.pu. 7.9.16] iti ||252-3||

—o)0(o—

|| 1.2.254 ||

**rucim udvahatas tatra janasya bhajane hareḥ |
viṣayeṣu gariṣṭho'pi rāgaḥ prāyo vilīyate ||**

śrī-jīvaḥ: nanu pūrvaṁ bhakti-praviṣṭasya vairāgyam citta-kāṭhinya-hetutayā heyatvenoktam |
tarhi tasya viṣaya-bhoga eva vihitāḥ | tac ca—

viṣayāviṣṭa-cittasya kṛṣṇāveśaḥ sudūrataḥ |
vāruṇī-dig-gatam vastu vrajan naindrīm kim āpnuyāt || ity ādi śāstra-viruddham |

atrocyate—bhaktau ruci-mātram eva tasya viṣaya-rāga-vilāpakam, tasmād vairāgyābhyāsa-kāṭhinyam na yuktam ity āha rucim iti | atra rucim udvahataḥ prāyo vilīyata iti | pariṇāmatas tu kārtsnyenaiva vilīyata ity arthaḥ | tad etad upalakṣaṇam uktam jñānam ca bhavatīty asya—

vāsudeve bhagavati bhakti-yogaḥ prayojitaḥ |
janayaty āśu vairāgyam jñānam ca yad ahaitukam || [bhā.pu. 1.2.7] ity ādeḥ ||254||

mukundaḥ: bhakti-svabhāvena viṣaya-rāga-nivṛtter avadhim āha rucim iti | rucim ādau śraddhā tataḥ sādhu-saṅga ity atra vakṣyamāṇām niṣṭhānantarām sādhana-niṣṭhatām | prāya iti harau jātāsaktes tu kārtsnyenaiva vilīyata ity arthaḥ ||254||

viśvanāthaḥ: nanu, pūrvam bhakti-praviṣṭasya vairāgyam citta-kāṭhinya-hetutayā heyatvenoktam, tarhi tasya viṣaya-bhoga eva vihitaḥ | tac ca—

viṣayāviṣṭa-cittasya viṣṇv-āveśaḥ sudūrataḥ |
vāruṇī-dig-gataṁ vastu vrajan naindrīm kim āpnuyāt || ity ādi śāstra-viruddham |

atrocyate—bhaktau ruci-mātram eva tasya viṣaya-rāga-vilāpakam, tasmād vairāgyābhyāsa-kāṭhinyam na yuktam ity āha rucim iti | tatra bhajane rucim udvahato janasyety atra rucipadam bhakti-praveśottara-kālotpanna-śraddhā-viśeṣa-param | prāyo vilīyata iti bhaktau praveśānantaram viṣaye kimcid rāga-sattve'pi na doṣaḥ | bhakte paripākāt tad api sāmastyena yāsyatīti bhāvaḥ ||254||

—o)0(o—

|| 1.2.255 ||

**anāsaktasya viṣayān yathārham upayuñjataḥ |
nirbandhaḥ kṛṣṇa-sambandhe yuktam vairāgyam ucyate ||**

śrī-jīvaḥ: tat prāg uktam bhakti-praveśa-yogyam eva vairāgyam vyanakti anāsaktasyeti | anāsaktasya sataḥ yathārham sva-bhakty-upayukta-mātram yathā syāt tathā viṣayān upayuñjato bhuñjānasya puruṣasya yad vairāgyam tad yuktam ucyate | atra kṛṣṇa-sambandhe nirbandhaḥ syād ity arthaḥ ||255||

mukundaḥ: bhakti-svabhāvam vairāgyam lakṣayati anāsaktasyeti | yathārham svādhikāropayukta-mātram yathā syāt viṣayān upayuñjato bhuñjānasya janasya yaḥ kṛṣṇa-sambandhe mahā-prasāda-srak-candanādaḥ nirbandha āgrahaḥ sa yuktam vairāgyam ucyate | etat svayam bhagavatā vivṛtam, yathā—

jāta-śraddho mat-kathāsu nirviṇṇaḥ sarva-karmasu |
veda duḥkhātmakam kāmān parityāge'py anīśvaraḥ ||
tato bhajeta mām prītaḥ śraddhālur dṛṭha-niścayaḥ |
juṣamāṇaś ca tān kāmān duḥkhodarkāmś ca garhayan || [bhā.pu. 11.20.28] iti ||255||

viśvanāthaḥ: prāg uktam bhakti-praveśa-yogyam eva vairāgyam vyanakti | anāsaktasya sataḥ
yathārham sva-bhakty-upayuktaṁ yathā syāt tathā viṣayān upayuñjato bhuñjānasya
puruṣasya yad vairāgyam tad yuktaṁ ucyate | yatra vairāgye sati kṛṣṇa-sambandhe
nirbandhaḥ syād ity arthaḥ ||255||

—o)0(o—

|| 1.2.256 ||

**prāpañcikatayā buddhyā hari-sambandhi-vastunaḥ |
mumuksubhiḥ parityāgo vairāgyam phalgu kathyate ||**

śrī-jīvaḥ: atha phalgu vairāgyam tu bhakty-anupayuktaṁ yat tad eva jñeyam | tac ca
bhagavad-bahirmukhānām aparādha-paryantaṁ syād ity āha prāpañcikatayeti | hari-
sambandhi vastv atra tat-prasādādi | tasya parityāgo dvididhaḥ | aprārthanā prāptānaṅgikāraś
ca | tatrottaras tu sutarām aparādha eva jñeyaḥ | **viṣṇu-yāmale**—**prasādāgrahaṇam viṣṇor** ity
ādi-vacaneṣu tac-chravaṇāt ||256||

mukundaḥ: citta-kāṭhinya-hetukam vairāgyam darśayati prāpañcikatayeti ||256||

viśvanāthaḥ: phalgu vairāgyam tu bhakty-anupayuktaṁ yat tad eva jñeyam | tac ca bhagavad-
bahirmukhānām aparādha-paryantaṁ syād ity āha prāpañcikatayeti | hari-sambandhi vastv
atra tat-prasādādi | tasya parityāgo dvididhaḥ | aprārthanā prāptānaṅgikāraś ca | tatrottaras tu
sutarām aparādha eva jñeyaḥ | **prasādāgrahaṇam viṣṇor** ity ādi-vacaneṣu tac-chravaṇāt ||256||

—o)0(o—

|| 1.2.257-8 ||

**proktaṇa lakṣaṇenaiva bhaktir adhikṛtasya ca |
aṅgatve suniraste'pi nityādy-akhila-karmaṇām ||
jnānasyādhyātmikasyāpi vairagyasya ca phalgunāḥ |
spaṣṭatārtham punar api tad evedaṁ nirākṛtam ||**

śrī-jīvaḥ: prokteneti | dvayor apy anvayaḥ | adhikṛtasya bhakti-śāstrādhikāreṇa vyāptasya vairāgyasya vairāgya-mātrasya | viśeṣataḥ phalguṇa ity arthaḥ ||257-8||

mukundaḥ: prokteneti | jñāna-karmādy-anāvṛtam ity anena vairāgya-bhāg ity anena ca ||257-8||

viśvanāthaḥ: prokteneti | dvayor apy anvayaḥ | tathā ca śuddha-bhakter evam adhikṛtasya bhakti-śāstrādhikāreṇa prāptasya ca proktena lakṣaṇena jñāna-karmādy-anāvṛtatvādi-viśeṣaṇa-ghaṭita-lakṣaṇena nityādy-akhila-karmaṇām asaṅgatve niraste'pi spaṣṭatārtham punar apy atra nirākṛtam | vairāgyasya yuktāyukta-vairāgya-sāmānya-viśeṣataḥ phalguṇa ity arthaḥ ||257-8||

—o)0(o—

|| 1.2.259-264 ||

**dhana-śiṣyādibhir dvārair yā bhaktir upapādyate |
vidūratvād uttamatā-hānyā tasyāś ca nāṅgatā ||
viśeṣaṇatvam evaiṣām saṁśrayanty adhikāriṇām |
vivekādīnyato'miṣām api nāṅgatvam ucyate ||
kṛṣṇonmukhaṁ svayaṁ yānti yamāḥ śaucādayas tathā |
ity eṣām ca na yuktā syād bhakty-aṅgāntara-pātītā ||**

yathā **skānde**—

**ete na hy adbhutā vyādha tavāhimsādayo guṇāḥ |
hari-bhaktau pravṛttā ye na te syuḥ para-tāpinaḥ ||**

tatraiva—

**antaḥ-śuddhir bahiḥ-śuddhis tapaḥ-śānti-adayas tathā |
amī guṇāḥ prapadyante hari-sevābhikāminām ||**

**sā bhaktir eka-mukhyāṅgāśritānaikāṅgi kātha vā |
svavāsanānusāreṇa niṣṭhātaḥ siddhi-kṛd bhavet ||**

śrī-jīvaḥ : dhaneti | **jñāna-karmādy-anāvṛtam** ity ādi-grahaṇena śaithilyasyāpi grahaṇād iti bhāvaḥ | nāṅgatety atrottamāyām iti śeṣaḥ ||259|| yamānām śaucādīnām ca svayaṁ prāptim sandarśya bhakty-aṅgatvaṁ nirākaroti kṛṣṇonmukham ity ādinā hari-sevābhikāminām ity antena | yamāḥ—

ahimsā satyam asteyam
asaṅgo hrīr asaṅcayaḥ |
āstikyam brahmacaryam ca
maunam sthairyam kṣamābhayam || [bhā.pu. 11.19.33] iti dvādaśa |

śāntādaya ity atra ādi-padāt sūnṛtatva-sama-darśanādayaḥ ||261-3||

mukundaḥ: lakṣaṇopāttādi-śabdārtham āha ||259||

viśvanāthaḥ: dhaneti | **jñāna-karmādy-anāvṛtam** ity ādi-grahaṇenaiva śaithilyasyāpi grahaṇād iti bhāvaḥ | nāṅgatety atrottamāyām iti śeṣaḥ | bhakty-aṅgānām madhye śravaṇa-kīrtanāder dhanādi-dvāratvam prāyo na sambhavati, kintu paricaryā-gḥaṭakī-bhūta-yāvad-vyāpārasya ekadā kartum asādhyaktvena yasya yasya dhana-śiṣyādi-dvāratvam, tasya tasyaiva mukhyatva-hāniḥ | na tu sarveṣām iti bodhyam | gītokta-vivekādinī eṣām bhakty-adhikāriṇām daśāviśeṣe viśeṣaṇatvam eva saṁśrayanti | na tv amīṣām vivekādinām aṅgatvam ucitam ity arthaḥ | yato yamādayaḥ kṛṣṇmukham janam svayam eva prāpnuvanti, teṣām svataḥ-siddhā eva yamādayo bhavantīty arthaḥ ||259||

nanu yeṣām bhaktānām svataḥ-siddhā yamādayo na bhavanti | te kim kṛṣṇa-bahirmukhā eva | tatrāha unmukham kṛṣṇa utkrṣṭa-mukham ity arthaḥ | hari-sevāyām abhi sarvato-bhāvena kāmīnam janam amī guṇāḥ prapadyante svayam eva prapannā bhavantīty arthaḥ | śravaṇa-kīrtanādīnām madhye mukhyatayā kriyamāṇam ekam aṅgam yasyāḥ sā | tathā cānyāṅgāni tu gauṇatayā kriyamānānīti labhyante | āśritāny anekāṅgāni yasyāḥ sā | atra kalpa-dvayam eva śreṣṭham ity āha sva-vāsaneti ||259-264||

—o)0(o—

|| 1.2.265 ||

tatra ekāṅgā, yathā **granthāntare**²—

**śrī viṣṇoḥ śravaṇe parikṣid abhavad vaiyāsakīḥ kīrtane
prahlādaḥ smarāṇe tad-aṅghri-bhajane lakṣmīḥ pṛthuḥ pūjane |
akrūras tv abhivandane kapi-patir dāsye`tha sakhye`rjunaḥ
sarvasvātma-nivedane balir abhūt kṛṣṇāptir eṣām parā ||**

śrī-jīvaḥ: tad-aṅghri-bhajana ity atra tathāṅghri-bhajana ity eva yuktam ||265||

mukundaḥ: tad ity avyayam tasya prasiddhasya śrī-viṣṇor iti ||265||

² Padyāvalé, 53. Anonymous.

viśvanāthaḥ: tad-aṅghri-bhajana ity atra tathāṅghri-bhajana ity eva yuktam ||265||

—o)0(o—

|| 1.2.266-268 ||

anekāṅgā, yathā navame (9.4.18-20)—

sa vai manaḥ kṛṣṇa-padāravindayor
vacāmsi vaikuṅṭha-guṇānuvarṇane |
karau harer mandira-mārjanādiṣu
śrutim cakārācyuta-sat-kathodaye ||

mukunda-liṅgālaya-darśane dṛśau
tad-bhṛtya-gātra-sparśe'ṅga-saṅgamaṁ |
ghrāṇaṁ ca tat-pāda-saroja-saurabhe
śrīmat-tulasyā rasanām tad-arpite ||

pādaḥ hareḥ kṣetra-padānusarpaṇe
śiro hṛṣīkeśa-padābhivandane |
kāmaṁ ca dāsye na tu kāma-kāmyayā
yathottamaḥśloka-janāśraya ratiḥ ||

śrī-jīvaḥ: liṅgāni pratimāḥ | śrīmatyās tulasyā yas tasya pāda-sarojayor arpitatvāt tayoh
saurabha-viśeṣa-yogaḥ syāt tasminn ity arthaḥ | kṣetraṁ śrī-mathurādi | padaṁ tad-ālayādi |
tad etac ca sarvaṁ tathā cakāra yathottamaḥ-śloka-janāśrayā ratiḥ syāt teṣāṁ abhiruciḥ syāt
tathaivety arthaḥ ||266-269||

mukundaḥ: liṅgāni pratimāḥ | śrīmatyās tulasyā yas tasya pāda-sarojayor arpitatvāt tayoh
saurabha-viśeṣa-yogas tasminn ity arthaḥ | kṣetraṁ śrī-mathurādi | padaṁ tad-ālayam |
kāmaṁ srak-candanādi-sevām dāsye nimitte tat-prasāda-svikārayety arthaḥ | na tu kāma-
kāmyayā viṣayecchayā | etat sarvaṁ tathā cakāra yathottamaḥ-śloka-janāśrayā ratiḥ syāt teṣāṁ
abhiruciḥ syāt tathaivety arthaḥ | anena bhagavad-bhajanād api teṣu bhakter ādhikyam
darśitam ||266-269||

viśvanāthaḥ: mukundasya liṅgānām pratimānām cālayānām mandirānām ca mathurādi-nitya-
siddha-dhāmnām ca vaiṣṇavānām ca darśane, tulasyās tulasī-sambandhini pāda-saroja-
saurabhe, tathā ca caraṇāravindārpitāyām tulasyām ghrāṇa-saṁyoge sati caraṇāravinda-

tulasyor dvayor eva sāṅṣātkāro bhavatīti bhāvaḥ | tad-arpite mahā-prasādānne rasanām
jihvām | hareḥ kṣetraṁ mathurādi | padam anyatrāpi tan-mandirādi, tad-anusarpaṇe tatra
tatra punaḥ punar gamane hr̥ṣīkeśasya padayoś caraṇayoḥ padānām bhaktānām
cābhivandane | etat sarvaṁ tathā cakāra yathā uttama-śloka-janāḥ prahlādādayas tatra tatra
evāśrayo yasyās tathā-bhūtā niṣkāmaiva ratiḥ syāt | na tu kāma-kāmyayā kāmya-vastunaḥ
kāmanayā tat sarvaṁ na cakārety arthaḥ ||266-268||

—o)0(o—

|| 1.2.269 ||

śāstrotayā prabalayā tat-tan-maryādayānvitā |
vaidhi bhaktir iyaṁ kaiścan maryādā-mārga ucyaṭe ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ: *na vyākhyātam* |

viśvanāthaḥ: śāstrotā maryādā yadi prabalā bhavati, prathamato bhakti-pravṛttau prayojikā
bhavati | tadā tayā maryādayānvitā iyaṁ vaidhī bhaktiḥ kaiścij janair maryādā-mārga iti
samjñayocyate ||269||

—o)0(o—

atha rāgānugā

|| 1.2.270-273 ||

virājantīm abhivyaktām vraja-vāsī janādiṣu |
rāgātmikām anusṛtā yā sā rāgānugocyate ||
rāgānugā-vivekārtham ādau rāgātmikocyate ||
iṣṭe svārasikī rāgaḥ paramāviṣṭatā bhavet |
tan-mayī yā bhaved bhaktiḥ sātra rāgātmikoditā ||
sā kāmarūpā sambandha-rūpā ceti bhaved dvidhā ||

śrī-jīvaḥ: iṣṭe svānukūlya-viṣaye svārasikī svābhāvikī paramāviṣṭatā tasyā hetuḥ prema-maya-
tr̥ṣṇety arthaḥ sā rāgo bhavet tad-ādihikya-hetutayā tad-abhedoktir āyur ghṛtam itivat | evam
uttaratrāpi, tan-mayī tad-eka-preritā | tat-prakṛta-vacane mayat ||272||

kāmena rāga-viśeṣa-rūpeṇa rūpyate kriyate iti | tathā sambandhena tad-dhetukena rāga-viśeṣeṇa rūpyate kriyata iti tat-tat-preritety arthaḥ | yadyapi kāma-rūpāyām api sambandha-viśeṣo'sty eva tathāpi pṛthag-upādānaṁ sambandha-prādhānya-vivakṣayā sarve samāyānti rājā cetivat ||273||

mukundaḥ: atha rāgānugā—virājantīm iti ādi-śabdena go-mṛga-śukādayo grhītāḥ ||270||

iṣṭe svārasikī svabhāvajā parmāviṣṭatā rāgo bhavet | tanmayī rāga-mayī yā bhaktiḥ sā rāgātmikā ||272||

viśvanāthaḥ: vraja-vāsi-janādiṣu abhivyaktīm yathā syāt tathā virājantīm rāgātmikām bhaktim anusṛtā yā, sā rāgānugocyate ||270||

rāgātmikā—iṣṭe svānukūlya-viṣaye svārasikī svabhāvikī yā parmāviṣṭatā āveśaḥ | atra āviṣṭatāpadam tad-dhetu-param | tathā cāveśa-janakī-bhūta-prema-maya-tṛṣṇety arthaḥ | sā tṛṣṇā rāgo bhavet | tan-mayī tad-eka-pracurā tat-prakṛta-vacane mayāḥ | tathā ceṣṭe svārasikāveśa-janakī-bhūta yā prema-maya-tṛṣṇā tat-preritā yā mālya-gumphanādi-paricaryā, sā rāgātmikety samudāyārthaḥ | evaṁ sati tṛṣṇā-rūpa-rāgasyānusaraṇāsambhave'pi na kṣatir iti bodhyam | sā rāgātmikā kāma-rūpā kāmena rāga-viśeṣa-svarūpeṇa rūpyate kriyata iti tathā | evaṁ sambandhena tad-dhetuka-rāga-viśeṣeṇa rūpyate kriyata iti | tathā ca kāma-preritā paricaryā evaṁ sambandha-preirtā paricaryeti dvividhā rāgātmikety arthaḥ | yadyapi kāma-rūpāyām api sambandha-viśeṣo'sty eva tathāpi pṛthag-upādānaṁ sambandhānām madhye kāmasya prādhānya-pratipādanāya | yathā sarvaḥ samāyāti rājā cety atra rājñāḥ sarvāntaḥ-pātitve'pi punas tasya kathanam prādhānya-pratyupādānārtham ||271-273||

siddhānta-sarasvatī : yā vraja-vāsi-janādiṣu abhivyaktām suprakāśitām yathā syāt tathā virājantīm śobhamānām rāgātmikām nitya-siddha-vraja-jana-svabhāva-gatām bhaktim anusṛtā anugatā sā rāgānugocyate (anubhāṣya 2.22.149) ||271||

jāta-ruci-mahā-bhāgavata-guru-mukhāt śrīmad-bhāgavata-padma-purāṇādi-siddha-śāstrād vā tat-tad-bhāvādi-mādhurye vraja-vāsinām śānta-dāsyā-sakhya-vātsalya-madhura-rasāśrita-bhāvādīnām mādhurye śrute śravaṇena anubhūte sati yat yasya dhīḥ buddhiḥ atra iha śāstram vidhi-vākyaṁ na yuktim vicāraṇam ca na apekṣate parantu svataḥ svabhāvata eva pravartate, tad eva lobhotpatti-lakṣaṇam rāgodaya-lakṣaṇam (anubhāṣya 2.22.150) ||272||

—o)0(o—

|| 1.2.274-275 ||

tathā hi **saptame** (7.1.29-30)—

kāmād dveṣād bhayāt snehād yathā bhaktyeśvare manaḥ |
āveśya tad agham hitvā bahavas tad-gatiṁ gatāḥ ||
gopyaḥ kāmād bhayāt kamso dveṣac caidyādayo nṛpāḥ |
sambandhād vṛṣṇayaḥ snehād yūyam bhaktyā vayam vibho || iti ||

śrī-jīvaḥ: kāmād iti | atra svarasata evotpadyamānānām kāmādīnām vidhātum aśaktyatvāt tan-
mayīnām katham āpa na vaidhītvam | yaś ca—[tasmād vairānubandhena nirvairēṇa bhayena vā](#)
[| snehāt kāmēna vā yuñjyāt](#) [bhā.pu. 7.1.25] iti liṅ-pratyayaḥ śrūyate | so'pi sambhāvanāyām
sambhavati | [tasmāt kenāpy upāyena](#) [bhā.pu. 7.1.31] iti tu abhyanuñjā-mātram | yathā
yathāvat tad-gatiṁ tad-rūpām gamyaṁ prāptāḥ | tad-aghamaṁ iti teṣāṁ madhye yad-dveṣa-
bhayayor agham bhavati, tad api tad-āveśa-prabhāveṇa hitvety arthaḥ | na tu kāmē'pīti
mantavyam | [dviṣann api hr̥ṣikeśam kim utādhokṣaja-priyāḥ](#) [bhā.pu. 10.29.13] iti tasya
kāmasya dveṣādi-gaṇa-pātītām ullaṅghya stutatvāt ||274||

gopya iti—pūrva-rāgāvasthā jñeyāḥ | evaṁ vṛṣṇy-ādayo'pi ||275||

mukundaḥ: tad-gatiṁ tasya prapañcāgocarāvasthām gatāḥ prāptā vartante | ayam arthaḥ—
caidya-kāmsādīnām pūrva-janmani bhagavad-dhastā-mṛtyu-prabhāvād veṇavad dveṣa-phala-
naraka-bhogo na, kintu parama-bhoga-prāptiḥ | janma-janmābhyāsād vardhamānena sva-
dehādi-sambandhatayā bhakti-yogād api tivreṇa dveṣeṇa mano'bhiniveśān muktiḥ | etad api
vāco yukti-mātram | śrī-kṛṣṇa-hastā-mṛtyu-prabhāva eva baky-ādivan mukti-kāraṇam | gopy-
ādīnām svabhāva-siddhaḥ parama-premā janma-līlāyām navīna iva bhāsamāno'bhiniveśa-
kāraṇam antardhāna-līlāpekṣayā tat-prāpakaś cokaṭa iti ||274-275||

viśvanāthaḥ : kāmād iti | atra svayam evotpadyamānānām kāmānām vidhātum aśaktyatvāt
tan-mayīnām katham api na vaidhītvam | yaś ca tasmād vairānubandhena nirvairēṇa bhayena
vā | snehāt kāmēna vā yuñjyāt iti liṅ-pratyayaḥ śrūyate | so'pi sambhāvanāyām sambhavati |
tathā ca kāmād ity ādinā mano-yogaḥ sambhavatīty arthaḥ | [tasmāt kenāpy upāyena manaḥ](#)
[kṛṣṇe niveśayet](#) [bhā.pu. 7.1.31] iti vākyam tu pūrvoktasyānuvāda-param eva, na tu
svatantra-vidhi-vākyam | yathā yathāvad bhaktyā vaidha-bhakti-sādhāraṇa-bhakti-sāmānyena
tad-gatiṁ tad-rūpām gatiṁ gamyaṁ prāpyam iti yāvat, gatāḥ prāptāḥ | tad-aghamaṁ iti teṣāṁ
madhye yad dveṣa-bhayayor agham tat tad āveśa-prabhāveṇa hitvety arthaḥ | na tu kāmē'py
aghamaṁ mantavyam | [dviṣann api hr̥ṣikeśam kim utādhokṣaja-priyāḥ](#) [bhā.pu. 10.29.13] iti
tasya kāmasya dveṣādi-gaṇa-pātītām ullaṅghya stutatvāt ||274||

gopya iti—na ca nitya-siddhānām gopī-prabhṛtīnām katham kāmādeḥ prāptir ity ucyate iti
vācyam | kṛṣṇāvatāra-prakātya-samaye pūrva-rāgāvatīnām tāsām kāmādhīnānām prāptir
itīvivaṣṭitatvāt | evaṁ vṛṣṇy-ādayo'pi ||275||

—o)0(o—

|| 1.2.276-277 ||

**ānukūlya-viparyāsād bhīti-dveṣau parāhatau |
snehasya sakhya-vācītvād vaidha-bhakty-anuvartitā ||
kim vā premābhīdhāyītvān nopayogo'tra sādhanē |
bhaktyā vāyam iti vyaktam vaidhī bhaktir udīritā ||**

śrī-jīvaḥ: tad evam bahv-aṅgatve prāpte kāmādi-dvaya-mātrasyopādāne kāraṇāny āha—
ānukūlyeti dvābhyām | śrī-nāradena tu anayor bhīti-dveṣayor upādānam bhaktau
kaimutyopapādanāyaiva | tad uktam—

vairēṇa yaṁ nṛpatayaḥ śīsupāla-pauṇḍra-
śālvādayo gati-vilāsa-vilokanādyaiḥ |
dhyāyanta ākṛta-dhiyaḥ śayanāsanādu
tat-sāmyam āpur anurakta-dhiyām punaḥ kim || [bhā.pu. 11.5.48] iti |

tathā ca vyākhyātam— sā bhaktiḥ saptama-skandhe bhaṅgyā devaṛṣiṇoditā [bha.ra.si. 1.2.3]
iti | evam api—

yathā vairānubandhena martyas tan-mayatām iyāt |
na tathā bhakti-yogena iti me niścītā matiḥ || [bhā.pu. 7.1.26] ity uktam |

tad api bhāva-maya-kāmādy-apekṣayā vinimayasya cittāveśa-hetutve'tyanta-nyūnatvam iti
vyañjanārtham eva | yeṣu bhāva-mayeṣu upayeṣu nindito'pi vairānubandhas tad-āveśāya
vidhī-maya-bhakti-yogāc chreṣṭha iti | tan-mayatā hy atra tad-āviṣṭatā | strī-mayaḥ kāmuka
itivat | snehasyeti ayam arthaḥ | pāṇḍavānām yaḥ snehaḥ sa sakhya-maya-rāgātmikāyām eva
paryavasyati—tādrśa-vyavahāra-śravaṇāt | tathāpy aiśvarya-jñāna-pradhānatvāt teṣām vidhī-
mārge pradhānatvam eva syād iti śuddha-rāgānugāyām nopayogaḥ | yad ca sneha-śabdena
prema-sāmānyam ucyate, tadā tad-viśeṣānabhidhānāt tat-tat-kriyā-nirdhāraṇā-
bhāvenānukaraṇāsambhava ity evam atra rāgānugākhye sādhanē tasyopajīvyatvābhāvena
nopayogo vidyata iti | prema-viśeṣe tu vācye sambandha-rūpāyām eva paryavasānāt
punaruktatvam iti ca jñeyam | bhaktyeti pāriśeṣya-prāmāṇyena vaidhatva eva paryavasānāt |
vaidhī bhaktiś cāsyā pūrva-janmāna mahad-upāsānā-lakṣaṇā jñeyā | kāmād dveṣād iti pūrva-
padyānusāreṇa pañcatayatve prāpte'py atra ṣaṭtayatvena vyākhyā śrī-svāmy-anurodhenaiva |
vastutas tu sambandhādyāḥ snehas tasmād vṛṣṇayo yūyam cety ekam iti vopadevānusāreṇa
jñeyam | ubhayatra sambandha-snehayor aviśeṣāt | evam eva— **katamo'pi na venāḥ syāt
pañcānām puruṣam prati** [bhā.pu. 7.1.31] iti suṣṭhu saṅgacchate | puruṣam bhagavantam
pratīty asminn evārthe sārthakatā syād iti ||276-277||

mukundaḥ: evaṁ ṣoḍā svabhāvān mano'bhiniveśa-kāraṇatayā sandarśya kāma-sambandhāv eva dvidhā rāgātmikayoḥ svarūpe, nānye svabhāvā ity āha—ānukūlyeti dvābhyām | bhayena niruddha-karaṇād bhīter viparyāsatā premābhidhāyitvād ity atrāpi premṇa aiśya-jñāna-mayatvāt vaidha-bhakty-anuvartitvaṁ bodhyam | yadā yadā tu śuddha-sambandhātmakaḥ sa udeti | tadā rāgātmikāyām praviśatīti ca jñeyam | atra rāgānugākhye ||276-277||

viśvanāthaḥ: nanu kāmād dveṣād iti śloke śrī-kṛṣṇa-prāptau rāga-dveṣādīnām bahūnām aṅgatve prāpte, anyat samam | tad api bhāva-maya-kāma-dveṣādīnām yādṛśātīśaya-cittāveśa-hetutvaṁ tad-apekṣayā nyūnāveśa-hetutvaṁ vaidha-bhakter iti vyañjanārtham eva | anyat samam | kim punaḥ sarvair vandyamāno rāgātmikā-bhakti-yoga iti | nanu, bhakti-dveṣayor nirāse'pi tac-chlokastha-snehaḥ katham śuddha-rāgātmikā-madhye na gaṇitas tatrāha—snehasyeti | anyat samam ||276||

bhaktyeti | pāriśeṣya-prāmānyena vaidhīve eva paryavasānāt | ato na tasyā apy atra upayoga iti bhāvaḥ | nārādasyaiśvarya-jñāna-prādhānyāt pūrva-janmani vaidhī-bhaktir eva mahadbhir upadiṣṭeti jñeyam ||277||

—o)0(o—

|| 1.2.278 ||

**yad-arīṇām priyāṇām ca prāpyam ekam ivoditam |
tad brahma-kṛṣṇayor aikyāt kiraṇārkopamā-juṣoḥ ||**

śrī-jīvaḥ: atra **tad-gatiṁ gatāḥ** [bha.ra.si. 1.2.274] ity uktau sandehāntaraṁ nirasyati—yad arīṇām iti | priyāṇām śrī-gopī-vṛṣṇy-ādīnām | anayoḥ kiraṇārkopamāne **brahma-saṁhitā**, yathā—

yasya prabhā prabhavato jagad-aṇḍa-koṭi-
koṭiṣv aśeṣa-vasudhādi vibhūti-bhinnam |
tad brahma niṣkalam anantam aśeṣa-bhūtam
govindam ādi-puruṣam tam aham bhajāmi || (5.40)

śrī-bhagavad-gītā ca—**brahmaṇo hi pratiṣṭhāham** iti | pratiṣṭhā āśrayaḥ | tathaiva svāmi-ṭikā ca dṛśyā | tac ca yuktam | ekasyāpi tasyādhikāri-viśeṣam prāpya sa-viśeṣākāra-bhagavattvenodayād ghanatvam | nirviśeṣākāra-brahmatvenodayād aghanatvam iti | prabhā-sthānīyatvāt prabhā iti jñeyam | ata evātmārāmāṇam api bhagavad-guṇenākarṣaṇam upapadyate | viśeṣa-jijñāsā cet **śrī-bhagavat-sandarbhō** dṛśyaḥ ||278||

mukundaḥ: priyāṇām gopy-ādinām caturvidha-bhaktānām prāpyam ekam ivoditam **bahavas tad-gatiṃ gatāḥ** ity atra ||278||

viśvanāthaḥ: tatra **bahavas tad-gatiṃ gatāḥ** [bha.ra.si. 1.2.274] ity uktau sandehāntaram nirasyati—yad arīṇām iti | arīṇām priyāṇām ca prāpyam ekam iva muninā yad uktaṃ, tad brahma-kṛṣṇayor aikyāt | vastutas tu svarūpa-dvayābhāvena dvayor aikye’pi rasamayasya kṛṣṇasya mādhyādhyāyād eva brahmaṇaḥ sakāśād ādhikyam asty eva | ata evāreḥ sakāśād api priyāṇām ādhikyam svayam eva siddham etad evābhinnayor api sūrya-tat-kiraṇayoḥ kiraṇārkopamāne **brahma-samhitā**, yathā—

yasya prabhā prabhavato jagad-aṇḍa-koṭi-
koṭiṣv aśeṣa-vasudhādi vibhūti-bhinnam |
tad brahma niṣkalam anantam aśeṣa-bhūtam
govindam ādi-puruṣam tam aham bhajāmi || (5.40)

asyārtho, yathā—prabhavato yasya govindasya tad brahma prabhā | brahma kīdṛśam ? brahmāṇḍa-koṭi-koṭiṣu aśeṣa-pṛthvī-jalādi-vibhūteḥ sakāśād bhinnam | tad api aśeṣa-bhūtam aśeṣa-vibhūti-svarūpam | niṣkalam kalā amśas tad-rahitam | **śrī-bhagavad-gītā** ca—**brahmaṇo hi pratiṣṭhāham** [gītā 14.27] iti | tathaiva svāmi-tīkā ca dṛśyā | prabhā-sthānīyatvāt prabhete jñeyam | ata evātmārāmāṇām api bhagavad-guṇair ākarṣaṇam upapadyate ||278||

—o)0(o—

|| 1.2.279 ||

**brahmaṇy eva layam yānti prāyeṇa ripavo hareḥ |
kecit prāpyāpi sārūpyābhāsam majjanti tat-sukhe ||**

śrī-jīvaḥ: arīṇām brahma-gatiṃ eva vivṛṇoti—brahmaṇy eveti ||279||

mukundaḥ: arīṇām brahma-gatiṃ eva vivṛṇoti—brahmaṇy eveti | prāyeṇety asya vivaraṇām kecid ity ardhakena | kecit pūtanādayaḥ tat-sukhe brahma-sukhe ||279||

viśvanāthaḥ: arīṇām brahma-gatiṃ eva vivṛṇoti—arīṇām madhye kecid dhareḥ ripavaḥ brahmaṇy eva layam yānti | kecid chṛgāla-vāsudevādayaḥ sārūpyābhāsam prāpyāpi tat-sukhe majjanti ||279||

—o)0(o—

|| 1.2.280 ||

tathā ca **brahmāṇḍa purāṇe**—

**siddha-lokas tu tamasaḥ pāre yatra vasanti hi |
siddhā brahma-sukhe magnā daityās ca hariṇa hatāḥ ||**

śrī-jīvaḥ: atra pūrvasya pramāṇam **nibhṛta-marud** ity ādy-ardham vaksyata ity
abhiprāyeṇottarasyāha tathā ceti | tamasaḥ prakṛteḥ ||280||

mukundaḥ: tamasaḥ prakṛteḥ ||280||

viśvanāthaḥ: atra brahmaṇi laya-prāptānām pramāṇam **nibhṛta-marud** ity ardha-ślokena
vaksyate ity abhiprāyeṇa prāpta-sālokyānām pramāṇam āha— tathā ceti | tamasaḥ prakṛteḥ |
siddhā munayaḥ | tathā daityās ca brahma-sukhe magnāḥ santas tatra vasanti ||280||

—o)0(o—

|| 1.2.281 ||

**rāga-bandhena kenāpi tam bhajanto vrajanty amī |
aṅghri-padma-sudhāḥ prema-rūpās tasya priyā janāḥ ||**

śrī-jīvaḥ: tatra priyānām gopīnām viśeṣam āha—rāga-bandheneti ||281||

mukundaḥ: caturṇām madhye śrī-gopīnām śrī-kṛṣṇa-prāptim āha—rāga-bandheneti ||281||

viśvanāthaḥ: tatra gopīnām viśeṣam āha—rāga-bandheneti | tasya priyā janās tam bhajanataḥ
santas tad-aṅghri-padma-sudhā vrajanti prāpnuvanti ||281||

—o)0(o—

|| 1.2.282 ||

tathā hi **śrī-daśame** (10.87.23)—

**nibhṛta-marun-mano'kṣa-dṛḍha-yoga-yujo hṛdi yan
munaya upāsate tad-arayo'pi yayuḥ smaraṇāt |
striya uragendra-bhoga-bhuja-daṇḍa-viśakta-dhiyo
vayam api te samāḥ sama-dṛśo'ṅghri-saroja-sudhāḥ ||**

śrī-jīvaḥ: tatra brahmaṇy eveti padyārdhena rāga-bandheneti padyena ca daśama-stha-śruti-vākyaṁ tulayati—nibhṛteti | pratiyugmāntaḥsthasyāpi-śabdasya dvayena yugma-dvayaṁ pṛthag avagamyate | tataś ca hṛdi yad brahmākhyam tattvaṁ munaya upāsate, tad-arayo’pi smaraṇād yayuḥ | striyaḥ śrī-gopa-sundaryaḥ, tāsām eva tathā prasiddheḥ | tā aṅghri-saroja-sudhās tat-prema-maya-mādhuryāṇi yayur vayam api sama-dṛśas tābhiḥ sama-bhāvāḥ satyaḥ samās tābhis tulyatām prāptā vyūhāntareṇa gopyo bhūtvā te tavāṅghri-saroja-sudhā yayimety arthaḥ | artha-viśeṣas tv asya daśama-ṭippanyām vaiṣṇava-toṣaṇī-nāmnyām dṛśyaḥ | tathā ca **bṛhad-vāmana-purāṇe** śrutibhiḥ prārthya-gopikātvam prāptam iti prasiddhiḥ | kārikāyām bhajanta ity ādinā jana-sāmānya-nirdeśas tu etad-upalakṣaṇatayā kṛtaḥ | tad evam striya ity anena vakṣyamānā kāma-rūpā vayam ity anena kāmānugā ca uttāṅkitā | tad etad-anusāreṇa vṛṣṇy-ādīnām api tat-prāpti-viśeṣo jñeyaḥ ||282||

mukundaḥ: nibhṛteti | striyas tava nitya-preyasyaḥ śrī-rādhādayaḥ te tavāṅghri-saroja-sukdhās tadīya-sparśa-mādhuryāṇi yānti, vayam api sama-dṛśaḥ śrīman-nanda-vraja-gopī-bhāvānugata-bhāvāḥ satyaḥ samās tu tulya-rūpāḥ satyo yayima ||282||

viśvanāthaḥ: tatra brahmaṇy eva layam iti padyārdhena rāga-bandheneti padyena ca saha daśama-skandha-śruti-vākyaṁ tulayati—nibhṛteti | pratiyugmāntasthasyāpi-śabdasya dvayena yugma-dvayaṁ pṛthag avagamyate | tataś ca nibhṛtair nitarām dhṛtair arthād dhāraṇādinā vaśīkṛtair marun-mano’kṣaiḥ karaṇair dṛḍha-yoga-yuktā munayaḥ yad brahmākhyam tattvam upāsato mātram | prāptau tu sambhāvanā eva, tad-vayo’pi smaraṇād yayuḥ prāpuḥ | uraga-śārīra-tulye kṛṣṇasya bhuja-daṇḍe viṣakta-dhiyaḥ | anyat samam ||282||

—o)0(o—

|| 1.2.283 ||

tatra kāmarūpā—

**sā kāmarūpā sambhoga-tṛṣṇām yā nayati svatām |
yad asyām kṛṣṇa-saukhyārtham eva kevalam udyamaḥ ||**

śrī-jīvaḥ: tatra kāma-rūpeti | kāmo’tra sveṣṭa-viṣaya-rāgātmaka-prema-viśeṣatvenāgre nirūpaṇīyaḥ | tad evāha—seti | sā prasiddhā prema-rūpaivātra kāma-rūpā, na tv anyety arthaḥ | yā sambhoga-tṛṣṇām prasiddham kāmam api sva-svarūpatām nayati | tatra prema-rūpatve hetuḥ—yad asyām kṛṣṇa-saukhyārtham eva kevalam udyama iti ||283||

mukundaḥ: sambhoge aṅga-saṅgādau tṛṣṇām sva-sukhābhilāṣam svatām rāgātmikatām, yat yato hetoḥ ||283||

viśvanāthaḥ: atra kāma-rūpeti | kāmo'tra sveṣṭa-viṣayaka-rāgātmika-prema-viśeṣatvenāgre nirūpaṇīyaḥ | kāmasya vyakṣyamāṇa-prema-rūpatvam evātrāha—sā prasiddhā prema-rūpaivātra kāma-rūpā, na tv anya-vidhā iti kāma-rūpāyā lakṣaṇam jñeyam | tasyāḥ kāryam āha—yā kāmātvena prasiddhām sambhoga-tṛṣṇām svatām svarūpatām arthāt prema-mayatām nayati | tasyāḥ prema-rūpatve hetuḥ—yad yasmād asyām sambhoga-tṛṣṇāyām satyām kṛṣṇa-saukhyārtham eva kevalam vraja-sundarīṇām sarvatrodyamaḥ ||283||

—o)0(o—

|| 1.2.284 ||

iyam tu vraja-devīṣu suprasiddhā virājate |
āsām prema-viśeṣo'yaṁ prāptaḥ kām api mādhurīm |
tat-tat-krīḍā-nidānatvāt kāma ity ucyate budhaiḥ ||

śrī-jīvaḥ: tad eva darśayati—iyam tv iti | suprasiddhatvam ca—[yat te sujāta-caraṇāmburuham staneṣu](#) [bhā.pu. 10.31.19] ity ādi tad-vākya-darśanāt | nanv atra kāma-rūpā-śabdena kāmātmikaivocyate, sā ca kriyaiva, na tu bhāvaḥ | tatas tasyās tṛṣṇāyāḥ svarūpatā-nayane sāmārthyam na syāt | ucyate—kriyāpiyam mānasa-kriyā-rūpeṇa svāmśena tatra samarthā syāt, sā ca matto'sya sukham syād iti bhāvanā-rūpeti jñeyam | evam eva ca svatānayanam sidhyati ||284||

mukundaḥ: nanu gopyaḥ kāmādityādibhis tāsām prema-viśeṣaḥ kāma-śabdena katham nāradādibhir mrgyate ity atrāha āsām iti ||284||

viśvanāthaḥ: tad eva darśayati—iyam tv iti | nanu tāḍṛśa-premā katham śāstra-kāraiḥ kāmā-śabdenocyate ? tatrāha tat tad iti | kāma-janya-tat-tat-krīḍāyā nidānatvāt kāraṇatvād budhaiḥ kāmā-śabdenocyate || 284||

—o)0(o—

|| 1.2.285-287 ||

tathā ca **tantra**—

premaiva gopa-rāmāṇām kāma ity agamat prathām ||
ity uddhavādayo'py etam vāñchati bhagavat-priyāḥ ||
kāma-prāyā ratiḥ kintu kubjāyām eva sammatā ||

śrī-jīvaḥ: [etāḥ param tanubhṛtaḥ](#) [bhā.pu. 10.47.58] ity anusṛtya tatra hetum āha itīti | etam etāḍṛśena kāntatvābhimāna-rūpeṇa bhāvenopalakṣito yaḥ premātiśayas tam eveti jñeyam |

tādṛśena viśiṣṭam tam iti tu na jñeyam | mumukṣu-mukta-bhaktānām aikamatye bhāva-
bheda-vyavasthānupapatteḥ | tādṛśa-premātiśaya-prāpakam tad-bhāvam vinaiva hi tat-
premātiśayam vāñchatīty evoktvā tat-prāptir nābhimateti ||286||

kāma-prāyeti [yat te sujāta](#) [bhā.pu. 10.31.19] ity ādi śuddha-prema-rīty-adarśanāt | pratyuta
[uttarīyāntam ākṛṣya](#) [bhā.pu. 10.42.9] ity ādi-kāma-rīti-mātra-darśanāt | tathāpi ratis tad-
upādhitayāmśena jñeyā ||287||

mukundaḥ: prathām khyātim ||285|| iti sambhoga-trṣṇāyāḥ svatānayanād dhetoḥ ||286|| kāma-
prāyā sambhogecchā-bahulā | sāksāt kṛṣṇāt sukhābhilāṣo ratyā na virudhyeta | ataḥ kāma-
prāyeti rater viśeṣaṇam kubjāyām eva, na tu kāma-śabda-bhramāt tāsṅ ity arthaḥ ||287||

viśvanāthaḥ: [etāḥ param tanubhṛtaḥ](#) [bhā.pu. 10.47.58] iti daśamastha-padyam anusṛtya
kāmasya prema-rūpatve hetum āha itīti | iti hetor bhagavat-priyā uddhavādayo’pi ||286||

kāma-prāyeti [yat te sujāta](#) [bhā.pu. 10.31.19] ity ādi śuddha-prema-rīty-adarśanāt | pratyuta
[uttarīyāntam ākṛṣya](#) [bhā.pu. 10.42.9] ity ādi-kāma-rīti-mātra-darśanāt | tathāpi ratiḥ kṛṣṇa-
viṣayakatvād amśena jñeyā ||287||

—o)0(o—

|| 1.2.288 ||

tatra sambandha-rūpā—

**sambandha-rūpā govinde pitṛtvādy-ābhimānitā |
atropalakṣaṇatayā vṛṣṇīnām vallavā matāḥ |
yadaiśya-jñāna-sūnyatvād eṣām rāge pradhānatā ||**

śrī-jīvaḥ: pitṛtvādy-abhimāniteti tat-prabhava-rāga-preritety arthaḥ | [sambandhād vṛṣṇayaḥ](#)
[bha.ra.si. 1.2.275] ity atra | vṛṣṇīnām upalakṣaṇatayā ye vallavāḥ prāptās ta eva ajahal-
lakṣaṇayā matāḥ | [aṭ-kupvān-num vyavāye’pi](#) [pāṇ 8.4.2] iti sūtre yathā numa
upalakṣaṇatvenānusvāra-mātram gṛhyate, tadvad iti bhāvaḥ | tatra hetum āha—yad iti | eṣām
vallavānām ||288||

mukundaḥ: pitṛtvādy-abhimānitā—aham govindasya pitā, ādi-śabdāt sakhā dāsa ity
abhimānitvam | lālanādayas tv anubhāvāḥ | atra [sambandhād vṛṣṇayaḥ](#) [bha.ra.si. 1.2.275] ity
atra vṛṣṇīnām upalakṣaṇatayā ye vallavāḥ prāptās ta eva ajahal-lakṣaṇayā matāḥ | [aṭ-kupvān-
num vyavāye’pi](#) [pāṇ 8.4.2] iti sūtre yathā numa upalakṣaṇatvenānusvāra-mātram gṛhyate,

tadvad iti bhāvaḥ | yad yasmāt | eṣām vallavānām rāge pradhānatā vṛṣṇibhyaḥ śreṣṭhyam | vṛṣṇīnām sambandhasyaiśya-jñānena madhye madhye āvaraṇāt ||288||

viśvanāthaḥ: atropalakṣaṇatayeti **sambandhād vṛṣṇayaḥ** [bha.ra.si. 1.2.275] ity atra vṛṣṇīnām upalakṣaṇatayā vallavā matāḥ prāptāḥ | atra vṛṣṇī-padasya vṛṣṇī-vallavobhaya-para-lakṣaṇāyām bījam āha—yad iti | ayam bhāvaḥ—**bhaktiyā vāyam** ity atra pāriśeṣyād vaidhī-bhaktir eva vyākhyātā | tad-vyatirikta-bhaktau vaktum ucitāyām prathamato yathā rāga-viśeṣa-kāmātmikānām udāharaṇe pradhānatvāt gopya uktās tathaiva rāga-viśeṣasya sambandhasyāpy udāharaṇe pradhānatvād vallavā niveśanīyāḥ | anyathā krama-bhaṅgo nyūnatāpattiś ca ||288||

—o)0(o—

|| 1.2.289 ||

**kāma-sambandha-rūpe te prema-mātra-svarūpake |
nitya-siddhāśrayatayā nātra samyag vicārite ||**

śrī-jīvaḥ: prema-mātraṁ svarūpaṁ kāraṇam yayoh | nitya-siddhāḥ śrī-vrajeśvarādaya eva āśrayā mūla-sthānāni yayos tayor bhāvas tattā tayā hetunā | atra sādhana-prakaraṇe, na samyag vicārite kintu tat-prakaraṇa eva vicārayiṣyate ity arthaḥ ||289||

mukundaḥ: svarūpam ātmā nitya-siddhāḥ śrī-rādhādayaḥ śrī-nandādayaś ca | atra sādhana-prakaraṇe ||289||

viśvanāthaḥ: nanu, kāma-sambandhayor bahavo bhedaḥ santi | teṣām bhedaḥ katham noktas tatrāha—kāmeti | te dve kāma-sambandha-rūpe prema-mātra-svarūpīke prema-mātra-svarūpaṁ yayos tathābhūte | nitya-siddhāḥ śrī-vrajeśvarādaya evāśrayā mūla-sthānāni yayos tayor bhāvas tattā tayā hetunā | atra sādhana-prakaraṇe na samyag vicārite, kintu tat-prakaraṇa eva vicārayiṣyate ity arthaḥ ||289||

—o)0(o—

|| 1.2.290-291 ||

**rāgātmikāyā dvaividhyād dvidhā rāgānugā ca sā |
kāmānugā ca sambandhānugā ceti nigadyate ||**

tatra adhikārī—

**rāgātmikāika-niṣṭhā ye vraja-vāsi-janādayaḥ |
teṣāṃ bhāvāptaye lubdho bhaved atrādhikāravān ||**

śrī-jīvaḥ: na vyākhyātam |

mukundaḥ: rāgātmikaika-niṣṭhā | atra eka-śabdena manima-jñāna-bhidyamāna-snehā
dvārakādi-nitya-siddha-bhaktā nirastāḥ ||291||

viśvanāthaḥ: prasaṅgato rāgātmikāyā lakṣaṇam uktvā prastutāyā rāgānugāyā lakṣaṇam āha—
rāgātmikāyā iti | rāgātmikā-bhaktāu eka-niṣṭhā yeṣāṃ teṣāṃ vraja-vāsināṃ śrī-kṛṣṇe yo
bhāvas tat-sajātīya-bhāvāptaye lubdha ity arthaḥ ||291||

—o)0(o—

|| 1.2.292 ||

**tat-tad-bhāvādi-mādhurye śrute dhīr yad apekṣate |
nātra śāstraṃ na yuktim ca tal-lobhotpatti-lakṣaṇam ||**

śrī-jīvaḥ: tat-tad-bhāvādi-mādhurye śrī-bhāgavatādiṣu siddha-nirdeśa-śāstreṣu śrute śravaṇa-
dvārā yat kimcid anubhūte sati yac chāstraṃ vidhi-vākyam nāpekṣate | yuktim ca, kintu
pravartata evety arthaḥ | tad eva lobhotpatter lakṣaṇam iti ||292||

mukundaḥ: tat-tad-bhāvāsya ādi-grahaṇād rūpa-guṇādeś ca mādhurye śrī-kṛṣṇa-sarvendriya-
prīti-hetutve śrute śrī-bhāgavatādiṣu tad-artha-maya-rasika-bhaktā-kṛta-tat-tal-līlādy-ātmaka-
grantheṣu ca śravaṇa-dvārā yat kimcid anubhūte sati | śruta iti prācuryād uktiḥ |
sambhogecchāmayyām kāmānugāyām śrī-mūrti-mādhurī-darśanam api jñeyam | yad apekṣate
atrāpekṣaṇe śāstraṃ vidhi-vākyam yuktim anukūla-tarkaṃ ca nāpekṣate | tac-chāstra-yukti-
nirāpekṣa-tat-tad-bhāvādi-mādhuryābhilaṣaṇam lobhotpatter lakṣaṇam ity arthaḥ ||292||

viśvanāthaḥ: tat-tad-bhāvādi-mādhurye śrī-bhāgavatādi-prasiddhāvatāra-līlā-varṇana-maya-
śāstra-sāmānye śrute śravaṇa-dvārā yat kimcid anubhūte sati yac chāstraṃ vidhi-vākyam
nāpekṣate | yuktim ca na, kintu pravartata evety arthaḥ | tad eva lobhotpatter lakṣaṇam
anumāpakam tādrśa-hetu-jñānād eva lobhotpattir anumīyate ity arthaḥ | na tv atra lakṣaṇam
lobhotpatteḥ svarūpam iti vyāhyātum śakyam śāstra-yuktāpekṣā-bhāvāsya svarūpatvābhāvāt
||292||

—o)0(o—

|| 1.2.293 ||

**vaidha-bhakty-adhikārī tu bhāvāvirbhavanāvadhi |
atra śāstram tathā tarkam anukūlam apekṣate ||**

śrī-jīvaḥ: nanu, rāgānugādhikāriṇo rāgātmikānugāmitvāt niravadhir eva tādrśī bhaktiḥ, vaidha-bhakty-adhikāriṇas tu kim avadhir vaidhī bhaktis tatrāha vaidha-bhaktīti | bhāvo ratiḥ | tad uktam śrī-bhagavatā—**na mayy ekānta-bhaktānām guṇa-doṣodbhavā guṇāḥ** [bhā.pu. 11.20.36] iti ||293||

mukundaḥ: *na vyākhyātam* |

viśvanāthaḥ: atra sādhanā-prakarāṇe vaidha-bhakty-adhikārī tu bhāvasya rater āvirbhāvā-paryantam śāstram tathānukula-tarkam cāpekṣate | raty-uttaram tu nāpekṣate | rāga-bhaktau tu prathama-pravṛttim ārabhya lobhotpattau kadāpi nāpekṣate iti mahān utkarṣaḥ | kintu yatra lobho jātas tat-prāpty-artham śāstrādy-anusandhānam | evam śāstroktā-sādhanānusandhānam cāvaśya-kartavyam eva ||293||

—o)0(o—

|| 1.2.294-296||

**kṛṣṇam smaran janam cāsya preṣṭham nija-samīhitam |
tat-tat-kathā-rataś cāsau kuryād vāsam vraje sadā ||
sevā sādḥaka-rūpeṇa siddha-rūpeṇa cātra hi |
tad-bhāva-lipsunā kāryā vraja-lokānusārataḥ ||
śravaṇotkīrtanādīni vaidha-bhakty-uditāni tu |
yāny aṅgāni ca tāny atra vijñeyāni manīṣibhiḥ ||**

śrī-jīvaḥ: atha rāgānugāyāḥ paripāṭim āha kṛṣṇam ity ādinā | sāmārthye sati vraje śrīman-nanda-vrajāvāsa-sthāne śrī-vṛndāvanādau śarīreṇa vāsam kuryāt | tad-abhāve manasāpīty arthaḥ ||294|| sādḥaka-rūpeṇa yathāvasthita-dehena | siddha-rūpeṇa antaś-cintitābhīṣṭa-tat-sevopayogi-dehena | tasya vrajasthasya nijābhīṣṭasya śrī-kṛṣṇa-preṣṭhasya yo bhāvo rati-viśeṣas tat-lipsunā | vraja-lokāś tv atra kṛṣṇa-preṣṭha-janās tad-anugatās ca tad-anusārataḥ ||295|| vaidha-bhakty-uditāni sva-sva-yogyānīti jñeyam ||296||

mukundaḥ: atha rāgānugāṅgāny āha kṛṣṇam iti tribhiḥ | kṛṣṇasya viśeṣaṇam preṣṭham, jñānasya ca nija-samīhitam iti | [nija-samīhitam iti kṛṣṇa-taj-janayor viśeṣaṇam iti kvacit] vraje śrīman-nanda-vrajāvāsa-sthāne śrī-vṛndāvanādau ca śarīreṇa vāsam kuryāt sādḥaka-

rūpeṇa vraje, anyatra vā sthitenā dehena | siddha-rūpeṇa manaś-cintita-svābhīṣṭa-tat-sevopayogi-dehena atra hi vraja eva, na tu yatra sthitas tatra nija-samīhita-kṛṣṇa-janasya yo bhāvaḥ kāma-sambandha-rūpaḥ tam lipsunā prāptum icchunā vraja-lokānusārataḥ vraja-jana-sevānugatety arthaḥ | yāni vaidha-bhakti-uditāni śravaṇotkīrtanādīni tāni ca maṇiṣibhir iti sva-svabhāva-poṣakāṇy eva vicārya kāryāṇity arthaḥ | ca-kāro'nvācaye ||294-6||

viśvanāthaḥ: atha rāgānugāyāḥ paripāṭim āha kṛṣṇam ity ādinā | preṣṭham sva-priyatamaṁ kiśoraṁ nanda-nandanam smaran evam asya tādrīśa-kṛṣṇasya bhakta-janam | atha ca svasya samyag-īhitaṁ sva-samāna-vāsanam iti yāvat | tathā ca tādrīśam janam smaran vraje vāsam kuryāt | sāmārthe sati śrīman-nanda-vrajāvāsa-sthāne śrī-vṛndāvanādau śārīreṇa vāsam kuryāt | tad-abhāve manasāpīty arthaḥ ||294||

sādhaka-rūpeṇa yathāvasthita-dehena | siddha-rūpeṇa antaś-cintitābhīṣṭa-tat-sevopayogi-dehena | tasya vrajasthasya nijābhīṣṭasya śrī-kṛṣṇasya yo bhāvo rati-viśeṣas tal-lipsunā | vraja-lokās tv atra kṛṣṇa-preṣṭha-janā śrī-rādhā-lalitā-viśākhā-śrī-rūpa-mañjary-ādyās tad-anugatāḥ śrī-rūpa-sanātana-gosvāmi-prabhṛtayaś ca teṣāṁ anusārataḥ | tathā ca, siddha-rūpeṇa mānasī-sevā śrī-rādhā-lalitā-viśākhā-śrī-rūpa-mañjary-ādinām anusāreṇa kartavyā | sādhaka-rūpeṇa kāyiky-ādi-sevā tu śrī-rūpa-sanātana-ādī-vraja-vāsi-janānām anusāreṇa kartavyety arthaḥ | etena vraja-loka-padena vraja-stha-śrī-rādhā-candrāvaly-ādyā eva grāhyāḥ | tāsāṁ anusāreṇaiva sādhaka-dehena kāyiky-ādi-sevāpi kartavyā | evam sati tābhir guru-pādāśrayaṇaikādaśī-vrata-śālagrāma-tulasī-sevādayo na kṛtāḥ | tad-anugatair asmābhir api na kartavyā ity ādhunika-sauramya-matam api nirastam | ataeva śrī-jīva-gosvāmi-caraṇair apy asya granthasya ṭikāyām **durgama-saṅgamanī**-nāmnyām tathaivoktam | tad yathā— **vraja-lokās tv atra kṛṣṇa-preṣṭha-janās tad-anugatās ca tad-anusārataḥ** ||295||

śravaṇotkīrtanādīni | guru-pādāśrayaṇādīni tv ākṣepa-labdhanī | tāni vinā vraja-lokānugatyādikam kim api na siddhyed ity arthaḥ | maṇiṣibhir iti maṇiṣayā vimṛśyaiva svīya-bhāva-samucitāny eva tāni kāryāṇi | na tu tad-viruddhanī | tāni cārcana-bhaktāv ahaṅgrahopāsana-mudrā-nyāsa-dvārakā-dhyāna-rukmiṇy-ādi-pūjanāni āgama-śāstra-vihitāny api naiva kāryāṇi | bhakti-mārge'smin kiñcit kiñcid aṅga-vaikalye'pi doṣābhāva-śravaṇāt | yad uktam **ekādaśe**—

yān āsthāya naro rājan na pramādyeta karhicit |
dhāvan nimīlya vā netre na skhalen na pated iha || [bhā.pu. 11.2.35]

na hy aṅgopakrame dhamso mad-dharmasya [bhā.pu. 11.29.20] ity ādi ||296||

siddhānta-sarasvatī : kṛṣṇam ca asya kṛṣṇasya preṣṭham priyatamaṁ nija-samīhitaṁ nijābhīṣṭam janam ca smaran asau sādhakaḥ tat-tat-kathā-rataḥ tat-tad-rasocita-kathānuraktaḥ san sadā nitya-kālām vraje nandanandana-sevāmaya-vṛndāvane vāsam kuryāt | sthūla-śārīre manasāpi vā nitya-nivāsam sthāpayet | kṛṣṇa-bhajana-vihīnasya prakṛta-viṣaya-bhoga-vimūḍhasya dhāma-vāsaḥ kadāpi na bhavati, parantu nitya-bhajana-śīlasya laukika-

ḍṛṣṭyā anyatrāvasthāne'pi aharahaḥ nitya-dhāma-vāsa eva syād iti bhāvārthaḥ (anubhāṣya 2.22.155) ||294||

atra rāgānugā-bhakti-sādhane tad-bhāva-lipsunā tat tasya vraja-sthitasya nijābhīṣṭasya kṛṣṇa-preṣṭhasya guroḥ yaḥ bhāvaḥ tasya lipsunā tad-anugamanena nijāyattikartum icchunā sādha-rūpeṇa sādha-śarīre kīrtanākhyā-bhakti-āśritena siddha-rūpeṇa svarūpa-siddhau nitya-sevanopayogi-mānasa-dehena ca vraja-lokānusārataḥ tad-anurāgi-vraja-janānugatyaena sevā hi kāryā karaṇīyā (anubhāṣya 2.22.153) ||295||

—o)0(o—

|| 1.2.297-298 ||

tatra kāmānugā—

**kāmānugā bhavet tṛṣṇā kāma-rūpānugāminī ||
sambhogecchā-mayī tat-tad-bhāvecchātmeti sā dvidhā ||**

śrī-jīvaḥ: kāma-rūpānugāminī tṛṣṇā tad-ātmikā bhaktiḥ kāmānugā bhavet ||297-298||

mukundaḥ: kāma-rūpā yā sambhoga-tṛṣṇām svatām nayatīty uktā, tasyā anugāminī tṛṣṇā kāmānugā bhavet | sambhogaḥ śrī-kṛṣṇena saha tam sukhayitum aṅga-saṅgādy-anubhāvako rādhādi-yūtheśvarīṇām yaḥ prema-viśeṣas tad-icchā-mayī tad-abhilāṣāyā tat-tad-bhāvecchātmā tasyās tasyā lalitā-padmādi-vraja-devyā bhāvo rādhā-candrāvaly-ādīnām kṛṣṇenāṅga-saṅgādu sāhāyyena sva-sukhātiśaya-mananāt nāyakayor ākarṣako yo bhāva-viśeṣas tasminn abhilāṣa-svarūpā ||297-298||

viśvanāthaḥ: kāmeti | kāmānugāminī tṛṣṇā kāmānugā bhaved ity anvayaḥ | atra pūrva-vyākhyāta-kāma-rūpāpadasya kāma-preritākriyāparatvād atrāpi sādha-bhakta-niṣṭha-tṛṣṭā-padasya kāma-maya-tṛṣṇā-prerita-kriyā-paratvam vācyam | tathā ca vraja-sundarī-niṣṭha-kāma-preritā yā kriyā tasyā anugāminī anusāriṇī yā sādha-bhakta-niṣṭha-kāma-maya-tṛṣṇā-preritā paricaryā-mayī, sā kāmānugā bhaktiḥ | kriyā cātra dvidhā—bhāvanā-mayī mānasī, paricaryā-mayī bahir indriya-vyāpāra-rūpā ca | na ca vraja-sundarīṇām kriyānusāreṇaiva kriyāyāḥ sādha-bhaktasya kartavyatvena vihite tat katham tābhiḥ kriyamāṇā sūrya-pūjā śuddha-bhaktair na kriyate ? yadi ca kriyate tadā bhakteḥ śuddhatva-hāniḥ ? katham vā tābhir na kṛtam | atha ca mahānubhavaīḥ śrī-rūpa-gosvāmi-prabhṛtibhiḥ kṛtam vandanaikādaśy-ādi-vratam sādha-bhaktaiḥ kriyata iti vācyam | anugāminī anusāriṇīty evārtho, na tv anukāriṇīty vyākhyātatvāt | tathā ca tāsām matasyānukūlyenānusaraṇa-mātram, na tu sāmastyena kartavyatvam | yathā vedāntam ālambya yuktyādibhiḥ svenaivādhikatayā

kriyamāṇā vyākhyā vedāntānusāriṇīty ucyate | etena pūrvavad ādhunika-sauramya-matam api
nirastam iti jñeyam ||297||

—o)0(o—

|| 1.2.299 ||

**keli-tātparyavaty eva sambhogecchā-mayī bhavet |
tad-bhāvecchātmikā tāsām bhāva-mādhurya-kāmitā ||**

śrī-jīvaḥ: sambhogecchā-mayī kāma-prāyānugā jñeyā tat-tad-bhāvecchātmeti—tasyās tasyā
nija-nijābhīṣṭāyā vraja-devyā yo yo bhāvas tad-viśeṣas tatra yā icchā saivātmā pravartika
yasyāḥ seti mukhya-kāmānugā jñeyā | tathā ca darśitam [striya urugendra-bhoga](#) [bhā.pu.
10.47.23] ity ādi | sambhogo'tra samprayogaḥ | kelir api sa eva, bhāva-mādhuryasya kāmitā
yasyām sā ||299||

mukundaḥ: ete vyākhyāyete—kelīti | keli-tātparyam asty asyām ṛṣṇāyām iti keli-tātparyavati
nāyikā-bhāvābhilāṣa-svarūpety arthaḥ | eva-kāro nirdhāraṇe | tat-tad-bhāvecchātmeti—asyās
tad-bhāvecchātmikety anuvādaḥ | tāsām sakhī-svarūpāṇām vraja-devīnām ||299||

viśvanāthaḥ: sambhogecchāmayī yūtheśvarīvat svātantryeṇa śrī-kṛṣṇena saha sambhogecchā-
preritā pūrvokta-dvididha-kriyety arthaḥ | udāharaṇam, yāthā śāstre candrakānti-
prabhṛtayaḥ | tat-tad-bhāvecchātmiketi tasyās tasyā nijābhīṣṭāyā vraja-sundaryā yo bhāvaḥ śrī-
kṛṣṇa-viśaye bhāva-viśeṣas tasyāsvādane'tra yā icchā saivātmā pravartikā yasyāḥ seti | iyam
pūrvataḥ śreṣṭhā mukhya-kāmānugā jñeyā | sambhogo'tra samprayogaḥ | kelir api sa evety
āha—keli-tātparyavati kriyā eva sambhogecchā-mayī bhaved ity arthaḥ | tāsām śrī-kṛṣṇena
saha bhāva-mādhuryasyāsvādane kāmitā kāmanā yasyāḥ sā tat-tad-bhāvecchātmikā ||299||

—o)0(o—

|| 1.2.300 ||

**śrī-mūrter mādhurīm prekṣya tat-tal-līlām niśamya vā |
tad-bhāvākāṅkṣiṇo ye syus teṣu sādhanatānayoḥ |
purāṇe śrūyate pādme puṁsam api bhaved iyam ||**

śrī-jīvaḥ: śrī-mūrteḥ śrī-kṛṣṇa-pratimāyāḥ mādhurīm tat-preyasībhir api pratimā-rūpābhīḥ
saha līlādi-mādhurya-viśeṣam prekṣya, tasyās tat-tad-bhāvādi-mādhuryam niśamyeti śrutvā,
kevalam śravaṇam yat pūrvam uktaṁ tatra tu tasyāḥ prekṣaṇe'pi tasya śravaṇasya sāhāyām
avaśyam mṛgyata ity abhipretam, yad vinā mūla-tat-tad-rūpa-līlādy-asphūrteḥ | tat-tal-līlā-

śravaṇam tu tat-tat-prekṣaṇam vināpi kārya-karam ity āha—tad iti | anayor dvividha-kāmānugayoḥ | teṣu sādhanatā | ata eva tayor adhikāriṇa ity arthaḥ ||300||

mukundaḥ: anayor lobhotpatter dvividham kāraṇam darśayann adhikāriṇa āha—śrī-mūrter iti | tat-tal-lilām tām tām prasiddhām pūrvānurāga-rāsādikām lilām | tāsām nāyikātva-sakhītvābhyām dvividhānām vraja-devīnām bhāvayoḥ kāṅkṣiṇo lobhino ye syus teṣu anayoḥ sambhogecchāmayī tat-tad-bhāvecchātmeti dvividha-kāmānugayoḥ krameṇa sādhanatā, te anayoḥ sādhanādhikāriṇa ity arthaḥ | nanu śrī-mūrter mādhurīm dṛṣṭvā lubdha-strīṇām sambhogecchā-mayī syāt | pumsām tu syān na vety ata āha—purāṇa iti | iyaṁ sambhogecchā-mayī ||300||

viśvanāthaḥ: śrī-mūrteḥ śrī-kṛṣṇa-pratimāyā mādhurīm prekṣya | evaṁ tat-preyasībhir api pratimā-rūpābhiḥ saha śāstre śruta-līlādi-mādhuryam apy anubhūya ca | tasmāt tat-tad-bhāvādi-mādhurye śrute dhīr yad apekṣate iti hi pūrva-granthe yat kevalam śravaṇa-mātram uktam | tatra śrī-mūrter darśane'pi śravaṇasya sāhāyāya avāśyam mṛgyata ity abhipretam | śravaṇam vinā mūla-bhūta-tat-tad-rūpa-līlādy-asphūrteḥ | tat-tal-līlā-śravaṇam tu śrī-mūrti-prekṣaṇam vināpi kārya-karam ity āha—tat-tal-līleti | anayor dvividha-kāmānugayos teṣu sādhanatā | ata eva te janā dvividha-kāmānugā-bhakter adhikāriṇa ity arthaḥ ||300||

—o)0(o—

|| 1.2.301-2 ||

yathā—

**purā maharṣayaḥ sarve daṇḍakāraṇya-vāsinaḥ |
dṛṣṭvā rāmaṁ hariṁ tatra bhoktum aicchan suvigrahaṁ ||
te sarve strītvam āpannāḥ samudbhūtāś ca gokule |
hariṁ samprāpya kāmēna tato muktā bhavārṇavāt ||**

śrī-jīvaḥ: pureti | maharṣayo'tra śrī-gokula-stha-śrī-kṛṣṇa-preyasy-anugata-vāsanāḥ ta eva sarva ity arthaḥ | te ca rāmaṁ dṛṣṭvā tato'pi sundara-vigrahaṁ hariṁ śrī-kṛṣṇam bhāvya-avatāram api tat-pratipādaka-śāstre vidvat-prasiddham gokule preyasyo bhūtvā upabhoktum aicchan manasā varam vavṛṇvate sma | te ca kalpa-vṛkṣād iva tasmād avacanenaiva varam labdhvā deśāntara-gopīnām garbhe strītvam āpannāḥ | sarvatra gokula-nāmnāti-vikhyāte śrīman-nanda-gokule kathañcit tābhya evāgatābhyaḥ samutpannā hariṁ tato'pi manoharam śrī-kṛṣṇam eva kāmēna saṅkalpa-mātṛeṇa samprāpya tatas tad-anantaram eva muktā bhavārṇavād iti | [antar-gr̥ha-gatāḥ kāścid](#) ity ādi rītyā jñeyam ||301-2||

mukundaḥ: rāmaṁ dṛṣṭvā tato'pi suvigrahaṁ hariṁ svopāśyaṁ śrī-kṛṣṇam bhoktum aicchan | rāma-darśanāt śrī-kṛṣṇe udbuddha-ratitvāt suṣṭhu riraṁsām akurvan, te sarve strītvam strī-

bhāvaṁ sambhogecchātmakam premāṇam āpannāḥ sādhanā-vaśāt prāptāḥ santo gokule samutpannā gopyo jātāḥ | kāmēna śrī-rādhādi-gokula-devī-saṅgāt kām api mādhurīm prāptenānurāgādi-prema-viśeṣeṇa hariṁ samprāpya pūrva-dehān tyaktvā śrī-kṛṣṇa-bhoga-yogya-śarīrāḥ satyaḥ prapañcāgocare gokula-prakāśe manoratha-pūrtyā prāpya bhavārṇavāt bhavārṇavam prapañcā-gocaratvaṁ parityajya muktāḥ paramānandaṁ prāptā vartanta ity arthaḥ | atredaṁ pratipadyate—sādhanena premaiva prāyo bhavati | [prema eva vilāsatvād vairalyāt sādhaśv api | atra snehādayo bhāvā vivicya na hi śamsitāḥ ||](#) [bha.ra.si. 1.4.19] iti vakṣyamāṇatvāt | tena gokule janmaiva, na tu tasya samyak prāptiḥ | sā tu śrī-kṛṣṇa-tat-priyāṇām kṛpayā saṅgādi-jātānurāgādinaiva | tathaikādaśe ca—

[kevalena hi bhāvena gopyo gāvo nagā mṛgāḥ |](#)
[ye'nye mūṭha-dhiyo nāgāḥ siddhā mām iyur añjasā ||](#) [bhā.pu. 11.12.8] iti |

asyārthaḥ—gopyo yāḥ premṇā jātās tāḥ kevalena bhāvena kṛṣṇa-kṛpayā sañādi-jātānurāgādi-rūpeṇa prema-viśeṣeṇa siddhā mām iyuh prapañcāgocare gokule mām prāptāḥ santi | gavādayas tu yathocita-premṇeyur iti | [duḥsaha-preṣṭha](#) [bhā.pu. 10.29.10] ity ādi daśama-gata-śloka-dvaye caitad eva spaṣṭam ||301-2||

viśvanāthaḥ: pureti | maharṣayo'tra śrī-gokula-stha-śrī-kṛṣṇa-preyasī-anugata-vāsanā jñeyāḥ | te ca rāmaṁ dṛṣṭvā tato'pi sundara-vigrahaṁ hariṁ śrī-kṛṣṇam āgamy-avatāram api tat-pratipādaka-śāstre prasiddhaṁ taṁ gokule preyasīo bhūtvā upabhoktum aicchān | śrī-rāghunātha-nikāṭe manasā tādrśaṁ varam vṛṇvate sma | te ca munayaḥ kalpa-vṛkṣād iva rāghunāthād avacanenaiva varam labdhvā deśāntare gopīnām garbhe strītvam āpannāḥ | sarvatra gokula-nāmnāti-vikhyāte śrīman-nanda-gokule kathañcit tābhya evāgatābhyaḥ samyag utpannā hariṁ śrī-kṛṣṇam eva kāmēna sañkalpa-mātreṇa samprāpya tatas tad-anantaram eva muktā bhavārṇavāt prakṛtatvāmsāt | ata eva rāsa-kṛīḍāyām antar-grhā-niruddhā nirodha-janya-virahēnaiva teṣāṁ prakṛtatvāmsō gataḥ | asya viśeṣa-vyākhyā tu daśama-ṭippanyām draṣṭavyā | idaṁ tu bhaktir ananuṣāṅgitā phalam ||301-2||

—o)0(o—

|| 1.2.303 ||

riraṁsām suṣṭhu kurvan yo vidhi-mārgēṇa sevate |
kevalenaiva sa tadā mahiṣītvam iyāt pure ||

śrī-jīvaḥ: ya iti puṁliṅgatvena nirdeśo jana-mātra-vivakṣayā, strī vā puṁn vety arthaḥ | riraṁsām kurvann iti, na tu śrī-vraja-devī-bhāvecchām kurvann ity arthaḥ | kintu suṣṭhu iti mahiṣīvad bhāva-sprṣṭatayā kurvan | na tu sairindhrīvat tad-asprṣṭatayety arthaḥ | vidhi-mārgēṇeti vallavī-kāntatva-dhyāna-mayena mantrādināpi, kim uta mahiṣī-kāntatva-dhyāna-

mayenety arthaḥ | kevaleneti—vrajādi-sambandha-lipsā-grahaṁ vinety arthaḥ | mahiṣītvam tad-vargānugāmitvam iyād iti | śrīmad-daśākṣarādāv apy āvaraṇa-pūjāyām tan-mahiṣīṣv eva tasyātyādarād iti bhāvaḥ | tadeti kadācid vilambenaiva, na tu rāgānugavac chaigryenety arthaḥ ||303||

mukundaḥ: riraṁsām śrī-nandanandana-sukhārtham ramaṇecchām suṣṭhu kurvann ity anena siddha-rūpeṇa rāgānugayā vraje sevā suṣṭhu darśitā | vidhi-mārgeṇeti—sādhaka-rūpeṇa vaidha-bhaktyeti | kevaleneti—rāgānugā-miśreṇa cet tadā mathurāyām mahiṣītvam iti bhāvaḥ | abhilāṣe saty api yathocita-sādhanaenaiva tat-prāptir iti darśitam | **yad-vāñchayā śrīr lalanācarat tapo vihāya kāmān suciraṁ dhṛta-vratā** [bhā.pu. 10.16.36] iti | **vāñchanti yad bhava-bhiyo munayo vayan ca** [bhā.pu. 10.47.58] ity ādibhis tad-vāñchāyām satyām api tad-aprāptiḥ sādhana-vaishamyād eva ||303||

viśvanāthaḥ: ya iti puṁlingatvena nirdeśo jana-mātra-vivakṣayā, strī vā puṁn vety arthaḥ | sāksāt śrī-kṛṣṇena saha ramaṇecchāyām lobhasya pravartakatve'pi nija-bhāva-prātikūlyāni tāni sarvāni śāstra-vihitānī tyāgānaucityam iti buddhyā yadi karoti, tadā dvārakā-pure mahiṣī-parijanatvam prāpnotīty āha—riraṁsām iti | kevalenaiva sākalyenaiveti yāvat | na tu nija-bhāva-pratikūlān mahiṣī-pūjā-dvārakā-dhyānādīn kāmān kāmān amśān parityajyeti | atra eva-kārārthaḥ **nirṇīte kevalam iti tri-līngam tv eka-kṛtsnayoḥ** ity **amarah** |

yeṣām tu vṛndāvane rādhā-kṛṣṇayor mādhyāsvādane'bhilāṣaḥ, atha ca nyāsa-mudrādi-vaidhī-mārgānusāreṇa bhajanam, teṣām dvārakāyām na rukmiṇī-kāntasya prāptis tatrābhilāṣābhāvāt | na vā vṛndāvane śrī-rādhā-kṛṣṇayoḥ prāptiḥ, rāga-mārgeṇa bhajanābhāvāt | tasmāt teṣām vidhi-mārgeṇa bhajana-kāryasya aiśvarya-jñānasya prādhānyam yatra, yathābhūtasya vṛndāvanasyāmse goloke rādhā-kṛṣṇayoḥ prāptiḥ | na tu śuddha-mādhyāmaye vṛndāvane iti jñeyam | goloke śrī-vṛndāvanasyāmśatvam śrī-prabhu-varai rūpa-gosvāmī-caraṇaiḥ **stava-mālāyām** upaślokitam | sa ca śloko, yathā nandāpaharaṇe—

loko ramyaḥ ko'pi vṛndātavīto
nāsti kvāpīty añjasā bandhu-vargam |
vaikuṇṭham yaḥ suṣṭhu sandarśya bhūyo
goṣṭham ninye pātu sa tvām mukundaḥ || iti |

atra vaikuṇṭha-padam kṛṣṇa-vaikuṇṭha-goloka-param eva | yato vṛndāvanasya mādhyotkarṣa-darśanārtham bandhu-vargāṇām gopānām kṛṣṇa-vaikuṇṭhe goloke śrī-kṛṣṇa-prerita-gamanam daśame varṇitam | tad-varṇanam, yathā—

darśayāmāsa lokam svam gopānam tamasam param || [bhā.pu. 10.28.14]
te tu brahma-hradam nītā magnāḥ kṛṣṇena coddhṛtāḥ |
dadṛśur brahmaṇo lokam yatrākṛūro'dhyagāt purā ||
nandādayas tu tam dṛṣṭvā paramānanda-nirvṛtāḥ |

kr̥ṣṇam ca tatra cchandobhiḥ stūyamānam suvismitāḥ || [bhā.pu. 10.28.16-7]

atra brahmaṇo narākṛti-para-brahmaṇaḥ śrī-kr̥ṣṇasya lokam golokam eva | na tu ramā-vaikuṅṭham | pūrvatra svam lokam ity atra svasya śrī-kr̥ṣṇasya lokam iti vyākhyayā ramā-vaikuṅṭhasya kr̥ṣṇa-lokatvābhāvāt | tathā kr̥ṣṇam ca tatra cchandobhiḥ stūyamānam ity uktyā ramā-vaikuṅṭhe kr̥ṣṇa-lilāyā asambhavāc ca | brahma-loka-padena goloka eva vyākhyātaḥ | **vaiṣṇava-toṣaṇyām** api tathā vyākhyātam | idam eva **laghu-bhāgavatāmṛte** yat tu **goloka-nāma** syāt tac ca **gokula-vaibhavam** [1.5.498] **tad-ātma-vaibhavatvam** ca tasya tan-mahimonnateḥ [1.5.502] iti |

asyārthaḥ—tu bhinnopakrame | yad goloka-nāma goloka-samjñakam tac ca tat tu gokula-vaibhavam | gokulasya mahā-mādhuryatvena khyātasya vaibhavam vaibhava-rūpo'mśaḥ | ata eva tasya golokasya tad-ātma-vaibhavatvam gokula-svavaibhava-rūpatvam bhavati | goloko gokulasya sva-vaibhava-rūpo bhavatīty arthaḥ | kutaḥ ? tan-mahimonnateḥ | tato golokāt sakāśāt mahimādhikyād iti | yathā yathā **pātāla-khaṇḍe**—
aho madhupurī dhanyā vaikuṅṭhād api garīyasī |
dinam ekaṁ nivāsenā harau bhaktiḥ prajāyate || iti |

atra vaikuṅṭha-śabdena goloka eva tair abhipreto jñeyaḥ | tasya tan-mahimonnater ity anantaram yathā **pātāla-khaṇḍe** aho madhupurīty ādy-ukteḥ | tadeti kadācid avilambenaiva, na tu rāgānugāvaca chaighreṇa ity arthaḥ ||303||

—o)0(o—

|| 1.2.304 ||

tathā ca **mahā-kaurme**—

agni-putrā mahātmānas tapasā strītvam āpire |
bhartāram ca jagad-yoniṁ vāsudevam ajam vibhum ||

śrī-jīvaḥ: tapasā vidhi-mārgeṇa | atra vidhi-mārgopalakṣaṇatvena vāsanā-vibhedo'pi jñeyaḥ ||304||

mukundaḥ: tapasā vidhi-mārgeṇa | mahātmāno mahān śrī-kr̥ṣṇa-sukhārtha-riraṁsā-karaṇād utkr̥ṣṭa ātmā mano yeṣāṁ te tathā ||304||

viśvanāthaḥ: tapasā vidhi-mārgeṇa | atra vidhi-mārgopalakṣaṇatvena vāsanā-vibhedo'pi jñeyaḥ | atra bhartāram iti padam eva tasya pūrve mahiṣītvā-prāpti-niścayātmakam iti ||304||

—o)0(o—

|| 1.2.305-306 ||

atha sambandhānugā—

sā sambandhānugā bhaktiḥ procyate sadbhir ātmani |
yā pitṛtvādi-sambandha-mananāropanātmikā ||
lubdhair vātsalya-sakhyādaḥ bhaktiḥ kāryātra sādhakaiḥ |
vrajendra-subalādīnām bhāva-ceṣṭita-mudrayā ||

śrī-jīvaḥ : pitṛtvādi-sambandhasya yan mananaṁ viśeṣa-cintanaṁ, punas tasyāropanaṁ svasminn abhimananaṁ tad-ātmikety arthaḥ ||305||

vrajendreti | na tu vrajendrādītvābhimānenāpīty arthaḥ | pitṛtvādy-abhimāno hi dvidhā sambhavati—svatantratvena, tat-pitrādībhīr abheda-bhāvanayā ca | tatrāntyam anucitam | bhagavad-abhedopāsanaḥ teṣu bhagavadvad eva nityatvena pratipādayiṣyamāneṣu tad-anaucityāt | tathā tat-parikareṣu tad-ucita-bhāvanā-viśeṣeṇāparādhāpātāt ||306||

mukundaḥ : pitṛtvādi-sambandha-mananaṁ yan nandādaḥ tasyāropātmikābhimanana-rūpā | vājendra-subalādīnām bhāvaṣ ceṣṭitam anubhāvāṣ ca taylor mudrā pāripātī | bhaktiḥ sādhasiddha-rūpā sevā ||305-6||

viśvanāthaḥ : pitṛtvādi-sambandhasya yan mananaṁ viśeṣa-cintanaṁ, punas tasyāropanaṁ svasminn abheda-mananaṁ tad-ātmikety arthaḥ ||305||

vrajendreti | na tu vājendratvābhimānenāpīty arthaḥ | pitṛtvādy-abhimāno hi dvidhā sambhavati—svatantratvena, tat-pitrādībhīr abheda-bhāvanayā ca | tatrāntyam anucitam | bhagavad-abhedopāsanaḥ teṣu tad-anaucityāt | subalādaḥ sāyujya-prāptiḥ sakhyādi-bhaktāu | ahaṅgrahopāsana-sattve'pi vājendro'ham ity ahaṅgrahopāsana tu kevalaṁ naraka-sādhasiddhi-jñeyam | tasyā vājeshvāryādaḥ viruddha-bhāvanā-prayojakatvāt | bhaktiḥ sevā, sādhasiddha-rūpeṇa siddha-rūpeṇa sādhasiddhi-kāryā | ata eva [sevā sādhasiddha-rūpeṇa siddha-rūpeṇa cātra hi](#) ity atrāpi tathaiḥ vyākhyātam | vājendra-subalādīnām bhāva-ceṣṭita-mudrayā sevā kāryeti vyākhyātum śakyam | subalādībhīr akṛtānām guru-pādāśrayaṇa-daṇḍavat-praṇāmaikādaśy-ādīnām akarāṇe gurv-ādy-aparādhā-prasaktyā teṣām naraka-gamana-prasaṅgāt | ata eva grantha-kārair api [anuṣṭhānato doṣo bhakty-aṅgānām prajāyate](#) [bha.ra.si. 1.2.63] ity anena ekādaśy-ādi-nityāṅgānām akarāṇe doṣa uktaḥ | tasmād siddha-dehena mānāsi-sevā-karaṇārthaṁ vājendra-subalādīnām bhāva-ceṣṭitam śrī-bhāgavate prasiddham eva ||306||

—o)0(o—

|| 1.2.307 ||

tathā hi śrūyate śāstre kaścit kurupurī-sthitaḥ |
nanda-sūnor adhiṣṭhānam tatra putratayā bhajan |
nāradasyopadeśena siddho'bhūd vṛddha-var dhakiḥ ||307||

śrī-jīvaḥ: atha pūrvam evocitam iti darśayati—tathā hīti | adhiṣṭhānam pratimām |
siddho'bhūd iti | bāla-vatsa-haraṇa-lilālāyām tat-pitṛṇām iva siddhir jñeyā | evam eva hi
skānde sanat-kumāra-prokta-saṁhitāyām prabhākara-rājopākhyānam |

aputro'pi sa vai naicchat putram karmānucintayan |
vāsudevaṁ jagannātham sarvātmānam sanātanam ||
aśeṣopaniṣad-vedyaṁ putrīkrtya vidhānataḥ |
abhiṣecayitum rājā svarāja upacakrame ||
na putram abhyarthitavān sākṣād bhūtāj janārdanāt || iti |

ūrdhvaṁ bhagavad-vacaś ca—**aham te bhavitā putraḥ** ity ādi ||307||

mukundaḥ: siddha iti vrajendranandanānuvartinas tasya gr̥he śrī-kṛṣṇasya yathocita-rūpeṇa
sthitir darśitā | bahu-rūpeṇānanta-vraja-jana-manoratha-pūraṇavat ||307||

viśvanāthaḥ: ataḥ sādḥaka-dehena sādḥaka-bhaktānusāri-sevānām karaṇe purāṇam
pramāṇayati—tathā hīti | nanda-sūnoḥ śrī-kṛṣṇasyādhiṣṭhānam pratimety anena iyaṁ sevā na
vrajendrasya bhāva-ceṣṭitānusāriṇī jñeyā | tena tu sākṣāt śrī-kṛṣṇasyaiveti sevā kṛtā | na tu tat-
pratimāyāḥ | tasmāt sādḥakena tu sākṣād-darśanāsambhavāt tat-pratimāyā eva sevā kartavyā |
ata eva vṛddha-var dhakir api sādḥaka-mahānya-bhāva-bhaktānusāreṇa putratvena pratimā-
sevām cakāreti jñeyam | vārdhakir bāḍhai iti prasiddhaḥ | siddho'bhūd iti vatasa-haraṇa-
lilāyām yathā sarveṣām putro'bhūt tathaiva siddhir jñeyā ||307||

—o)0(o—

|| 1.2.308 ||

ataeva **nārāyaṇa-vyūha-stave**—

pati-putra-suhṛd-bhrāṭṛ-pitṛvan maitravad dharim |
ye dhyāyanti sadodyuktās tebhyo'pīha namo namaḥ ||308||

śrī-jīvaḥ: suhṛn-nirapkeṣa-hita-kārī | mitram saha-vihārīti tayor bhedaḥ | tathā ca ṭṭīye śrī-
kapila-deva-vākyam—

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

yeṣāṃ ahaṃ priya ātmā sutaś ca
sakhā guruḥ suhrdo daivam iṣṭam || [bhā.pu. 3.25.38] ||308||

mukundaḥ, viśvanāthaḥ: suhrn-nirupādhi-hita-kārī | mitram saha-vihārīti tayor
bhedaḥ ||308||

—o)0(o—

**kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-mātra-lābhaika-hetukā |
puṣṭi-mārgatayā kaiścid iyaṃ rāgānugocyate ||**

śrī-jīvaḥ: kṛṣṇeti | mātra-padasya vidhi-mārge kutracit karmādi-samarpaṇam api dvāraṃ
bhavatīti tad-vicchedārthaḥ prayoga iti bhāvaḥ ||309||

mukundaḥ: kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-mātra-lābha evaikaḥ sarvottamo hetuḥ pravṛtti-
kāraṇam yasyām sā tathā | tayoḥ kāruṇya-mātra eva lobhotpatteḥ sarvottamaṃ kāraṇam |
anyat kim api svalpam api nety arthaḥ | śrī-mūrter eka-vāra-darśanān niraparādhe sāmānyā—
yā ratiḥ sad-dhiyām bhāva-janmane iti bhāva-janmana ity atra darśitā, tato'pi rāgānugāyām
lobhas tu durlabhaḥ kevala-kṛpayaiyeti bhāvaḥ ||309||

viśvanāthaḥ: kṛṣṇeti mātra-padasya vidhi-mārge kutracit karmādi-samarpaṇam api dvāraṃ
bhavatīti tad-vicchedārthaḥ prayoga iti ||309||

—o)0(o—

iti śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhau
purva-vibhāge sādhana-bhakti-laharī-dvitiyā ||

|| 1.2 ||

—o)0(o—

|| 1.3 ||

śrī-hari-bhakti-rasāmṛta-sindhau pūrva-vibhāge tṛtīyā laharī

atha bhāva-bhaktiḥ

|| 1.3.1 ||

śuddha-sattva-viśeṣātmā prema-sūryāmśu-sāmya-bhāk |
rucibhiś citta-māsṛṇya-kṛd asau bhāva ucyate ||

śrī-jīvaḥ : atha tad etad vivicyate – pūrvaṁ tāvad bhakti-sāmānya-lakṣaṇe ceṣṭā-rūpā bhāva-rūpā ceti dvividhā bhaktir darśitā | tatra ceṣṭā-rūpā dvividhā—bhāva-bhakteḥ sādhanā-rūpā kārya-rūpā ca | kārya-rūpā tu rasāvasthāyāḥ anubhāva-rūpā ca | tayoh sādhanā-rūpā pūrvā darśitā | uttarā rasa-prasaṅge darśayīṣyate | atha bhāva-rūpā ca dvividhā rasāvasthāyām sthāyī-nāmnī, sañcāri-rūpā ca | tatra ca pūrvā dvividhā | kroḍīkṛta-praṇayādi-prema-nāmnī | raty-apara-paryāya-premānkura-rūpā bhāva-nāmnī ca | tad evaṁ stay uttarā sañcāri-rūpāpi rasa-prasaṅge darśayīṣyate | samprati tu sthāyī-bhāva-sāmānya-rūpaṁ prema-nāmnā praṇayādīkam api kroḍīkurvantam raty-apara-paryāya-sthāyī-bhāvānkurā-rūpaṁ bhāvaṁ lakṣayati – śuddha-sattveti | sā ca mahā-bhāva-paryanta-tad-ūrdhvāvasthā-vyaktaye bhaviṣyatīty abhipretya cāha—śuddha-sattveti |³

atra śuddha-sattvaṁ nāma bhagavataḥ sva-prakāśikā svarūpa-śakteḥ saṁvid-ākhyā vṛttiḥ, na tu māyā-vṛtti-viśeṣaḥ | vivṛtam tv etad śrī-bhāgavata-sandarbhasya dvitīya-sandarbhe śrī-vaiṣṇava-toṣaṇyām dvitīyādhyāye ca | śuddha-sattva-viśeṣatvaṁ nāma cātra yā svarūpa-śakti-vṛtty-antara-lakṣaṇā—

hlādinī sandhinī saṁvit tvayī ekā sarva-saṁśraye |
hlāda-tāpa-karī mīśrā tvayī no guṇa-varjite || [vi.pu. 1.12.69]

iti viṣṇu-purāṇānusāreṇa hlādinī nāmnī mahā-śaktis tadīya-sāra-vṛtti-samaveta-tat-sārāṁśatvam evety avagantavyam | tayoh samavetayoh sārātvaṁ ca tan-nitya-priya-janādhiṣṭhānaka-tadīyānukulyecchāmāya-parama-vṛddhitvam | hlādinī-sāra-samavāyitvaṁ cāsyāiva bhāvasya parama-pariṇāma-rūpa-modanākhye mahā-bhāve śrīmad-ujjvala-nīlamanim adhikṛtya vyaktībhaviṣyati |

rādhikā-yūtha evāsau modano na tu sarvataḥ |
yaḥ śrīmān hlādinī-śakteḥ suvilāsaḥ priyo varaḥ || [u.nī. 14.176] iti |

³ In parentheses in Haridas Das' edition.

asau padena cānukūlyena kṛṣṇānuśīlana-rūpā sāmānyena lakṣitā bhaktir evākṛṣyata ity arthaḥ | sā tu yadyapi dhātv-artha-sāmānyā-rūpā vyākhyātā | tathāpy atra ceṣṭā-rūpā na gṛhyate, kintu bhāva-rūpaiva | vidheyasya bhāvasya sāksān nirdiṣṭatvāt | vakṣyate ca svayam eva bhāva-mātrasya lakṣaṇam—

śarīrendriya-vargasya vikāraṇām vidhāyakāḥ |
bhāvāvīrbhāva-janitās citta-vṛttaya īritāḥ || [bha.ra.si. 2.4.251] iti |

citta-vṛttayaś cātra prakārāntareṇa cittasya sthitayaḥ | vikāro mānaso bhāvaḥ ity amarāḥ | tathāpi vakṣyamāṇānām vyabhicāriṇām atrāprāptis teṣām yojayīṣyamāṇānām citta-māsṛṇyamāṇānām citta-māsṛṇya-kṛttvābhāvāt premānkuratvena viśeṣyatvāc ca |

tataś cāyam arthaḥ – asau sāmānyato lakṣitā yā bhaktiḥ saiva nijāmśa-viśeṣe bhāva ucyate | sa ca kim-svarūpas tatrāha – kṛṣṇasya svarūpa-śakti-rūpaḥ śuddha-sattva-viśeṣo yaḥ sa evātmā tan nitya-priya-janādhiṣṭhāna-kṛtayā nitya-siddham svarūpaṁ yasya saḥ | tadhādhiṣṭhānam ātma-sātkṛtya tat-tādātmyāpannatvenānukūlyā-lakṣaṇa-citta-vṛtti-rūpā ca |

kim ca rucibhiḥ prāpty-abhilāṣa-sva-kartṛkānukūlyābhilāṣa-sauhārdābhilāṣaiś cittārdratā-kṛd iti | eṣa ca vakṣyamāṇa-premṇo'ṅkura-rūpa evety āha premeti | sūryas tv atrācirād udayīṣyamāṇāvastho gṛhyate | tataś ca tad-amśa-sāmānyā-bhāg iti premṇaḥ pratham acchavirūpa ity arthaḥ | bhāvaḥ sa eva sāndrātmā budhaiḥ premā nigadyate [bha.ra.si. 1.4.1] iti hi vakṣyate | asyāprākṛtatvaṁ tādrśa-śuddha-sattva-viśeṣa-hlādinī-sāra-rūpatvaṁ ca mokṣa-sukhasyāpi tiraskāratvāt | śrī-bhagavato'pi prakāśakatvād ānanda-karatvāc ca | atra pramāṇasya viśeṣa-jijñāsā cet cet prīti-sandarbhō dṛṣyaḥ | tad evaṁ nitya-tat-priya-janānām bhāve lakṣite prapañca-gata-bhaktānām api citta-vṛttiḥ śrī-kṛṣṇa-tad-bhakta-kṛpayā tādrśi bhavatīti tenaiva lakṣitaḥ syād ity alam ativistareṇa ||1||

mukundaḥ: śrī-rūpa-caraṇebhyo namaḥ | asau sādhanā-bhaktiḥ rucibhiḥ saparikara-śrī-kṛṣṇa-rūpādy-anubhavajair āsvāda-viśeṣaiś citta-māsṛṇya-kṛt satī bhāva ucyate iti kāryeṇa lakṣaṇam | sa kim-svarūpas tatrāha – śuddha-sattveti śuddha-sattva-viśeṣo mukti-sukha-tiraskārako bhajadbhyo'pi bhagavatāśvadīyamānas tat-prakāśakatvāt tat-svarūpa-śakti-rūpatvāc ca sva-prakāśaḥ paramānando yaḥ sa ātmā svarūpaṁ yasya sa śuddha-sattva-viśeṣātmā | sūryāmśuḥ sūryasya darśanāt pūrva-prakāśaḥ | harāvāsakty-avadhikā sādhanā-bhaktiḥ | āprema prathama-prakāśam bhāva ucyate ity arthaḥ ||1||

viśvanāthaḥ: asau-padenākūlyena kṛṣṇānuśīlana-rūpā sāmānyena lakṣitā bhaktir evākṛṣyate | sā tu yadyapi anuśīlana-padena dhātv-artha-sāmānyā-rūpā pūrvam vyākhyātā | athāpy atra ceṣṭā-rūpā na gṛhyate kintu bhāva-rūpaiva | asau bhāva ucyate ity atra vidheyasya bhāvasya sāksān-nirdiṣṭatvāt | sa ca bhāvaḥ kim-svarūpas tatrāha – kṛṣṇasya svarūpa-śakti-rūpa-śuddha-sattva-viśeṣo yaḥ sa evātmā tan-nitya-priya-janādhiṣṭhānakatayā nitya-siddham svarūpaṁ yasya saḥ | kim ca rucibhiś cittasya māsṛṇya-kṛd ārdratā-kṛd ity arthaḥ | eṣa ca

vakṣyamāṇa-premṇo'ṅkura-rūpa evety āha premeti | sūryas tv atrācirād udayiṣamāṇāvastho
gṛhyate | tataś ca tad-amṣu-sāmya-bhāg iti premṇaḥ prathama-cchavi-rūpa ity arthaḥ |
dṛṣṭānto'yaṁ na sarvāmśena, tathā cottara-kāle kiraṇasya sa sūrya-rūpatvaṁ, bhāvasya tu
uttara-kāle prema-rūpatve'pi na kṣatiḥ | ata eva **bhāvaḥ sa eva sāndrātmā budhaiḥ premā
nigadyate** [bha.ra.si. 1.4.1] iti vakṣyate ||1||

—o)0(o—

|| 1.3.2 ||

tathā hi **tantrē**—

**premṇas tu prathamāvasthā bhāva ity abhidhīyate |
sāttvikāḥ svalpa-mātrāḥ syur atrāśru-pulakādayaḥ ||**

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ: tac-chavi-rūpatvam premāṅkuratvam darśayati tathā hīti ||2||

mukundaḥ: prema-prathamāvasthatvam darśayati tathā hīti ||2||

—o)0(o—

|| 1.3.3 ||

sa yathā **padma-purāṇe**—

**dhyāyaṁ dhyāyaṁ bhagavataḥ pādāmbuja-yugaṁ tadā |
iṣad-vikriyamāṇātmā sārdra-dṛṣṭir abhūd asau ||**

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.3.4-5 ||

**āvīrbhūya mano-vṛttau vrajanti tat-svarūpatām |
svayaṁ-prakāśa-rūpāpi bhāsamānā prakāśyavat ||
vastutaḥ svayaṁ āsvāda-svarūpaiva ratis tv asau |
kṛṣṇādi-karmakāsvāda-hetutvaṁ pratipadyate ||**

śrī-jīvaḥ: pūrvākhyānusāreṇa tasyaiva rati-paryāyasya bhāvasya prāpañcika-tat-priya-janeṣu kañcid viśeṣam darśayati—āvīrbhūyati dvābhyām | asau śuddha-sattva-viśeṣa-rūpā ratir mūla-rūpatvena mukhya-vṛttyā tac-chabda-vācyā sā ratiḥ | śrī-kṛṣṇādi-sarva-prakāśakatvena hetunā svayaṁ-prakāśa-rūpāpi prāpañcika-tat-priya-janānām mano-vṛttau āvirbhūya tat-svarūpatām tat-tādātmyam vrajantī tad-vṛttyā prakāśyavad bhāsamānā brahmavat tasyām sphurantī, tatha sva-sātkṛtena pūrvottarāvasthābhyām kāraṇa-kārya-rūpeṇa śrī-bhagavad-ādi-mādhuryānubhavana svāmśenāsvāda-rūpāni yāni kṛṣṇādi-rūpāni karmāni kartur īpsitatamāni teṣām āsvāda-hetutām samvid-amśena sādhanatamatām asau bhāvaika-paryāyā ratiḥ pratipadyate prāpnotīti | hlādiny-amśena tu svayaṁ hlādayantī tiṣṭhatīty arthaḥ | vastuta iti—tad etad eva vastu-vicāre sidhyatīty arthaḥ | tu-śabdo'pi viśeṣa-pratipatty-arthaḥ | ādi-grahaṇāt tat-parikara-līlādayo gṛhyante ||4-5||

mukundaḥ: rater acintya-śaktitvam darśayati—āvīr iti dvābhyām | asau ratir astu-śabdāt kāvyād ukta-rater viśiṣṭā | tad āha—svayaṁ āsvāda-rūpaiva | śuddha-sattva-viśeṣātmatvāt | na tūtkañṭhite duḥkha-rūpāpi | kṛṣṇādayaḥ karmāni kāraṇa-kārya-sahāyā yasya sa kṛṣṇādi-karṣaka āsvādo vibhāvanādi-rūpas tasya hetutvam sva-prabhāveṇaiva pratipadyate | tām vinā teṣām camaktārābhāvāt | yathānya-ratiḥ kāvyādi-sevayā tad-dhetus tathā na, kimbhūtā satī tatrāhāvīr iti ukta-hetutvāt svayaṁ-prakāśa-rūpāpi mano-vṛttau sādhanādi-yogyāyām āvirbhūya tat-svarūpatām mano-vṛtti-svarūpatām vrajantī prakāśyavat sphuṭīkriyamāṇam vastv iva bhāsamānānubhavitur mano-vṛtti-rūpayā svayaṁ anubhūyamānā | vastuto vastu-vicāreṇeyam evedṛśī nānyety arthaḥ ||4-5||

viśvanāthaḥ: pūrvākhyānusāreṇa tasyaiva rati-paryāyasya bhāvasya prāpañcika-tat-priya-janeṣu kañcid viśeṣam darśayati—āvīrbhūyati dvābhyām | asau śuddha-sattva-viśeṣa-rūpā ratiḥ śrī-kṛṣṇādi-prakāśakatvena svayaṁ-prakāśa-rūpāpi prāpañcāntargata-tat-priya-janānām mano-vṛttau āvirbhūya tat-svarūpatām tat-tādātmyam vrajantī, atha ca brahmavat svayaṁ-prakāśa-rūpāpi citta-vṛttyā prakāśyavad bhāsamānā bhavati | vastutaū svāda-rūpāpi kṛṣṇasya rūpa-guṇa-mādhurya-karmakāsvādasya hetutām pratipadyate prāpnotīti ||4-5||

—o)0(o—

|| 1.3.6-8 ||

sādhanābhīniveśena kṛṣṇa-tad-bhaktayos tathā |
prasādenātidhanyānām bhāvo dvedhābhijāyate |
ādyas tu prāyikas tatra dvitīyo viralodayaḥ ||

tatra sādhanābhīniveśa-jaḥ—

vaidhī-rāgānugā-mārga-bhedena parikīrtitaḥ |
dvididhaḥ khalu bhāvo'tra sādhanābhīniveśajaḥ ||

manoharā iti sādhanē ruciḥ | tā anupadam viśṛṅvato viśeṣeṇa rucyā śṛṅvato mama śraddhayā hary-āsaktyā ratiḥ ||9||

viśvanāthaḥ : tatra pratyaham kṛṣṇa-kathāḥ pragāyatām munīnām anugraheṇa manoharās tāḥ kathāḥ śṛṅvato mama priya-śravasi śrī-kṛṣṇe ratir abhavat | anugraheṇa kṛṣṇa-katheyaṁ bhavatāpi śrotavyeti śāstrānusāri-tad-ājñā-rūpeṇety arthaḥ | etena vaidhītvam āyātam | manoharā rucy-utpādikāḥ | atra yadyapi śraddhām ārabhya sarvāsām bhūmikānām rati-kāraṇatvena vaktum ucitam, tathāpy anartha-nivṛtty-uttarotpannābhīniveśād avilambenaiva raty-utpattir jāyata ity abhiprāyeṇa tathoktam iti ||9||

—o)0(o—

|| 1.3.10 ||

**ratyā tu bhāva evātra na tu premābhīdhīyate |
mama bhaktiḥ pravṛtteti vakṣyate sa yad agrataḥ ||**

śrī-jīvaḥ : mama bhaktiḥ pravṛtteti—**bhaktiḥ pravṛttātma-rajas-tamo'pahā** [bhā.pu. 1.5.28] ity uktyā bhakti-śabdena sa premaiivāgre vakṣyate ity arthaḥ | rateḥ prathamāvasthatvāt bhaktes tata utkṛṣṭatvāt | ata eva prema-sūryāmśu-sāmya-bhāg ity atra bhāva-premṇos tāratamyam uktam iti bhāvaḥ ||10||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : ratyete | **mamābhavad ratiḥ** ity atra rati-padena bhāva evābhīdhīyate, na tu premā | mama bhaktir iti | tathā ca **bhaktiḥ pravṛttātma-rajas-tamo'pahā** [bhā.pu. 1.5.28] ity uktyā bhakti-śabdena premaiivāgre vakṣyate ity arthaḥ | mamābhavad ratir ity atra rateḥ prathamāvasthatvāt tasmāt sakāśād utpadyamānyā bhakte rati-rūpa-kāraṇād utkṛṣṭatvāt | ata eva prema-sūryāmśu-sāmya-bhāg ity atra bhāva-premṇos tāratamyam uktam iti bhāvaḥ ||10||

—o)0(o—

|| 1.3.11 ||

yathā tatraiva (1.5.28)—

**ittham śarat-prāvṛṣikāv ṛtū harer
viśṛṅvato me'nusavaṁ yaśo'malam |
saṅkīrtiyamānaṁ munibhir mahātmabhir
bhaktiḥ pravṛttātma rajas-tamopahā ||**

na katamena vyākhyātam ||

—o)0(o—

|| 1.3.12 ||

ṭṛtīye ca (3.25.25)—

satām prasaṅgān mama vīrya-saṁvido
bhavanti hṛt-karṇa-rasāyanāḥ kathāḥ |
taj-joṣaṇād āśv apavarga-vartmani
śraddhā ratir bhaktir anukramiṣyati ||

śrī-jīvaḥ : na vyākhyātam ||12||

mukundaḥ : satām iti | prasaṅgād iti bhaktau śraddāvadbhir yaḥ satām saṅgaḥ prasaṅgaḥ |
vīrya-saṁvida iti abhiviniveśaḥ | punaḥ punaḥ śravaṇenaiva vīrya-saṁvedanasya sambhavāt |
śraddhā āsaktiḥ | bhaktiḥ prema-lakṣaṇā ||12||

viśvanāthaḥ : satām prasaṅgān mama vīrya-saṁvido janasya mama kathā hṛt-karṇa-rasāyaṇā
bhavanti | apavarga-vartmani śrī-kṛṣṇe ||12||

—o)0(o—

|| 1.3.13 ||

purāṇe nātya-śāstre ca dvayos tu rati-bhāvayoḥ |
samānārthatayā hy atra dvayam aikyena lakṣitam ||

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.3.14 ||

dvitīyo, yathā pādme—

itthaṁ manoratham bālā kurvati nṛtya utsukā |
hari-prītyā ca tām sarvām rātrim evātyavāhayat ||

śrī-jīvaḥ: manoratha-pūrvaka-nṛtyam atra rāgānugā, tadānīm tac chrī-mūrti-prabhāveṇa tasyām tādrśa-tat-parikarāṇām rāga-sphūrteḥ | tathaivoktam tayā tat pūrvatra—

bahviṣv anyāsu nārīṣu mayy evādhika-prītiman |
nṛtyaty asau mayā sārdham kaṇṭhāśleṣādi-bhāva-kṛt || iti |

prasaṅgo'yaṁ mūla-pādma-gataś cet tarhi—

sattvaṁ tattvaṁ paratvaṁ ca tattva-trayam ahaṁ kila |
tri-tattva-rūpiṇī sāpi rādhikā mama vallabhā |
prakṛteḥ para evāham sāpi mac-chakti-rūpiṇī || iti |

bṛhad-gautamiye śrī-kṛṣṇasya vacanāt tathā tatraiva—

devī kṛṣṇa-mayī proktā rādhikā para-devatā |
sarva-lakṣmī-mayī sarva-kāntiḥ sammohinī parā || iti |

vacanāntarān nitya-tan-mahā-śakti-rūpatayā prasiddhāyāḥ śrī-rādhāyā vibhūti-rūpā bālā-śabdena mantavyā | kintu svayaṁ śrī-rādhikā tu tasyāḥ phalāvasthāyām tām sakhīm vidhāya, tasyāḥ sādhana-siddhi-gataṁ sarvaṁ kṛpayā ātmana eva mene, ity evābhedena nirdeśe kāraṇam jñeyam ||14||

mukundaḥ: ittham iti—

bahviṣv anyāsu nārīṣu mayy evādhika-prītiman |
nṛtyaty asau mayā sārdham kaṇṭhāśleṣādi-bhāva-kṛt || iti pūrvokta-prakarāṇe |

ittham manoratham bālā kurvatīti sādhanābhiniveśaḥ | nṛtya utsuketi ruciḥ | harau prītir āsaktiḥ | sarvām rātrim evātyavāhayad iti ratiḥ | avyartha-kālatvaṁ kārya-darśanāt | śrī-mūrter mādhurī-darśanena jāta-lobhatvād asyāḥ sambhogecchā-mayī ||14||

viśvanāthaḥ: dvitīyo rāgānugīya-sādhanābhiniveśajo yathā manoratha-pūrvaka-nṛtyam atra rāgānugā-bodhakam, tadānīm tac chrī-mūrti-prabhāveṇa tādrśa-parikarāṇām anurāga-sphūrtita evānurāga-nirvāhatvāt ||14||

—o)0(o—

|| 1.3.15 ||

atha śrī-kṛṣṇa-tad-bhakta-prasādajaḥ

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

sāadhanena vinā yas tu sahasaivābhijāyate |
sa bhāvaḥ kṛṣṇa-tad-bhakta-prasādaja itīyate ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : na vyākhyātam |

mukundaḥ: sādhanena bhāvotpatteḥ kāraṇena | ataḥ keṣūcij janeṣu kiñcit sādhanē saty api
bhāvas tu kṛpayāivety abhiprāyaḥ ||15||

—o)0(o—

|| 1.3.16 ||

atha śrī-kṛṣṇa-prasādajaḥ—

prasādā vācikāloka-dāna-hārdādayo hareḥ ||

śrī-jīvaḥ: vācā carati vācikaḥ | svālokasya dānaṁ yatra sa tad-dvārāvirbhūta ity arthaḥ | ḥṛdi
bhāvo hārdam | yat tu smerāṁ bhaṅgīty ādinā pūrvam uktaṁ tad apy atra jñeyam | evaṁ
vṛndāvanādikam api bhakteṣv antar-bhāvyaṁ ||16||

mukundaḥ: vācā caratīti vācikaḥ | svālokasya sva-darśanasya dānaṁ yatra sa tad-
dvārāvirbhūta ity arthaḥ | ḥṛdi bhāvo hārdaḥ ||16||

viśvanāthaḥ: vācā carati vācikaḥ | ālokasya dānaṁ yatra saḥ | ḥṛdi bhāvo hārdaḥ ||16||

—o)0(o—

|| 1.3.17-19 ||

tatra vācika-prasādajaḥ, yathā nārādīye—

sarva-maṅgala-mūrdhanyā pūrṇānanda-mayī sadā |
dvijendra tava mayy astu bhaktir avyābhicāriṇī ||

āloka-dānajaḥ, yathā skānde—

adrṣṭa-pūrvam ālokya kṛṣṇaṁ jāṅgala-vāsiṇaḥ |
viklidyad-antarātmano dṛṣṭim nākraṣṭum īsire ||

hārdaḥ—

prasāda āntaro yaḥ syāt sa hārda iti kathyate ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : na vyākhyātam |

viśvanāthaḥ : kuru-jāngala-deśa-vāsinaḥ ||18||

—o)0(o—

|| 1.3.20 ||

yathā śuka-samhitāyām—

**mahābhāgavato jātaḥ putras te bādarāyaṇa |
vinopāyair upeyābhūd viṣṇu-bhaktir ihoditā ||**

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : maheti upeyā upāyenaiva labhyā śrī-viṣṇu-bhaktir vinopāyair uditābhūt | atra sādhanāntara-niṣedhāt mahat-prasādasyākathanāc ca bhagavat-prasāda eva labhyate | sa ca hārda eva | yato garbhasthasyaiva tasya yā tadyā smarāṇa-mayī bhaktir jātā, sā darśana-jā na bhavati, na ca vācika-jā | tato hārdajaiivety avasīyate tad etad brahma-vaivartāj jñeyam ||20||

mukundaḥ : upeyā upāyair labhyā | iha garbhasthe tava putre ||20||

—o)0(o—

|| 1.3.21-24 ||

atha tad-bhakta-prasādajaḥ, yathā saptame (7.4.36)—

**guṇair alam asaṅkhyeyair mahātmyam tasya sūcyate |
vāsudeve bhagavati yasya naisargikī ratiḥ ||**

**nāradasya prasādena prahlāde śudha-vāsanā |
nisargaḥ saiva tenātra ratir naisargikī matā ||**

skānde ca—

**aho dhanyo'si devarṣe kṛpayā yasya tat-kṣaṇāt |
nīco'py utpulako lebhe lubdhako ratim acyute ||**

**bhaktānām bhedataḥ seyaṁ ratiḥ pañca-vidhā matā |
agre vivicya vaktavyā tena nātra prapañcyate ||**

ete ślokā na katamena vyākhyātāḥ |

—o)0(o—

|| 1.3.25-26 ||

**kṣāntir avyārtha-kālatvaṁ viraktir māna-śūnyatā |
āśā-bandhaḥ samutkaṅṭhā nāma-gāne sadā ruciḥ ||
āsaktis tad-guṇākhyāne prītis tad-vasati-sthale |
ity ādayo'nubhāvāḥ syur jāta-bhāvāṅkure jane ||**

śrī-jīvaḥ: tatra mukhyāni liṅgāny āha kṣāntir iti ||25||

mukundaḥ: tasya mukhyāni kāryāny āha kṣāntir iti | bhāvāṅkura iva premāmara-taroḥ |
prathamāvasthaiva bhāvāṅkuraḥ || 25||

viśvanāthaḥ: tatra mukhyāni liṅgāny āha kṣāntir iti ||25||

sarasvatī ṭhakkuraḥ: jāta-bhāvāṅkure jane jāta-rucau bhakte kṣāntiḥ kṣobha-hetau prāpte sati
akṣubhitātmatā, avyārtha-kālatvaṁ kṛṣṇa-sambandha-vastuny eva kevalam kāla-kṣepaḥ,
viraktiḥ kṛṣṇetara-vastuni eva vīta-sprhā, māna-śūnyatā utkṛṣṭatve'pi amānitvam, āśā-
bandhaḥ bhagavato dṛḍha-prāpti-sambhāvanā, samutkaṅṭhā nijābhīṣṭa-lābhāya guru-
lubdhatā, nāma-gāne sadā ruciḥ, tad-guṇākhyāne āsaktiḥ, tad-vasati-sthale prītiḥ ity
ādayo'nubhāvāḥ syuḥ vartante || (anubhāṣya 2.23.18-19)

—o)0(o—

|| 1.3.27-28 ||

tatra kṣāntiḥ—

kṣobha-hetāv api prāpte kṣāntir akṣubhitātmatā ||

yathā **prathame** (1.19.15)—

**taṁ mopayātaṁ pratiyantu viprā
gaṅgā ca devī dhṛta-cittam iṣe |**

**dvijopasṛṣṭaḥ kuhakas takṣako vā
daśatv alam gāyata viṣṇu-gāthāḥ ||**

śrī-jīvaḥ: taṁ meti | pratiyantu aṅgikurvantu | tata eva hetor īse dhṛta-cittaṁ santaṁ mām
gaṅgā devī cāṅgīkarotu | yasmād evaṁ śrī-parīkṣito mahā-premitvāt kṣāntir api mahatī
dṛśyate | tasmād bhāva-rūpe premṇo'ṅkure jāte tad-aṅkuro'jāyata iti bhāvaḥ | evam anyatrāPi
||28||

mukundaḥ: taṁ mopayātam iti | mā mām upayāntaṁ śaraṇāgataṁ pratiyantu jānantu | gaṅgā
ca pratyetu | vā-śabdaḥ pratikriyānādare | rāgavaty api parīkṣiti bhāva-mātrodhāraṇaṁ tadā
tasyaivodayāt | evam agre'pi sādḥaka-siddha-nitya-siddheṣu pūrṇa-pūrṇatara-pūrṇatama iti
kramaṇa bhāvo jñeyaḥ ||28||

viśvanāthaḥ: tam iti | taṁ mā mām | upayātam upasannam | viprāḥ pratiyantu jānanta
aṅgikurvantu | ata eva hetor īse dhṛta-cittaṁ santaṁ mām gaṅgā devī cāṅgīkarotu | atra
kṣobha-kāraṇasya maraṇasya niścaye'pi kṣobhābhāvaḥ ||28||

siddhānta-sarasvatī: he viprāḥ ! bhavantaḥ devī devatā-rūpā gaṅgā ca īse dhṛta-cittam
īśvarārpita-cittaṁ taṁ tathābhūtaṁ mā mām upayātam śaraṇāgataṁ pratiyantu jānantu |
dvijopasṛṣṭo dvija-preritaḥ kuhakaḥ takṣako vā alam daśatu | viṣṇu-gāthā viṣṇu-kathāḥ gāyata
yūyaṁ kīrtayata ||28|| (anubhāṣya 2.23.21)

—o)0(o—

|| 1.3.29 ||

atha avyārtha-kālatvaṁ, yathā hari-bhakti-sudhodaye—

**vāgbhiḥ stuvanto manasā smarantas
tanvā namanto'py anīsaṁ na tṛptāḥ |
bhaktāḥ sravan-netra-jalāḥ samagram
āyur harer eva samarpayanti ||**

na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.3.30 ||

atha viraktiḥ—

viraktir indriyārthānām syād arocakatā svayam ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : viraktir iti | atra kāraṇa-kāryayor virakty-arocakatayor abhedoktir anyonyāvyaabhicāritvāpekṣayā ||30||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.3.31 ||

yathā pañcame (5.14.43)—

**yo dustyajān dāra-sutān suhr̥d rājyam ḥṛdi-spr̥śaḥ |
jahau yuvaiva malavad uttamaḥśloka-lālasaḥ ||**

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : yaḥ śrī-bharataḥ ||30||

mukundaḥ : na vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.3.32-33 ||

atha māna-śūnyatā—

utkr̥ṣṭatve'py amānitvam kathitā māna-śūnyatā ||

yathā pādme—

**harau ratim vahann eṣa narendrāṇām śikhā-maṇiḥ |
bhikṣām aṭann ari-pure śvapākam api vandate ||**

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : eṣa bhagīrathaḥ ||33||

mukundaḥ : eṣa bhagīratho bhikṣām uddiśya ||33||

—o)0(o—

|| 1.3.34 ||

atha āśā-bandhaḥ—

āsā-bandho bhagavataḥ prāpti-sambhāvanā dṛḍhā ||

na katamenāpi vyākhyātam ||34||

—o)0(o—

|| 1.3.35 ||

yathā śrīmat-prabhupādānām—

**na premā śravaṇādi-bhaktir api vā yogo'thavā vaiṣṇavo
jñānam vā śubha-karma vā kiyad aho saj-jātir apy asti vā |
hīnārthādhika-sādhake tvayi tathāpy acchedya-mūlā satī
he gopī-jana-vallabha vyathayate hā hā mad-āsaiva mām ||**

śrī-jīvaḥ : yogo'ṣṭāṅgaḥ | tasya vaiṣṇavatvaṁ viṣṇu-dhyāna-mayatvam | sa eva hi rasa-garbha ucyate | jñānam brahma-niṣṭham | śubham karma varṇāśramācārādi-rūpam | saj-jātis tad-yogyatā-hetuḥ | tatra yogādīnām tat-prāpti-hetutvam bhakty-uktatayā kṛtatvena draṣṭavyam | tac ca yogasya tṛtiye kāpileyānusāreṇa, jñānasya **brahma-bhūtaḥ prasannātmā** [gītā 18.54] iti śrī-gītānusāreṇa, śubha-karmaṇas ca **sa vai puṁsām paro dharmāḥ** [bhā.pu. 1.2.6] ity anusāreṇa jñeyam | mad-āsā mama sva-sukha-mātreccchayā tvām prāptum pravṛttasya yāsā, na tu bhagavat-premṇā pravṛttasya yā āsā kāpi tṛṣṇā sā | yata acchedya-mūlam sva-sukha-kāmatvam yasyāḥ sā | tarhi kim karavāṇi tatrāha—hīneti | bhavatā sāpi premamayīkartum śakyata iti vicārya saiva kriyata iti bhāvaḥ | vyathayata ity atra svasyācittatva-mananāt—**anāv akarmakāc cittavat karṭṛtvāt** [pā. 1.3.88] ity anena prāptasya parasmaipadasyābhāvaḥ | tad idam sarvaṁ dainyenaivoktam iti ratāv evodāhṛtam ||35||

mukundaḥ : yogo'ṣṭāṅgaḥ | tasya vaiṣṇavatvaṁ viṣṇu-dhyāna-mayatvaṁ yatra rasa-garbha ucyate | jñānam brahma-niṣṭham | śubha-karma varṇāśramācāra-lakṣaṇam | sajjātis tay-yogyatā-hetuḥ | yadyapi premādīni na santi, tathāpi tvayi mad-āsā ayogyo'py aham tvām prāpnuyām iti lalasaiva mām vyathayate vyathāvantaṁ karoti | nāviṣṭavat prātipādikasyeti matub-āder lopaḥ | tvad-aprāptis tad-anirvartanāc ca duḥkham evānubhavāmīty arthaḥ | nanu ayogyo'ham katham tam labheyam iti vicāreṇa tām nirvartya sukhibhaveti cet tatrāha—hīnety ādi | hīnasya sarva-sādhana-rahitatvād ayogyasyārtham prayojanam adhikam yathā syāt tathā sādhatīti hīnārthādhika-sādhakas tasmin, pratyuta acchedya-mūlā baddha-mūlā satī ||35||

viśvanāthaḥ : vaiṣṇavo yogaḥ | jñānam bhagavad-viśayakam | śubha-karma bhakta-paricaryādi | kiyad aho paricaryopayukta-sajjātir api nāsti | yeṣām sajjātīnām darśana-sparśane śāstre snānam vihitam uktaṁ, taj-jāty-antar-bhūto'ham iti abhiprāyāt | tathāpi hīna-jana-sambandhy-arthasyādhikatayā sādhaḥ tvayi acchedya-mūlā mad-āsā mām vyathayate |

atrāsā-bandha-lakṣaṇasyodāharaṇatvād etat-padya-stha āsāpi jñāna-karmādi-rahitā śuddha-
bhakti-janyā prema-sevā-pratyāśā jñeyā | ato vyākhyāntarasyāsambhavāt tan noktam ||35||

sarasvatī ṭhakkuraḥ : mama premā vā śravaṇādi-bhaktir api athavā vaiṣṇavo viṣṇu-dhyāna-
mayaḥ yogaḥ śuddha-bhakti-yogaḥ, jñānaṁ brahma-niṣṭhaṁ vā, śubha-karma daiva-
varṇāśramādi-rūpaṁ vā, aho khede kiyat sajjātiḥ sad-vamśa-jāta-sammāno'pi vā nāsti | he
gopī-jana-vallabha hīnārthādhika-sādhake yogyatā-parimāṇādhika-phala-dātari tvayi
acchedya-mūlā sarvathaiva avicchedyā satī, hā hā mat mama āśā māṁ vyathayate eva
(anubhāṣya 2.23.27) ||

—o)0(o—

|| 1.3.36-37 ||

atha samutkaṇṭhā—

samutkaṇṭhā nijābhīṣṭa-lābhāya guru-lubdhatā ||

atha kṛṣṇa-karṇāmṛte (54)—

ānamrām asita-bhruvor upacitam akṣīṇa-pakṣmānkureṣv
ālolām anurāgiṇor nayanayor ādrām mṛdau jalpite |
ātāmram adharāmṛte mada-kalām amlāna vaṁśī-svaneṣv
āśāste mama locanaṁ vraja-śīsor-mūrtim jagan-mohinim ||

śrī-jīvaḥ : na vyākhyātam |

mukundaḥ : vraja-śīsor vraja-kīśorasya | āśāste draṣṭum icchati | upacitām samṛddhimatīm
ghana-pakṣmānkurām ity arthaḥ | ādrām mano-drāvīkām mada-kalām smara-madodgāreṇa
kalām madhurāsphuṭa-guṇām gambhīrām ity arthaḥ ||37||

viśvanāthaḥ : mama locanaṁ vraja-pater jagan-mohinim mūrtim āśāste darśanārtham icchām
karoti | kathambhūtām ? asita-bhruvoḥ śyāma-bhrū-dvaye iṣan-namrām | punaḥ kim-
bhūtām ? akṣīṇa-pakṣmānkureṣu upacitām aviralām tathā ca netrastha-pakṣmāikurāṇām
shtūlāviralatve praśamsaniye iti bhāvaḥ | adhara-rūpāmṛte ātāmram atisaya-tāmra-varṇām
amlāna-vaṁśī-svaneṣu mada-kalām mattām ||37||

—o)0(o—

|| 1.3.38 ||

atha nāma-gāne sadā ruciḥ, yathā—

rodana-bindu-maranda-syandi-dṛg-indīvarādyā govinda |
tava madhura-svara-kaṅṭhī gāyati nāmāvalīm bālā ||

na kenāpi vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.3.39 ||

tad-guṇākhyāne āsaktiḥ, yathā kṛṣṇa-karṇāmṛte (88)—

mādhuryād api madhuram
manmathatā tasya kim api kaiśoram |
capalyād api capalam
ceto bata harati hanta kim kurmaḥ ||

śrī-jīvaḥ : mādhuryād api madhuram atīśayena madhuram ity arthaḥ | manmatha-tātasya manmathotpādakasyety arthaḥ | yad vā—tasya kaiśoram eva manmathatā manmathasya dharmā ity arthaḥ ||39||

mukundaḥ : madhurasya dharmo mādhuryam tasmād api madhuram lakṣaṇayātimadhuram ity arthaḥ | manmatha-tātasya manmathotpādakasyety arthaḥ | yad vā, tasya kaiśoram eva manmathatā manmathasya dharmā ity arthaḥ ||39||

viśvanāthaḥ : manmatha-tātasya manmathotpādakasya tasya kaiśoram mādhuryād api madhuram atīśaya-madhuram ity arthaḥ | yad vā, kim apy anirvacanīyā manmathatā manmathasya dharmā ity arthaḥ | mama ceto harati ||39||

—o)0(o—

|| 1.3.40 ||

tad vasati-sthale prītiḥ, yathā padyāvālyām⁴—

atrāsīt kila nanda-sadma śakaṭasyātrābhavad bhañjanam
bandha-ccheda-karo’pi dāmabhir abhūd baddho’tra dāmodaraḥ |

⁴ Not found in my edition.

**itthaṁ māthura-vṛddha-vaktra-vigalat-pīyūṣa-dhārām pibann
ānandāśru-dharaḥ kadā madhu-purīm dhanyaś carīṣyāmy aham ||**

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : madhu-purīm tad-upalakṣitam mathurā-maṇḍalam ity arthaḥ | vraja-
bhuvam iti vā pāṭhaḥ ||40||

mukundaḥ : madhu-purīm tad-upalakṣita-mathurā-maṇḍalam ity arthaḥ ||40||

—o)0(o—

|| 1.3.41 ||

api ca—

**vyaktaṁ masṛṇitevāntar lakṣyate rati-lakṣaṇam |
mumukṣu-prabhṛtīnām ced bhaved eṣā ratir na hi ||**

śrī-jīvaḥ : tad evaṁ tad-eka-spr̥hatvam eva rater lakṣaṇam mukhyam ity uktam | yadi tv anya-
spr̥hā syād tadā tal-lakṣaṇāntara-sāttvikādeḥ sad-bhāve'pi ratir na mantavyety āha—api ceti |
ca-śabdo'tra tu-śabdārthe | vyaktaṁ iti yā antar masṛṇatā ārdratā sā anyatra vyaktaṁ yad rati-
lakṣaṇam tad iva mumukṣu-prabhṛtīnām yadi lakṣyate, tathāpi teṣu ratir na syāt na
mantavyety arthaḥ | tatra hetuḥ—mumukṣu-prabhṛtīnām ity eva, na hy anyatra spr̥hā anyatra
ratir iti yujyate iti bhāvaḥ ||41||

mukundaḥ : rucibhiś citta-māsṛṇyakṛd ity anena masṛṇatā rater lakṣaṇam uktam | anya-
kāmiṣv api tad vīkṣyate cet tadā teṣv api kiṁ ratir mantavyety atrāha—api ceti | bhaktānām
vyaktaṁ yathā syāt tathā sā masṛṇatā mumukṣu-prabhṛtīnām cet saiva rati-lakṣaṇam tadā eṣā
hi niścitam ratir na ||41||

viśvanāthaḥ : tad evaṁ tad-eka-spr̥hatvam eva rater mukhyam cihnam ity uktam | yadi tv
anyasya spr̥hā syād tadā tac-cihnāntarasya sāttvikādeḥ sad-bhāve'pi ratir na mantavyety āha—
api ceti | tv-arthe ca-śabdaḥ | vyaktaṁ iti yā antar masṛṇatā ārdratā sā anyatra vyaktaṁ yad
rati-cihnam tad iva mumukṣu-prabhṛtīnām ced yadi lakṣyate, tad api teṣu ratir na syāt na
mantavyety arthaḥ | tatra hetuḥ—mumukṣutvam eva, na hy anyatra spr̥hā nānyatra ratir
yujyata iti bhāvaḥ ||41||

—o)0(o—

|| 1.3.42-43 ||

vimuktākhila-tarṣair yā muktir api vimṛgyate |

yā kṛṣṇenātigopyāśu bhajadbhyo'pi na dīyate ||
sā bhukti-mukti-kāmatvāc chuddhām bhaktim akurvatām |
hṛdaye sambhavaty eṣām kathām bhāgavatī ratiḥ ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : hetum eva viśiṣya darśayati—vimuktety ādinā | bhukti-mukti-
kāmatvāt kathām sā ratiḥ sambhavet tasmād eva hetoḥ sādhana-gatam api doṣam āha—
śuddhām bhaktim akurvatām iti | śuddhām jñāna-karmādy-amiśrām ||42-43||

mukundaḥ : tad etat sa-hetukam āha—vimukteti śloka-dvayena | śuddhām anyābhilāṣitety
ādi-rūpām kintu karma-yoga-miśrām eva kurvatām ||42-43||

—o)0(o—

|| 1.3.44-45 ||

kintu bāla-camatkāra-karī tac-cihna-vikṣayā |
abhijñena subodho'yam raty-ābhāsaḥ prakīrtitaḥ ||
pratibimbas tathā cchāyā raty-ābhāso dvidhā mataḥ ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : na vyākhyātam |

mukundaḥ : tarhi kim etat tatrāha—kintv iti | tasyās cihnam svalpāśru-svalpa-pulako vā
dvayam vā ||44|| pratibimbo yathā puruṣāvayavānām darpaṇe, chāyā yathā teṣām sūryātape |
pratibimba eva pūrṇatvāpūrṇatvābhyām dvidhā jñāpitaḥ ||45||

—o)0(o—

|| 1.3.46 ||

tatra pratibimbaḥ—

aśramābhīṣṭa-nirvāhī rati-lakṣaṇa-lakṣitaḥ |
bhogāpavarga-saukhyāmśa-vyañjakaḥ pratibimbakaḥ ||

śrī-jīvaḥ : tasmin nirupādhitvam eva rater mukhya-svarūpatvam sopādhitvam tv ābhāsatvam,
tac ca gaṇyā vṛtṭyā pravartamānatvam iti prāpṭeḥ tasyābhāsasya pratibimbatvādi-
dvaividhyam uddiśya pratibimban lakṣayati—aśrameti | rati-lakṣaṇa-lakṣita iti, bāṣpādy-eka-
dvaya-mātra-darśanāt, tad-rūpatvena pratiyamāno'pi raty-ābhāsaḥ bhogāpavarga-saukhyāmśa-
vyañjakaś cet tarhi pratibimbaka ity anvayaḥ | bhogāpavarga-dāṛṭṭva-lakṣaṇa-bhagavad-guṇa-

dvayāvalambanād bhogāpavarga-lipsopādhitvaṁ tat-pratibimbam ity arthaḥ | tathāpy aśramābhīṣṭa-nirvāhīti mähātmya-kathanam ||46||

mukundaḥ : aśrameti viśeṣaṇa-trayātmakaḥ pratibimbākhyo raty-ābhāsaḥ ||46||

viśvanāthaḥ : aśrameti | rati-lakṣaṇa-lakṣita iti, bāṣpādy-eka-dvaya-mātra-darśanāt, tad-rūpatvena pratīyamāno'pi raty-ābhāsaḥ | bhogāpavarga-saukhyāṁśa-vyañjakaś cet pratibimbaka ity anvayaḥ | tathāpy aśramābhīṣṭa-nirvāhī aśrameṇa mokṣa-sādhana-śama-damādi-śramam vinaivābhīṣṭasya mokṣasya nirvāhaka ity arthaḥ | etena pratibimbasya mähātmya-kathanam idaṁ jñeyam ||46||

—o)0(o—

|| 1.3.47-48 ||

**daivāt sad-bhakta-saṅgena kīrtanādy-anusāriṇām |
prāyaḥ prasanna-manasām bhoga-mokṣādi rāgiṇām ||
keṣāncit hr̥di bhāvendoḥ pratibimba udañcati |
tad-bhakta-hṛn-nabhaḥ-sthasya tat-saṁsarga-prabhāvataḥ ||**

śrī-jīvaḥ : tatra prakriyām āha—bhoga-mokṣādi-rāgiṇām daivāt kadācid eva, na tu muhuḥ sad-bhakta-saṅgena kīrtanādy-anusāriṇām tat-tad-arthāntara-lipsayaiva tad-anukartṛṇām tataḥ prāyaḥ-prasanna-manasām doṣa-darśitvādy-abhāve'pi tat-tad-arthāntara-lipsā-śavala-cittānām kathañcid hr̥di tādr̥k-citte tad-bhakta-hṛn-nabhaḥ-sthasya tad-bhakta-hṛd eva nabhaḥ vastv-antarāspr̥syatvāt premendūdaya-yogyatvāc ca | tat-stha-bhāvendoḥ pratibimba udañcati, na tu svarūpaṁ | tat-tal-lipsā-lakṣaṇopādhiṁ vinā tat-pratibimbasyāpy anudayāt | pratibimbas cāyam na svarūpa-sadr̥śaḥ | tat-tad-ekaika-guṇa-mātrāvalambanatvāt tat-tal-lipsāyās tasyāsvacchatvāc ca | śuddha-bhāva-lipsā tu śuddham pūrṇam ca tam ākarṣaty eva | vicitra-guṇa-gānāvalambanavāt tad-artha-prayatnatvāc cety arthaḥ | tarhi katham tādr̥śa-bhakta-vyavadhāne sati sa nāpayāti ? tatrāha—tat-saṁsargeti | tat-saṁsarga-prabhāvāc ciram udañcaty eva saṁskāra-rūpeṇeti bhāvaḥ ||47-48||

mukundaḥ : tasyodayo bhāgyenaivety āha—daivāt iti dvābhyām | prāyaḥ prasanna-manasām anya-cittatvāt sad-bhaktānām bhāvābhilāṣā-bhāve'pi tad-anumodana-mātreṇa prāyo-vikāśita-cittānām hr̥di tad-grahaṇāyogye'pi tat-saṁsargasya prabhāvataḥ mähātmyam ||47||

viśvanāthaḥ : tasyāvirbhāve prakāram āha—daivāt iti | sad-bhakta-saṅgād dhetoḥ kīrtanādy-anusāriṇām keṣāncid bhoga-mokṣādi-rāgiṇām hr̥di sad-bhakta-hṛdaya-rūpakāśa-sthasya bhāva-rūpa-candrasya pratibimba udañcati | nanu yathā candrasya meghādi-vyavadhāne jalādau pratibimbo na tiṣṭhati | tathāpy atrāpi tādr̥śa-bhaktasya vyavadhāne sati pratibimbaḥ

katham nāpayāti—tatrāha tat-samsargeti | tat-samsarga-prabhāvāt saṃskāra-rūpeṇa ciram
udañcaty eveti bhāvaḥ ||47-48||

—o)0(o—

|| 1.3.49 ||

atha chāyā—

**ḥṣudra-kautūhala-mayī cañcalā duḥkha-hāriṇī |
rates chāyā bhavet kimcit tat-sādṛśyāvalambinī ||**

śrī-jīvaḥ : atha chāyēti | chāyā-śabdenātra kāntir ucyate | **chāyā sūrya-priyā kāntiḥ
pratibimbam anātapah** ity amarasya nānārtha-vargāt | sā cātra praticchavir evocyate | tasyāś ca
kāntitvād ābhāsa-śabdasya tatra ca prasiddhatvāt | tad etad abhipretya chāyām lakṣayati—
ḥṣudreti | ḥṣudra-kautūhalatvam—pāramārthike'pi kautūhale tasmin laukikatva-mananāt |
tathāpi paramārtha-kautūhala-maya-rates tatra yat kiñcid chavir ābhāsata eveti chāyātvam
atreti bhāvaḥ | rates chāyā tu kiñcid yathā syāt tathā tasyā rateḥ sādṛśyāvalambinī bhaved iti
tu yojanā | ataś chāyātvāc cañcalāpi, na tu pratibimbavat sthirā | bhogādi-rāgaval laukika-
kautukasya sthiratvābhāvāt | tathāpi vastu-prabhāvād duḥkha-hāriṇī saṃsāra-tāpasya kramāc
chamanīti | na cātra viśeṣa-lakṣaṇe bhogādi-sambandhābhāvād ābhāsa-gatasya sāmānya-
lakṣaṇasyāvvyāptiḥ syāt, kautūhalānubhavasya ca bhoga-viśeṣatvāt, na cātrabhoga-
sambandhena pratibimbe'tivyāptiḥ syāt, ḥṣudrety anenaivaa tato'vicchinnavāt ||49||

mukundaḥ : rates chāyā tu kiñcit tasyāḥ sādṛśyam kiñcit tat-sādṛśyam tad-avalambinī bhaved
iti yojanā | yathānyasyām api chāyāyam puruṣāvayavānām kiñcit sādṛśyam, adbhutā bālāpi
duḥkha-hāriṇī ||49||

viśvanāthaḥ : pāramārthike bhagavat-kīrtana-bhakta-nṛtyādi-kautūhale tasmin jane sāmānya-
laukikatva-mananāt ḥṣudra-kautūhala-mayī rati-cchāyā tu kiñcid yathā syāt tathā tasyāḥ rateḥ
sādṛśyāvalambinī bhaved iti yojanā | ataś chāyātvāc cañcalāpi, na tu pratibimbavat sthirā |
tathāpi duḥkha-hāriṇī saṃsāra-tāpasya kramāc ca śamanī ||49||

—o)0(o—

|| 1.3.50-51 ||

**hari-priya-kriyā-kāla-deśa-pātrādi-saṅgamāt |
apy ānuṣaṅgikād eṣa kvacid ajñeṣv apīkṣyate ||
kintu bhāgyam vinā nāsau bhāva-cchāyāpy udañcati |**

yad abhyudayataḥ kṣemaṁ tatra syād uttarottaram ||

śrī-jīvaḥ : hari-priya-kriyādīnām saṅgamād yugapan milanād ity arthaḥ ||50||

mukundaḥ : hari-priyānām kriyā-kāla-deśa-pātrādīnām saṅgamāt, hari-priya-pātram bhaktaḥ, kathambhūtāt ānusaṅgikāt uddeśam vinaiva bhāgyenaiva labdhād ity arthaḥ | kvacid ajñeṣv apīkṣyata iti bhukti-mukti-kāmiṣu keṣucid īkṣyata evety arthaḥ ||50||

viśvanāthaḥ : hari-priya-kriyā-kālādīnām ānusaṅgika-saṅgāt kvacid ajñeṣu mokṣecchā kṣānty-ādi-rahita-mūḍheṣu eṣā rati-cchāyāpīkṣyate ||50-51||

—o)0(o—

|| 1.3.52-53 ||

**hari-priya-janasyaiva prasāda-bhara-lābhataḥ |
bhāvābhāso'pi sahasā bhāvatvam upagacchati ||
tasminn evāparādhena bhāvābhāso'py anuttamaḥ |
krameṇa kṣayam āpnoti kha-sthaḥ pūrṇa-śaśī yathā ||**

śrī-jīvaḥ : na vyākhyātam |

mukundaḥ : prasāda-bharābhāsato'tiprasāda-lābhāt | eva-kāraḥ sādhanābhīniveśādi-vyāvartakaḥ | bhāvābhāsaḥ pratibimba-cchāyātmakaḥ | sahasā śīghram | tasminn evāparādhena, na tu viṣaya-bhogenety arthaḥ ||52-53||

viśvanāthaḥ : tasmin hari-priya-jane'parādhenānuttamaḥ śreṣṭho'pi raty-ābhāsaḥ kṣayam prāpnoti ||50||

—o)0(o—

|| 1.3.54 ||

kim ca—

**bhāvo'py abhāvam āyāti kṛṣṇa-preṣṭhāparādhataḥ |
ābhāsatām ca śanakair nyūna-jātīyatām api ||**

śrī-jīvaḥ : abhāvaṁ dvividasyaivāparādhasyādhikyena | evaṁ ābhāsatām madhyamatvena
nyūna-jātīyatām alpatvena tatra nyūna-jātīyatvaṁ vakṣyamāṇānām śānty-ādi-pañca-vidhānām
raty-ādy-aṣṭa-vidhānām ca tāratamyena jñeyam ||54||

mukundaḥ : kṛṣṇasya svayaṁ bhagavataḥ preṣṭhāḥ sādhana-siddhā bhaktāḥ | abhāvaṁ dvivi
dhasyaivāparādhasyādhikyena | ābhāsatām madhyamatvena nyūna-jātīyatām alpatvena |
tatrābhāsatā sālokyādi-caturdhā muktiṣu kāmanā | nyūna-jātīyatvaṁ vakṣyamāṇānām śāntādi-
pañca-vidha-ratīnām yathottara-śreṣṭhānām yathā-pūrvatvena ||54||

viśvanāthaḥ : kṛṣṇasya preṣṭhaḥ atīśaya-priyas tasminn aparādhatāḥ | yathā raghunāthasya
pārṣado'pi dvivida-nāmā vānaras tasya lakṣmaṇa-sthāne'parādhasyādhikena bhāvo'bhāvaṁ
prāptaḥ | aparādhasya madhyamatvenābhāsatvam | alpatve nyūna-jātīyatvam | tac cojjvala-
ratimān dāsyam, dāsyavān śānty-ādikaṁ prāpnoti ||54||

—o)0(o—

|| 1.3.55 ||

gādhāsaṅgāt sadāyāti mumukṣau supraṭiṣṭhite |
ābhāsatām asau kim vā bhajānīyeśa-bhāvatām ||

śrī-jīvaḥ : bhajānīyo ya īśas tasya bhāvo'bhimāna iva bhāvo'bhimāno yasya tat tām yāti |
ahaṅgrahopāsanām āviśatīty arthaḥ ||55||

mukundaḥ : asau bhāvaḥ | bhajānīyo ya īśas tasya bhāvo brahmatvaṁ yāti, tad-abhimānitām
prāpnoti ||55||

viśvanāthaḥ : mumukṣau kathambhūte supraṭiṣṭhite mokṣasya sarvotkarṣa-vyvasthāpaka-
jñāna-śāstre yuktyānukula-tarka-racanā-dvārā praṭiṣṭhām prāpte bhajānīyo ya īśas tasya
bhāvo'bhimāno yasya tat tām yāti | ahaṅgrahopāsanām āviśatīty arthaḥ ||55||

—o)0(o—

|| 1.3.56 ||

ata eva kvacit teṣu navya-bhakteṣu dṛśyate |
kṣaṇam īśvara-bhāvo'yaṁ nr̥tyādau mukti-pakṣagaḥ ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : kṣaṇam ity upalakṣaṇam kvacic ciram abhivyāpya | muktis tv atra
sārūpya-sārṣṭi-sāmīpya-lakṣaṇā jñeyā ||56||

mukundaḥ : .īśvaraseva bhāvaś ceṣṭā dr̥ṣyate | āntaratvena vijñair eva sarvatā jñātum śakyo'pi sarvair eva nr̥tyādau sākṣād anubhūyate | muktiḥ pañca-vidhā ||56||

—o)0(o—

|| 1.3.57 ||

**sādhanekṣām vinā yasminn akasmād bhāva ikṣyate |
vighna-sthagitam atrohyam prāg-bhavīyam susādhanam ||**

śrī-jīvaḥ : sādhanekṣām iti | sādhanāni pūrvokta-sādhanābhiniveśa-kṛṣṇa-prasāda-bhakta-prasāda-lakṣaṇāni kāraṇāni teṣām ikṣām śāstrādi-dvārā jñānam vinā yasmin bhāvo raty-ādir ikṣyate niścīyate tasmin vṛtrādiṣv iva prāg-bhavīyam sādhanam ūhyam ||57||

mukundaḥ : suṣṭhu sādhanam susādhanam utpādita-hary-āsaktikam śravaṇa-kīrtanādi | vighnena hari-bhaktālpārādhajaiḥ bhoga-lālasādi-lakṣaṇena sthagitam āvṛtam ||57||

viśvanāthaḥ : sādhanekṣām iti | pūrvokta-sādhanābhiniveśa-kṛṣṇa-prasāda-bhakta-prasāda-lakṣaṇāni kāraṇāni teṣām ikṣām darśanam vinā yasmin bhāvo raty-ādir vikṣyate tasmin vṛtrāsuraḥ iva prāg-bhavīyam sādhanam ūhyam ||57||

—o)0(o—

|| 1.3.58 ||

**lokottara-camatkāra-kāraḥ sarva-śaktidaḥ |
yaḥ prathīyān bhaved bhāvaḥ sa tu kṛṣṇa-prasādajaḥ ||**

śrī-jīvaḥ : nanu pūrvam (1.3.8) sādhanābhiniveśādi-trayeṇādhunā ca prāgbhavīya-sādhanena bhāva-janmuktam teṣām madhye katamaḥ śreṣṭhaḥ ? tatra pūtanādi-dr̥ṣṭāntam abhipretyāha—loketi ||58||

mukundaḥ : nanu sādhanekṣāyā abhāvāc chukādivat kṛṣṇa-prasādajaḥ katham nānumeyo'yaḥ bhāvas tatrāha—loketi | sādhanaja etādr̥ṣo neti bhāvaḥ ||58||

viśvanāthaḥ : nanu pūrvam (1.3.8) sādhanābhiniveśādi-trayeṇādhunā ca prāgbhavīya-sādhanena bhāva-janmuktam | teṣām madhye katamaḥ śreṣṭhaḥ ? tatra pūtanādi-dr̥ṣṭāntam abhipretyāha—loketi ||58||

—o)0(o—

|| 1.3.59 ||

jane cej jāta-bhāve'pi vaiguṇyam iva dṛśyate |
kāryā tathāpi nāsūyā kṛtārthaḥ sarvathaiva saḥ ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : vaiguṇyam bahir durācāratā, tad iveti tena liptatvābhāvāt | tathā
coktaṁ—[apavitraḥ pavitro vā](#) ity ādi | kṛtārthatvaṁ cātra jāta-bhāvatvād eva ||59||

mukundaḥ : kasyacij jāta-bhāvasyāpi niṣiddhācaraṇādau pravṛttiḥ svasmin bhāva-vṛddhaye
śrī-kṛṣṇecchayā | ity abhipretyāha—jane ced iti | vaiguṇyam iva kṛṣṇecchayā jātavād
avāstavam ity arthaḥ | yataḥ sarvathā kṛtārtho bhagavat-kṛpā-viśayatayā kṛta-kṛtya eva | tad
yathā śrī-kṛṣṇaḥ śrī-bilvamaṅgalaṁ cintāmaṇi-veśyāyām āsaktam vidhāya tad-vacana-mātreṇa
sarvaṁ santyājya sva-līlaika-niṣṭhaṁ kṛtvā guruṇā līlā-śuka iti khyātim prāpayya
vṛndāvanāgataṁ svaṁ darśayāmāseti | śrī-bharatasya mṛgāsakty-ātmakaṁ prārabdhaṁ karma
naṣṭam apy udbodhya paścān mṛga-śarīre brāhmaṇa-śarīre ca parama-vairāgyam utpādyā
bhāva-vṛddhim eva cakāreti ca ||59||

—o)0(o—

|| 1.3.60 ||

yathā [nārasimhe](#)—

**bhagavati ca harāv ananya-cetā
bhṛṣa-malino'pi virājate manuṣyaḥ |
na hi śāśa-kaluṣa-cchaviḥ kadācit
timira-parābhavatām upaiti candraḥ ||**

śrī-jīvaḥ : bhṛṣaṁ malino'pi sudurācāratvena bahir dṛśyamāno'pi virājate | anyāparābhūtayā
antargata-bhaktiyā śobhata eva | tatrārthāntara-nyāso—na hīti | [loke cchāyā-mayam lakṣma
tavānke śāśa-samjñitam](#) iti śrī-hari-vaṁśokteḥ | śāśa-kaluṣa-cchavitvena bahir dṛśyamāno'pīty
arthaḥ ||60||

mukundaḥ : bhṛṣa-malino'pi durācāratayā dṛśyamāno'pi virājate bhagavat-kṛpāspadatayā
bhṛṣa-mālīnyam paribhūya śobhata eva | arthāntara-nyāso'tra padye viśeṣeṇa sāmānya-
samānatvāt | manuṣya iti jāti-bodhakatvāt sāmānyam ||60||

viśvanāthaḥ : bhṛṣaṁ malino'pi sudurācāratvena bahir dṛśyamāno'pi virājate |
anyāparābhūtayāntargata-bhaktiyā śobhata eva | tatrārthāntara-nyāsam āha—na hīti | [loka-](#)

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

cchāyā-mayaṁ lakṣma tavānke śaśa-samjñitam iti hari-vamśokteḥ | śaśa-kaluṣa-cchavitvena
bahir dṛśyamāno'pīty arthaḥ ||60||

—o)0(o—

|| 1.3.61 ||

ratir aniśa-nisargoṣṇa-prabalatarānanda-pūra-rūpaiva |
uṣmāṇam api vamantī sudhāmśu-koṭer api svādvī ||

śrī-jīvaḥ : uttarottarābhilāṣa-vṛddheḥ aśānta-svabhāvatvam uṣṇatvam ullāsātmakatvād
ānandatvaṁ aniśo'nādita eva yo nisargaḥ svabhāvas tena uṣmā cāsau prabalatarānanda-rūpā
ceti vighrahaḥ | uṣmāṇam tad-vidha-nānā-saṅcāri-bhāva-lakṣaṇam ||61||

mukundaḥ : aniśam nirantaram nisargeṇa svabhāvena uṣṇā ca sā prabalatarānanda-rūpā ceti
vighrahaḥ | eva-kāro'yoga-vyavacchedakaḥ | ata uṣmāṇam apīty ādi ||61||

viśvanāthaḥ : aniśam nirantaram yo nisargaḥ svabhāvas tena uṣmā ca sā prabalatarānanda-
rūpā ceti vighrahaḥ | rater uṣṇatvam nāma uttarottarābhilāṣa-vṛddhyāśānta-svabhāvatvam |
ullāsakatvād ānanda-rūpatvaṁ ceti jñeyam | uṣmāṇam tad-vidha-nānā-saṅcāri-bhāva-
lakṣaṇam vamanti abhivyaktaṁ karotīty arthaḥ ||61||

—o)0(o—

iti śrī-śrī bhakti-rasāmṛta-sindhau
purva-vibhāge bhāva-bhakti-laharī tṛtīyā ||

|| 1.4 ||

śrī-hari-bhakti-rasāmṛta-sindhau pūrva-vibhāge caturthā laharī

atha premā

|| 1.4.1 ||

**samyañ-masṛṇita-svānto mamatvātīśayāñkitaḥ |
bhāvaḥ sa eva sāndrātmā budhaiḥ premā nigadyate ||**

śrī-jīvaḥ: atha bhāvam apy uktvā—samyag iti | atra sāndrātmakatvaṁ svarūpa-lakṣaṇam | anyad dvayaṁ taṣṭha-lakṣaṇam ||1||

mukundaḥ: śrī-mukundāya namaḥ | atha premāṇam āha—samyag iti | sa bhāva eva sāndrātmā san premā | sāndrātmatvaṁ svarūpa-lakṣaṇam | pūrvaṁ citta-māsṛṇya-kṛt | atra tat-samyaktvaṁ | pūrvaṁ rucibhir, atra mamatveti ||1||

viśvanāthaḥ: atha bhāvam apy uktvā premāṇam āha—samyag iti | samyañ masṛṇitaṁ bhāvasya prathama-daśāpekṣayātīśayārdrāṁ svāntaṁ cittaṁ yasmin tathā-bhūto yaḥ sāndrātmā niviḍa-svarūpaḥ prathama-daśāpekṣayā paramānandotkarṣaṁ prāpta iti yāvat | ata eva kṛṣṇe'ti caya-mamatvāñkito bhāvaḥ sa eva premā nigadyate | atreyam āśaṅkā—nanu bhāva eva ced upādānaḥ san sāñkhya-matānusāreṇa premāṇam utpādyā svayaṁ premātmiko bhavati, tadā tan-mate upādāna-kāraṇam eva ||1||

—o)0(o—

|| 1.4.2 ||

yathā **pañcarātre—**

**ananya-mamatā viṣṇau mamatā prema-saṅgatā |
bhaktir ity ucyate bhīṣma-prahlādoddhava-nāradaīḥ ||**

śrī-jīvaḥ: atra sva-matam udāharaṇam **evam-vrata** [bhā.pu. 11.2.38] ity ādi vakṣyamāṇa-prakāram eva jñeyam | matāntaram api yojanāntareṇa saṅgamayitum āha—yatheti | bhaktir atra bhāvaḥ ||2||

mukundaḥ: na vyākhyātam.

viśvanāthaḥ: nārada-pañcarātra-padyasya yojanām āha—bhaktir iti | bhaktir atra bhāvaḥ | deha-gehādi-niṣṭha-mamatvena varjitā | atha ca viṣṇau saṅgatā yā mamatā, tad-rūpā bhaktir bhīṣma-pramukhaiḥ prema ucyate ity arthaḥ | bhāva iti bhāvasyānubhāva-rūpa-śravaṇa-

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

kīrtanādy-antarāṅgāṇām aṅānām anusevayā paramotkarṣam ārūḍhā ratir eva bhāvotthaḥ
premā parikīrtitā ||2-5||

—o)0(o—

|| 1.4.3-4 ||

**bhaktiḥ premocyate bhīṣma-mukhyair yatra tu saṅgatā |
mamatānya-mamatvena varjitety atra yojanā ||
bhāvottho'ti-prasādotthaḥ śrī-harer iti sa dvidhā ||**

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : *na vyākhyātam.*

mukundaḥ: viṣṇau bhaktiḥ sāndra-bhāva-lakṣaṇā, yatra bhaktau | ananya-mamateti samyaṅ
maṣṇita-svāntatvam ||3||

—o)0(o—

|| 1.4.5 ||

tatra bhāvotthaḥ—

**bhāva evāntar-aṅgāṇam-aṅgānām-anusevayā |
ārūḍhaḥ parama-utkarṣam bhāva-utthaḥ parikīrtitaḥ ||**

śrī-jīvaḥ: vaidhyā nivṛtto vaidhaḥ | sa cāsau bhāvaś ceti tad-utthaḥ ||5||

mukundaḥ, viśvanāthaḥ: *na vyākhyātam.*

—o)0(o—

|| 1.4.6 ||

tatra vaidha-bhāvottho, yathā **ekādaśe** || 11.2.40 ||—

**evam-vrataḥ sva-priya-nāma-kīrtiyā
jātānurāgo druta-citta uccaiḥ |
hasaty atho roditi rauti gāyaty
unmādavan nṛtyati loka-bāhyaḥ ||**

śrī-jīvaḥ: atraivamvrata iti vaidhī-sambandhāt tan-nivṛttatvaṁ, priyeti bhāvotthatvam | sveti mamatā-yuktatvam | jātānurāga iti tad-atīśayitvaṁ ca jñeyam ||6||

mukundaḥ: vaidhyā nirvṛtto vaidhaḥ sa cāsau bhāvaś ceti, tad-utthaḥ | atraivam-vrata iti vaidha-bhāvatvam | sva-priyānām eti antaraṅgāṅgānusevanam, jātānurāga iti bhāvotkarṣa-prāptyā premṇā bhāvotthatvam | uccair druta-cittatvaṁ samyaṅ-masṛṇita-svāntatvam | hasatīty ādi mamatātiśayāṅkitatvam ||6||

viśvanāthaḥ: evamvrata iti | evaṁ pūrva-vacanokta-prakāreṇa sādhanē vrata ity arthaḥ | anena vaidhī-sambandhāt vaidhī-niṣpādyatvam asyoktam | priya-nāma-kīrtiyety atra kṛṣṇasya priyatva-kathanena tan-nāma-kīrtanasya bhāvotthatvam uktam | sveti—priya-niṣṭha-svīyatva-kathanena mamatā-yuktatvam uktam | jātānurāga iti mamatvasyātiśayitvam uktam | rauti rodanādtiriktocca-śabdaṁ karoti | loka-bāhyaḥ lokātītaḥ ||6||

—o)0(o—

|| 1.4.7-8 ||

rāgānugīya-bhāvottho, yathā **pādme—**

**na patim kāmayet kañcid brahmacarya-sthitā sadā |
tam-eva mūrtim dhyāyantī candrakantir-varānanā ||
śrī-kṛṣṇa-gāthām gāyantī romāṅcodbheda-lakṣaṇā |
asmin-manvantare snigdḥā śrī-kṛṣṇa-priya-vartayā ||**

śrī-jīvaḥ: tām eva mūrtim dhyāyantīti tasyām mūrtau pūrvaṁ bhāvo jāta āsīd iti sūcitam | kañcid anyam patim na kāmayet | na kāmayeteti gāḍha-mamatayā prema darśitam | snigdḥā babhūveti śeṣaḥ ||7-8||

mukundaḥ: na patim kāmayet brahmacarya-sthitā sadeti—indriyārthānām svayam arocatvena bhāvasya sūcanam | tasya rāgānugīyatvaṁ mūrti-darśana-jātavāt | mūrtim dhyāyantīti śrī-kṛṣṇa-gāthām gāyantīti cāntaraṅgānusevanam | pūrvaṁ yatra jāto bhāvas tām evety anena mamatvātiśayāṅkitatvam | romāṅcodbheda-lakṣaṇeti | samyaṅ-masṛṇita-svāntatvaṁ śrī-kṛṣṇa-priya-vartayā snigdḥā premavatī babhūveti arthaḥ ||7-8||

viśvanāthaḥ: tām eva mūrtim dhyāyantīty anena tasyām mūrtau pūrva-bhāvo jāta āsīd iti sūcitam | kañcid anyam patim na kāmayet | na kāmayeteti gāḍha-mamatayā prema darśitam | romāṅcodbheda atīśaya ity arthaḥ sa eva lakṣaṇam cihnam yasyaḥ | snigdḥā snehavatī babhūveti śeṣaḥ ||7-8||

—o)0(o—

|| 1.4.9 ||

atha harer atiprasādotthaḥ—

harer atiprasādo'yaṁ saṅga-dānādir ātmanaḥ ||

śrī-jīvaḥ, mukundaḥ : saṅga-dānam ādir yasya saḥ ||9||

viśvanāthaḥ: harer iti | ātmanaḥ saṅga-dānādir eva harer atiprasādasya kāryatvāt atiprasāda ucyate ||9||

—o)0(o—

|| 1.4.10 ||

yathā **ekādaśe** (11.12.7)—

**te nādhīta-śruti-gaṇā nopāsita-mahattamāḥ |
avratātapta-tapasah mat-saṅgān mām upāgatāḥ ||10||**

śrī-jīvaḥ: ta iti | pūrvokteṣu te kecid bali-prabhṛtayaḥ | te ca mat-prāpty-arthaṁ na adhītāḥ śruti-gaṇā yaiḥ | tathā adhyayanārthaṁ nopāsītā mahattamāḥ tat-pāragā yaiḥ | mat-saṅgād iti | teṣāṁ satāṁ madhye pradhānasya mama saṅgāt premāṇaṁ prāpya mām upāgatā ity arthaḥ | kintu śrī-bhagavataḥ svatantratve'pi satāṁ madhye svayaṁ gaṇanaṁ vinaya-svabhāvād eva kṛtam iti śrī-bhagavat-prasādottha evāyaṁ jñeyaḥ ||10||

mukundaḥ: te vṛṣa-parvādi-yajña-patnyas tā mat-saṅgāt premāṇaṁ prāpya mām upāgatā ity arthaḥ | pūrvoktāvāṣṭra-kāyādhavādayas tu mat-saṅgād eva ||10||

viśvanāthaḥ: te neti | pūrvokteṣu madhye kecid bali-prabhṛtaya ity arthaḥ | te ca mat-prāpty-arthaṁ nādhītāḥ śruti-gaṇā yaiḥ | tathā adhyayanārthaṁ nopāsītā mahattamā veda-pāragā yaiḥ | mat-saṅgād iti | teṣāṁ satāṁ madhye pradhānasya mama saṅgāt premāṇaṁ prāpya mām upāgatā ity arthaḥ | kintu bhagavataḥ svatantratve'pi satāṁ madhye svayaṁ gaṇanaṁ vinaya-svabhāvād eva kṛtam iti śrī-bhagavat-prasādottha evāyaṁ jñeyaḥ ||10||

—o)0(o—

|| 1.4.11 ||

māhātmya-jñāna-yuktaś ca kevalaś ceti sa dvidhā ||

śrī-jīvaḥ, viśvanāthaḥ : punaś ca tasyaiva premṇo bheda-dvayam āha—māhātmyeti | kevalo mādhurya-mātra-jñānam ukta ity arthaḥ ||11||

mukundaḥ: rūpa-guṇa-līlādīnām mādhurya-mātrānubhava-hetutvaṁ kevalatvaṁ ||11||

—o)0(o—

|| 1.4.12 ||

atha ādyo, yathā pañcarātre—

**māhātmya-jñāna-yuktas tu sudṛḍhaḥ sarvato'dhikaḥ |
sneho bhaktir iti proktas tayā sārṣṭyādinānyathā ||**

śrī-jīvaḥ: prāyaśa iti | vaidhy-amśa-yuktatve'pi na kevalaḥ syād ity arthaḥ ||12||

mukundaḥ : snehaḥ sāndrātmā bhāvaḥ | viṣṇu-vaśāṅkarīti prema | harau mano-gatir avicchinneti mamatātiśayāṅkitatvaṁ | prema-paripluteti—samyaṅ-masṛṇita-svāntatvaṁ | abhisandhir aiśvaryaṅusandhānam tena vimukteti kevalatvaṁ ||12||

viśvanāthaḥ : atra pañcarātrika-padya-dvayaṁ māhātmya-jñāna-sad-bhāvāsad-bhāvāmśe eva jñeyam | māhātmya-jñānam ca īśvaro'yam iti jñāna-janyaḥ sakhyādi-bhāva-saṅkocaka-sambhrama-viśeṣaḥ | ata eva rāgānugānam aiśvarya-jñāna-sattve'pi tan na sakhyādi-bhāva-saṅkocakam iti jñeyam | māhātmya-jñāna-yukto'tha ca sarvato'dhika-sneho bhaktir ucyate | tayā bhaktyā ||12||

—o)0(o—

|| 1.4.13 ||

kevalo, yathā tatraiva—

**mano-gatir avicchinnā harau prema-pariplutā |
abhisandhi-vinirmuktā bhaktir-viṣṇu-vaśāṅkarī || iti |**

śrī-jīvaḥ: na vyākhyātam |

mukundaḥ : bhaktiḥ sāndrātma-bhāvaḥ | viṣṇu-vaśaṅkarīti prema, harau mano-gatir
avicchinneti mamatātiśayānkitatvam | prema-paripluteti—samyañ-masṛṇita-svāntatvam |
abhisandhir aiśvaryaṅanusandhānam tena vimukteti kevalatvam ||13||

viśvanāthaḥ : tatra nārada-pañcarātre | harau avicchinnā manogati-rūpā yā bhaktiḥ | sā viṣṇu-
vaśaṅkarīty arthaḥ | abhisandhi-vinirmuktā phalābhisandhi-rahitā ||13||

—o)0(o—

|| 1.4.14 ||

mahima-jñāna-yuktaḥ syād vidhi-mārgānusāriṇām |
rāgānugāśritānām tu prāyaśaḥ kevalo bhavet ||

śrī-jīvaḥ: prāyaśa iti | vaidhy-amśa-yuktatve'pi na kevalaḥ syād ity arthaḥ ||14||

mukundaḥ : veda-rcānām gopītva-prāptau mahima-jñānasyāpi śravaṇam prāyaśa ity
uktam ||14||

viśvanāthaḥ : prāyaśa iti | rāgānugatasyaivārcana-bhaktau vaidha-bhakti-udita-rukmiṇy-ādi-
sāhityena bhāvanā-yuktatve sati na kevalaḥ syād ity arthaḥ ||14||

—o)0(o—

|| 1.4.15-16 ||

ādau śraddhā tataḥ sādhusaṅgo'tha bhajanakriyā |
tato'narthanivṛttiḥ syāt tato niṣṭhā rucis tataḥ ||
tathāsaktis tato bhāvas tataḥ premābhyudañcati |
sādhakānām ayam premaḥ prādurbhāvaḥ bhavet kramaḥ ||

śrī-jīvaḥ: tatra bahuṣv api krameṣu satsu prāyikam ekaṁ kramam āha ādāv iti dvayena | ādau
prathame sādhu-saṅga-śāstra-śravaṇa-dvārā śraddhā tad-artha-viśvāsaḥ | tataḥ
prathamānantaram dvitīyaḥ sādhu-saṅgo bhajana-rīti-śikṣā-nibandhanaḥ | niṣṭhā
tatrāvīkṣepeṇa sātatyam | rucir abhilāśaḥ | kintu buddhi-pūrvīkeyam | āsaktis tu svārasikī
||15||

mukundaḥ : ādau prathamam kenāpi bhāgyodayena śrī-kṛṣṇasya bhaktau śraddhā | sādhu-
saṅga udyamena sādhubhir milanam | bhajana-kriyā bhajanasya kāraṇam | anarthasya

aprārabdha-prārabdha-rūpasya pāpasya nivṛttir nāśaḥ | niṣṭhā āgrahena punaḥ punar bhajana-
kāraṇam | ruciḥ pāpa-bīja-nāśād bhaktau mādhyānubhavaḥ | āsaktir avidyā-nivṛtter harau
mano'bhiniveśaḥ ||15-16||

viśvanāthaḥ : atra bahuṣv api krameṣu satsu prāyikam ekam kramam āha ādāv iti dvayena |
ādau prathame sādhu-saṅge śāstra-śravaṇa-dvārā śraddhā tad-artha-viśvāsaḥ | tataḥ
śraddhānantaram dvitīyaḥ sādhu-saṅgo bhajana-rīti-śikṣārtham | niṣṭhā bhajane avikṣepeṇa
sātatyam | rucir abhilāṣaḥ | kintu buddhi-pūrvikeyam | āsaktis tu svārasikī svābhāvikīty
arthaḥ | etena niṣṭhāsaktyor bhedo jñeyaḥ ||15-16||

—o)0(o—

|| 1.4.17 ||

dhanyasyāyam navaḥ premā yasyonmīlati cetasi |
antarvāṇibhir apy asya mudrā suṣṭhu sudurgamā ||17||

śrī-jīvaḥ: antar-vāṇibhiḥ śāstra-vidbhiḥ | mudrā paripāṭi ||17||

mukundaḥ : antar-vāṇibhiḥ śāstrajñaiḥ mudrā jñāna-prakāraḥ ||17||

viśvanāthaḥ : yasya dhanyasya ayam nava-premā cetasi unmīlati | antarvāṇibhiḥ śāstravidbhir
apy asya bhaktasya mudrā paripāṭi sudurgamā ||17||

—o)0(o—

|| 1.4.18 ||

ata eva **śrī-nārada-pañcarātre**, yathā—

bhāvonmatto hareḥ kiñcin na veda sukham ātmanaḥ |
dukham ceti maheśāni paramānanda āplutaḥ ||

śrī-jīvaḥ: sudurgamatvam eva darśayati—ata evaeti | ayam bhāvaḥ—śāstravidbhir hi sukha-
prāpti-duḥkha-hānī eva puruṣārthatvena nirṇīte | te ca tādṛśa-bhaktānām bahir eva tair
jñāyete | teṣām antas tu sukha-duḥkhe bhagavat-prāpty-aprāpti-kr̥te eva | yathoktam—
nātyantikam vigaṇayanty api te prasādam [bhā.pu. 3.15.48] ity ādi, **kāmaḥ bhavaḥ sva-
vr̥jinair nirayeṣu naḥ stāc cetō 'livad yadi nu te pada yo rameta** [bhā.pu. 3.15.49] ity ādi
ca ||18||

mukundaḥ : ata eva bāhya-ceṣṭā lokātītety āha—ata eveti | śāstravidbhir ayam atra niṣṭha iti ceṣṭayaiva jñāyate sā cāsya tarkānukūlā na, ato jñānābhāva ity arthaḥ ||18||

viśvanāthaḥ : sudurgamatvam eva darśayati—ata evaeti | he maheśāni durge ! ayam bhāvaḥ—śāstravidbhir hi sukha-prāpti-duḥkha-hānī eva puruṣārthatvena nirṇiyete | tādrśa-bhaktānām te sukha-duḥkhe śāstra-vidbhir bahir eva jñāyete, nāntaḥ | teṣām antas tu sukha-duḥkhe bhagavat-prāpty-aprāpti-kṛte eva | yathā—**nātyantikam vigaṇayanty api te prasādam** [bhā.pu. 3.15.48] ity ādi dhruvoktau bhagavat-prāpaka-bhakti-abhāvenātyantikasya mokṣasyāpy anādarāt | evaṁ, **kāmaṁ bhavaḥ sva-vṛjinair nirayeṣu naḥ stāc ceto 'livad yadi nu te padayo rameta** [bhā.pu. 3.15.49] ity ādi sanakādīnām uktau nirayeṣu nārakīṣu yoniṣu mama bhavo janma syād ity anena yatra bhaktiḥ sambhavati, tasyām nārakī-yonāv api janma samīcinam iti teṣām abhiprāyād iti ||18||

—o)0(o—

|| 1.4.19 ||

**prema eva vilāsatvād vairalyāt sādhaḥ api |
atra snehādayo bheda vivicya na hi śamsitāḥ ||**

na katamenāpi vyākhyātam |

—o)0(o—

|| 1.4.20-21 ||

**śrīmat-prabhupadāmbhojaiḥ sarvā bhāgavatāmṛte |
vyaktikṛtāsti gūdhāpi bhakti-siddhānta-mādhurī ||
gopāla-rūpa-śobhām dadhad api raghunātha-bhāva-vistārī |
tuṣyatu sanātanātmā prathama-vibhāge sudhāmbu-nidheḥ ||**

śrī-jīvaḥ : gopāleti śliṣṭam idam | tatra kṛṣṇa-pakṣe raghunātha-bhāvasya raghunāthatvasya vistārī raghunāthādīnām apy avatārīty arthaḥ | tatra tad-upāsakānām abhīṣṭa-pūraṇāyeti bhāvaḥ | aho kṛpā-māhātmyam iti vivakṣitam | pakṣe sva-vargasya nāma-catuṣṭayam uddiṣṭam | tatra dvitīyam śrīmad-grantha-kṛc-caraṇānām nāma, prathama-tṛtīye tan-mitrayoḥ | caturtham ca śrīmat-tad-agraja-caraṇānām bhāvaḥ śrī-kṛṣṇa-premā ||20-21||

mukundaḥ : gopāleti śliṣṭam idam | sanātanātmā śrī-kṛṣṇo gopāla-rūpeṇa śobhām kāntim dadhad api raghunāthasya bhāvaḥ samudra-bandhanādi-kriyā tasya vistārī | pakṣe sanātanātmā svāgrajaḥ | gopālo gopāla-bhaṭṭo rūpo granthakṛt tayōḥ śobhām icchām dadhat

śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhuḥ pūrva-laharī

puṣṇann api bibharti bhṛti-poṣayoḥ dadhāti ca ity akhyāta-candrikāyām | raghunāthasya tan-
nāmno'sya bandhor bhāvaḥ śrī-kṛṣṇa-prema tasya vistāri vardhakaḥ | śobhā kānticchayor uktā
iti viśvaḥ ||20-21||

viśvanāthaḥ : gopāleti śliṣṭam idaṁ padyam | tatra śrī-kṛṣṇa-pakṣe—sanātana-ātmā śrī-kṛṣṇaḥ
bhakti-sudhāmbodham prathama-vibhāge tuṣyatu | kīḍṛśaḥ ? gopālaka-svarūpeṇa śobhām
dadhat | raghunāthasya bhāvaḥ setu-bandhādi-līlā tam kāmya-vanādaḥ vistāri | sanātana-nāmā
ātmā deho yasyeti vyutpattyā śrī-sanātana-gosvāmi-pakṣe gopāla-bhaṭṭa-gosvāmī mal-lakṣaṇa-
rūpa-nāmā cānyoḥ śobhām dadhat puṣṇan raghunātha-dāsasya bhāvaḥ premā tasya
vistāri ||20-21||

—o)0(o—

iti śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhau
pūrva-vibhāge prema-bhakti-laharī-caturthī

iti śrī-śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhau
rasopayogi-sthāyi-bhāvopapādano nāma
pūrva-vibhāgaḥ samāptaḥ

—o)0(o—